

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 4, Αρ. 2 (1994)

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

J. H. GOLDTHORPE: Κοινωνικές τάξεις και πολιτική. ●
Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ: Ακέφαλα υποκείμενα. ●
ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΚΟΠΠΑ: Εξουσία και μειονότητες στα Βαλκάνια.
Β. ΚΟΝΔΥΛΗΣ: Δημόσιοι υπάλληλοι και πολιτική. ●
Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ - Κ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ: Μετατόπιση ψήφων στις εκλογές 1992. ●
Δ. Ν. ΜΟΣΧΟΣ: Ορθοδοξία και νεοελληνική κουλτούρα. ●

4

1994

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

4

J. H. GOLDTHORPE: Κοινωνικές τάξεις και πολιτική. ●
Π. ΠΙΖΑΝΙΑΣ: Ακέφαλα υποκείμενα. ●
ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΚΟΠΠΑ: Εξουσία και μειονότητες στα Βαλκάνια.
Β. ΚΟΝΔΥΛΗΣ: Δημόσιοι υπάλληλοι και πολιτική. ●
Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ - Κ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ: Μετατόπιση ψήφων στις εκλογές 1992. ●
Δ. Ν. ΜΟΣΧΟΣ: Ορθοδοξία και νεοελληνική κουλτούρα. ●

1994

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπουδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυριτάς, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίτοβατς, Δημήτρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Α-Ι. Δ. Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακροδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Λουκάς Τσουκάλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμης, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Στέφανος Στεφάνου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Γ. Μαυρογεώργης - Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1400 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 2400 δρχ. - Εξωτερικού 3000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ. 5000 δρχ. - Φοιτητές 2000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (5.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου, τηλ. 36 09 001, Fax 36 09 004.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 4, Οκτώβριος 1994

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- J.H. Goldthorpe** Κοινωνικές τάξεις και πολιτική στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες 5
- Π. Πιζάνιας** Ακέφαλα υποκείμενα. *Περιήγηση στις πολιτικές σχέσεις με οδηγό την υποκειμενικότητα* 25
- Μαριλένα Κοπά** Πολιτική εξουσία και μειονότητες στα Βαλκάνια στη μετακομμουνιστική εποχή 58
- Β. Θ. Κονδύλης** Ουδετερότητα-μορφές πολιτικοποίησης, δικαιώματα και υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων. Ιστορική προσέγγιση του προβλήματος (Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία και ΗΠΑ) 99
- Θ. Χατζηπαντελής - Κ. Ζαφειρόπουλος** Οι μετατοπίσεις ψηφοφόρων και η κομματική πειθαρχία στις επαναληπτικές εκλογές της Β' περιφέρειάς Αθηνών 115

ΑΝΤΙΒΟΛΕΣ:

- Δ. Ν. Μόσχος** Ο ορθόδοξος χριστιανισμός ως πτυχή της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας: Κριτικές παρατηρήσεις – σε άρθρο του Θ. Λίποβατς 129

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

- Άννα Φραγκουδάκη** Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Θρησκεία και εκπαίδευση (κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση): Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία* 139
- Βιβλία που λάβαμε** 146

ΕΙΔΗΣΕΙΣ-ΣΧΟΛΙΑ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΕΠΕ:

- Μνήμη Γιάγκου Σιώτη** γράφουν Α. Α. Φατούρος, Χρ. Ροζάκης 147
- Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης** 20 χρόνια δημοκρατίας: Όψεις και πραγματικότητες της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή προοπτική, 1974-1994. Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο 164

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

20 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ
ΤΗΣ ΤΡΙΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ
1974-1994

Δ' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΑΘΗΝΑ 7, 8, 9 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1994

ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

- 1 Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: κόμματα, εκλογές, πολιτική εκπροσώπηση
- 2 Το κοινωνικό περιεχόμενο της Δημοκρατίας: κρατικές πολιτικές, συλλογικά συμφέροντα και ανταγωνισμοί.
- 3 Οι πολιτισμικές διαστάσεις της Δημοκρατίας: δημόσιος χώρος και επικοινωνία, πολιτική κουλτούρα, ιδεολογία
- 4 Η εξωτερική πολιτική της Δημοκρατίας: Ελλάδα, Ευρώπη, Βαλκάνια
- 5 Η θεσμική λειτουργία της Δημοκρατίας: μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ

- Προθεσμία υποβολής προτάσεων συμμετοχής: 20 Απριλίου 1994 (περίληψη σε πέντε δακτυλογραφημένα αντίτυπα: 250 λέξεις ή μία σελίδα διπλού διαστήματος)
- Οι προτάσεις θα αξιολογηθούν **ΑΝΩΝΥΜΟΣ** από τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής της Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης και οι απαντήσεις θα δοθούν μέχρι την 30ή Ιουνίου 1994
- Τελική προθεσμία υποβολής των εγκεκριμένων εισηγήσεων στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου είναι η 1η Νοεμβρίου 1994

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΙΣ
ΑΝΕΠΙΤΥΓΜΕΝΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ**

I

Η σημασία της κοινωνικής τάξης στην πολιτική των σύγχρονων χωρών αποτελεί αντικείμενο παλαιάς διαμάχης. Εκατό χρόνια πριν η διαμάχη αυτή αποτέλεσε το επίκεντρο της «συζήτησης με τον Μαρξ» στην οποία συμμετείχαν πολλοί από τους σπουδαιότερους ιδρυτές της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης. Ακόμη και σήμερα, το θέμα της σχέσης των κοινωνικών τάξεων με την πολιτική γίνεται αιτία σθεναρής και πολυδιάστατης αντιπαράθεσης. Όμως, για να εκτιμήσουμε πληρέστερα την πιο πρόσφατη φάση αυτής της αντιπαράθεσης, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε πρώτα την παρεμβολή μιας περιόδου σχετικής συναίνεσης για αρκετές δεκαετίες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά το διάστημα αυτό αναλυτές, προσκείμενοι σε διαφορετικά ιδεολογικά σχήματα, κατέληξαν σε μια λίγο πολύ παρεμφερή αντίληψη της σχέσης μεταξύ κοινωνικών τάξεων και πολιτικής.

Τα κυριότερα σημεία αυτής της συναίνεσης ήταν τα ακόλουθα:

Αφενός, έγινε αποδεκτό το γεγονός ότι η εκβιομηχάνιση του δυτικού κόσμου έφερε αλλαγές στους κύριους άξονες των κοινωνικών διαστρωματώσεων. Η πολιτική σημασία των διαστρωματώσεων που απέρρεαν από τις διαδικασίες «εδραίωσης του έθνους» και συγκρότησης του κράτους έφθινε —όπως, για παράδειγμα, οι διαστρωματώσεις που ήταν ριζωμένες στη θρησκεία ή στη γεωγραφική περιφέρεια. Αντίθετα, η σημασία των ταξικών διαχωρισμών αύξανε σταθερά. Μάλιστα, στις «ώριμες» βιομηχανικές κοινωνίες η πολιτική και η κομματική οργάνωση είχαν πλατιά ταξική βάση.

* Ερευνητής στο Nuffield College της Οξφόρδης, μέλος του τομέα κοινωνικών σπουδών της Βρετανικής Ακαδημίας.

** Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Geoffrey Evans και Paul Nieuwbeerta για τα σχόλιά τους.

Αφετέρου, έγινε επίσης αποδεκτό το γεγονός ότι, αν και η ταξική διαμάχη είχε συχνά αποτελέσει μέρος της δημιουργίας φιλελεύθερων/δημοκρατικών πολιτειακών δομών, η ίδια διαμάχη δεν οδηγούσε απαραίτητα — ή έστω και τυπικά — στην επαναστατική αποτίναξη αυτών των ίδιων πολιτειακών δομών. Αντίθετα, η φιλελεύθερη δημοκρατία προσέφερε το θεσμικό πλαίσιο μέσω του οποίου ελεγχόταν η ταξικά προσδιορισμένη πολιτική συμπεριφορά, ενώ ταυτόχρονα επέτρεπε την αποτελεσματική έκφρασή της. Έτσι, στα 1960 ο S.M. Lipset έγραφε από την αμερικανική φιλελεύθερη σκοπιά ότι στη Δύση η συμμετοχή των πολιτών στην εκλογική πολιτική διαδικασία αποτελούσε τη «δημοκρατική έκφραση της ταξικής πάλης». Εξάλλου, περίπου είκοσι χρόνια αργότερα, ο Walter Korpi θύμιζε τον Lipset στον τίτλο του βιβλίου του *Η Δημοκρατική Ταξική Πάλη* — ένα έργο που σκιαγραφούσε την πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει η αριστερή πτέρυγα του Σουηδικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος κατά τη δημοκρατική μετάβαση προς μια σοσιαλιστική κοινωνία.¹

Την κατάρρευση αυτής ακριβώς της μεταπολεμικής συναίνεσης πρέπει να προσεγγίσουμε τώρα. Κατά τη διάρκεια της συναίνεσης, οι περισσότερες ενστάσεις εναντίον της πήγαζαν από τους ασυμβίβαστους μαρξιστές, που παρέμεναν αταλάντευτοι στη θέση τους, ότι δηλαδή η «αστική δημοκρατία» ήταν μια πλάνη την οποία θα αποκάλυπτε αργά ή γρήγορα η επανάσταση της εργατικής τάξης. Όμως, από τη δεκαετία του 1980, μια πολύ διαφορετική πρόταση άρχισε να κερδίζει έδαφος: μια πρόταση που παρουσιάζεται θεμελιωμένη όχι σε ιδεολογίες, αλλά αντίθετα σε τεκμηριωμένη παρατήρηση και έρευνα. Αυτό που υποστηρίζεται σήμερα είναι ότι στις ανεπτυγμένες κοινωνίες του ύστερου εικοστού αιώνα η πολιτική σημασία των κοινωνικών τάξεων βρίσκεται οριστικά σε φθίνουσα πορεία. Αυτό δεν συνεπάγεται μόνον ότι οι ταξικές διαστρωματώσεις και διαμάχες παύουν να εκλαμβάνονται ως «κινητήρια δύναμη της ιστορίας», ως πηγή συλλογικής δράσης που επιφέρει θεμελιακές αλλαγές. Επιπλέον υποστηρίζεται ότι, και στο πεδίο της κοινής εκλογικής διαδικασίας των φιλελεύθερων δημοκρατιών, υπάρχουν ξεκάθαρες ενδείξεις της φθίνουσας επιρροής του ταξικού προσδιορισμού των ατομικών θέσεων και πεποιθήσεων.

1. Βλ. S.M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Heinemann, Λονδίνο 1960, και Walter Korpi, *The Democratic Class Struggle*, Routledge, Λονδίνο 1983.

Εξάλλου, ενώ επιχειρήματα προς αυτή την κατεύθυνση αναπτύσσονται με μεγάλη συχνότητα τα τελευταία χρόνια, πρέπει να σημειωθεί ότι οι λεπτομέρειες του περιεχομένου τους διαφοροποιούνται κατά πολύ. Αν και η «εξασθένηση της κοινωνικής τάξης» αποτελεί κοινό θεματικό προσδιορισμό, η ανάλυσή της επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες. Στο ζήτημα αυτό, ξεχωρίζουν τουλάχιστον τέσσερις διαφορετικές θέσεις:

Η πρώτη υποστηρίζει ότι στη σύγχρονη εποχή οι βασικοί άξονες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης αναπροσδιορίζονται. Όπως στο παρελθόν οι θρησκευτικοί και τοπικιστικοί διαχωρισμοί υποχώρησαν μπροστά στις κοινωνικές τάξεις που καθόριζαν τη μορφή των πολιτικών συσχετισμών, έτσι και οι κοινωνικές τάξεις σήμερα υποχωρούν μπροστά σε νέες μορφές διαστρωμάτωσης που χαρακτηρίζουν τις ανεπτυγμένες βιομηχανικές ή «μετα-βιομηχανικές» κοινωνίες. Για παράδειγμα, υποστηρίζεται ότι σημαντικοί διαχωρισμοί – με προφανείς πολιτικές προεκτάσεις – εμφανίζονται σε επίπεδο τομέων που σχετίζονται και με την παραγωγή και με την κατανάλωση. Αφενός προκύπτουν αντιπαραθέσεις, πραγματικές ή πιθανές, ανάμεσα στους απασχολούμενους στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας· αφετέρου, ανάμεσα στους εξαρτώμενους από τη δημόσια ή την ιδιωτική παροχή υπηρεσιών στα θέματα υγείας, στέγασης, εκπαίδευσης και μεταφορών.²

Η δεύτερη άποψη προάγει το επιχείρημα ότι το πολιτικό προφίλ των ατόμων καθορίζεται λιγότερο από τη συγκεκριμένη τοποθέτησή τους στην κοινωνική δομή, όπως κι αν οριστεί αυτή, και περισσότερο από τις γενικότερες πεποιθήσεις και τα συστήματα αξιών που ενστερνίζονται. Στο παρελθόν θεωρούσαμε δεδομένη την ύπαρξη στενής σχέσης ανάμεσα στην ταξική τοποθέτηση και στις ιδεολογικές θέσεις. Σήμερα όμως, παρόμοιες συσχετίσεις αποδυναμώνονται, ειδικά όσον αφορά τις νεότερες γενιές, καθώς ο εξαναγκασμός που ασκούν τα υλικά συμφέροντα φθίνει, ενώ τα συστήματα αξιών και πεποιθήσεων αποκτούν περισσότερη αυτονομία. Αντιθέτως, τα παλιά πρακτικά ζητήματα της πολιτικής υποχωρούν ενόψει «νέων ημερησίων διατάξεων» της μετα-υλιστικής επο-

2. Βλ. την ειδική μνεία στη βρετανική περίπτωση του P. Dunleavy, «The Political Implications of Sectoral Cleavages and the Growth of State Employment», *Political Studies*, 1980, τόμ. 28 (σε δύο μέρη), σ. 364-383 και 527-549, καθώς και P. Dunleavy - C.T. Husbands, *British Democracy at the Crossroads: Voting and Party Competition in the 1980s*, Allen and Unwin, Λονδίνο 1985.

χής που αφορούν προβλήματα προσωπικής ελευθερίας, δικαιωμάτων των γυναικών και άλλων μειονοτήτων, προβλήματα περιβάλλοντος κτλ.³

Τρίτον, υπάρχουν εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η επίδραση της κοινωνικής τάξης στην πολιτική φθίνει, κυρίως εξαιτίας μιας διαδικασίας αλλαγής στο χαρακτήρα της ίδιας της πολιτικής δράσης. Όλο και περισσότερο, οι πολίτες των σύγχρονων ανεπτυγμένων κοινωνιών παίρνουν πολιτικές αποφάσεις βασιζόμενοι σε ορθολογικές εκτιμήσεις συγκεκριμένων προβλημάτων και πολιτικών, αντί να αντιδρούν λίγο πολύ αυτόματα με τρόπους που συνάγονται είτε από την κοινωνική τους θέση είτε από κάποιο ιδεολογικό επιστέγασμα. Για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι, κατά την εκλογική διαδικασία, οι ψηφοφόροι αρχίζουν τώρα πλέον να επιλέγουν – με την πραγματική έννοια του όρου – το κόμμα που θα υποστηρίξουν, βασιζόμενοι στις επικρατούσες συνθήκες, αντί να ψηφίζουν απροβλημάτιστοι το «φυσικό» κόμμα της τάξης ή του δόγματός των. Για τούτο παρατηρούνται πολύ μεγαλύτερες διακυμάνσεις από εκλογές σε εκλογές στο επίπεδο και της κομματικής υποστήριξης και της κοινωνικής της σύνθεσης.⁴

Η τέταρτη και τελευταία άποψη δίνει απλώς έμφαση στην καθαυτή αποδυνάμωση της κοινωνικής τάξης. Το επιχείρημα που προάγεται εδώ είναι ότι στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες η κοινωνική τάξη παύει να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα των ευκαιριών, του τρόπου ζωής και της συλλογικής ταυτότητας. Συνεπώς, η επιρροή της στην πολιτική μειώνεται ταυτόχρονα με την επιρροή της στις άλλες πλευρές του κοινωνικού βίου. Ακάθεκτος ο βιομηχανισμός δεν δημιουργεί μόνο περισσότερο πλούτο, αλλά και τις συνθήκες μιας λιγότερο άνισης κατανομής των υλικών πό-

3. Στο θέμα αυτό καθοριστικό είναι το έργο του R. Inglehart, ειδικότερα: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton 1977, και *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton 1990. Βλ. επίσης R. Inglehart - J-R. Rabier, «Political Realignment in Advanced Industrial Society: from Class-Based Politics to Quality-of-Life Politics», *Government and Opposition*, 1986, τόμ. 21, σ. 456-479.

4. Βλ., για παράδειγμα, R. Rose - J. McAllister, *Voters Begin to Choose: from Closed Class to Open Elections in Britain*, Sage, Λονδίνο 1986· βλ. επίσης διάφορες συζητήσεις στο M. Franklin κ.ά., *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 1992.

ρων· ακόμη, ο βιομηχανισμός κλονίζει τις παλιές δοτές ιεραρχίες τις στηριζόμενες στην καταγωγή και διευρύνει τις δυνατότητες για κοινωνική κινητικότητα βάσει της ατομικής αξίας. Συνεπώς, η ίδια αιτιολόγηση της πολιτικής σκέψης και δράσης με βάση την κοινωνική τάξη προοδευτικά υπονομεύεται.⁵

Στις διάφορες αυτές εκδοχές υπάρχουν φυσικά αρκετά κοινά, αλλά και πολλά αντιφατικά στοιχεία. Μέχρις ενός σημείου, οι υποστηρικτές τους εμφανίζονται να διαφωνούν μεταξύ τους. Για παράδειγμα, είναι δύσκολο να συμβιβαστούν επιχειρήματα που διατείνονται την υπέρβαση της κοινωνικής τάξης από νέες δομικές συγκρούσεις με επιχειρήματα που υποστηρίζουν το τέλος της «συγκρουσιακής πολιτικής» κάθε είδους. Όμως ο σκοπός εδώ δεν είναι η περαιτέρω ανάλυση, κριτική ή άλλη. Είναι περισσότερο η αμφισβήτηση της αρχικής θέσης που καθένα από τα ανωτέρω επιχειρήματα προσπαθεί να υποστηρίξει, δηλ. ότι στις προηγμένες κοινωνίες του ύστερου εικοστού αιώνα υπάρχει μια συλλογική και κοσμική τάση διάβρωσης της ταξικής βάσης της πολιτικής. Με τη διατύπωση αυτής της αμφισβήτησης δεν επιχειρούμε την επαναφορά της μεταπολεμικής συναίνεσης που αναφέραμε πριν – και η οποία φαίνεται να υπερτιμά τη σημασία της κοινωνικής τάξης στην πολιτική στα μέσα του εικοστού αιώνα. Ούτε θα υποστηριχθεί ότι η σχέση μεταξύ κοινωνικής τάξης και πολιτικής στις σύγχρονες κοινωνίες δεν παρουσιάζει μεταβολές. Θα υποστηρίξουμε ότι αυτές οι μεταβολές είναι τόσο πολυδιάστατες και πολυποίκιλες σε υπερεθνικό επίπεδο, ώστε είναι αδύνατο να συγχωνευθούν σε μία μοναδική θέση που διατυπώνεται με πολύ γενικούς και «εξελικτικούς» όρους.

5. Βλ., για παράδειγμα, R. Pahl, «Is the Emperor Naked? Comments on the Adequacy of Sociological Theory in Urban and Regional Research», *International Journal of Urban and Regional Research*, τόμ. 15, 1989, σ. 127-129· επίσης T.N. Clark - S.M. Lipset, «Are Social Classes Dying?», *International Sociology*, τόμ. 6, 1991, σ. 397-410. Στο πλαίσιο αυτό, είναι αξιοσημείωτη η αποδοχή μιας παρόμοιας θέσης από απογοητευμένους πρώην μαρξιστές ή μαρξίζοντες σχολιαστές: για παράδειγμα βλ. E. Hobsbawm, «The Forward March of Labour Halted?» και «Observations on the Debate», στο M. Jacques - F. Mulhern (επιμ.), *The Forward March of Labour Halted?*, Pluto Press, Λονδίνο 1982· Z. Bauman, *Memories of Class*, Routledge, Λονδίνο 1982· C. Offe, «Work: The Key Sociological Category?», στο *Disorganized Capitalism*, Polity Press, Cambridge 1985.

II

Αρχικά, παρατηρούμε ότι αυτοί που σήμερα αναπτύσσουν τη θεωρία του μαρξισμού της ταξικής βάσης στην πολιτική φαίνονται συχνά αποφασισμένοι να εμπλακούν άλλη μία φορά στη «συζήτηση με τον Μαρξ» — γεγονός που δεν αποβαίνει προς όφελός τους. Ως βασικό εμπειρικό επιχείρημα προβάλλουν την έλλειψη ενδείξεων πολιτικής δράσης θεμελιωμένης σε ταξικές διακρίσεις, μιας δράσης που προσλαμβάνει επαναστατικό χαρακτήρα. Τα εργατικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αποτελούν σήμερα αναπόσπαστο μέρος του πολιτικού κατεστημένου, ενώ παύουν να αντιλαμβάνονται το ρόλο τους ως οργανωτικές εμπροσθοφυλακές μεταρρυθμιστικών κοινωνικών κινήσεων. Παράλληλα, τα κομμουνιστικά κόμματα απέτυχαν, και σε πολλές περιπτώσεις, μετά τη συντριβή του σοβιετικού μπλοκ, εξαφανίστησαν από την πολιτική σκηνή.

Σίγουρα μπορεί κανείς, χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, να συμφωνήσει με όλα αυτά. Η μαρξιστική θεωρία των τάξεων και του ταξικού προσδιορισμού της πολιτικής συμπεριφοράς έχει αναμφισβήτητητα υπονομευθεί, και μάλιστα πολύ περισσότερο από τα γεγονότα παρά από την κοινωνική έρευνα. Κι όμως το γεγονός αυτό πολύ λίγα συνεπάγεται για το ζήτημα που μας απασχολεί. Η θεωρία των τάξεων του Μαρξ δεν είναι, και δεν υπήρξε ποτέ η μοναδική επιλογή. Αξίζει να θυμηθούμε ότι πολλές από τις σημαντικές μορφές που, όπως αναφέραμε, συμμετείχαν στη «συζήτηση με τον Μαρξ» — όταν ένας τέτοιος διάλογος είχε νόημα — δεν απέρριψαν την ίδια την έννοια της κοινωνικής τάξης αλλά ούτε και τη σημασία της στην πολιτική ανάλυση. Ας αναλογιστούμε μόνο τους Max Weber, Vilfredo Pareto και Joseph Schumpeter. Και δε θα ήταν δύσκολο να αναγνωρίσουμε ότι πολλοί — ίσως οι περισσότεροι — από αυτούς που σήμερα πιστεύουν ότι οι κοινωνικές τάξεις αποτελούν το επίκεντρο της πολιτικής διαδικασίας των προηγμένων κοινωνιών δεν είναι οι ίδιοι μαρξιστές. Οι ίδιοι εργάζονται με μια διαφορετική και — όπως διατείνονται — πιο πολυδιάστατη αντίληψη του σχηματισμού των ταξικών ανισοτήτων, των τρόπων με τον οποίο βιώνονται αυτές υποκειμενικά, και της αντανάκλάσής τους στην πολιτική διαδικασία. Είναι λοιπόν φανερό ότι το επιχείρημα περί εξασθένησης της πολιτικής των ταξικών αντιπαραθέσεων δεν μπορεί να διατυπωθεί απλά και μόνο με την επίκληση της αποτυχίας είτε της μαρξιστικής θεωρίας είτε της μαρξιστικής πρακτικής.

Ούτε μπορούμε να δεχθούμε ένα άλλο επιχείρημα που προάγουν οι επικριτές του Μαρξ· δηλαδή ότι η σημερινή μας ανάγκη για μια πιο σύνθετη ταξική θεώρηση από αυτή του Μαρξ *συνεπάγεται* ότι η πολιτική βαρύτητα της κοινωνικής τάξης είναι μικρότερη από ό,τι στο παρελθόν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ανακολουθίας αποτελεί η πρόσφατη δουλειά του Lipset και άλλων. Όπως επισημάναμε νωρίτερα, ο Lipset υπήρξε ένας από τους αρχιτέκτονες της μεταπολεμικής συναίνεσης σχετικά με το ρόλο της κοινωνικής τάξης στην πολιτική. Μόνο που σήμερα κλίνει προς την άποψη ότι η κοινωνική τάξη είναι μια φθίνουσα δύναμη, γεγονός που ταυτόχρονα τονίζει τη συντριβή του μαρξισμού ως νοητικού και πολιτικού σχήματος.

Κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσης στις σελίδες του περιοδικού *International Sociology* ο Lipset και οι συνεργάτες του αναγνωρίζουν την ύπαρξη αναλύσεων της ταξικής δομής των σύγχρονων κοινωνιών που υπερβαίνουν διχοτομίες όπως αυτή της «αστικής τάξης» και του «προλεταριάτου». Όμως, συνεχίζουν, η εγκατάλειψη παρόμοιων μαρξιστικών κατηγοριών για χάρη άλλων που καταδεικνύουν την ύπαρξη μιας περισσότερο διαφοροποιημένης, λιγότερο πολωμένης ταξικής δομής αποτελεί η ίδια παραδοχή της υποβάθμισης της σημασίας της ταξικής ιδιότητας στην πολιτική.⁶

Σίγουρα πρόκειται για μια λογικά απαράδεκτη θέση και μάλλον θα λέγαμε ότι υπάρχει καλύτερη επιχειρηματολογία για το αντίθετο· δηλαδή ότι μόνο όταν αποκτήσουμε αντίληψη των κοινωνικών τάξεων που αρμόζει στον σύνθετο χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών θα μπορέσουμε να εκτιμήσουμε τη σχέση που διέπει τις κοινωνικές τάξεις και την πολιτική. Μάλιστα θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε ότι, ακριβώς διότι ο Lipset και όσοι συμμερίζονται τις σκέψεις του δυσκολεύονται να εκτιμήσουν άλλες εκδοχές ταξικής ανάλυσης πέρα από τη μαρξιστική, αδυνατούν να συλλάβουν την έκταση της ταξικής επιρροής στην πολιτική. Με άλλα λόγια, καταλήγουμε σε μια παραδοξολογία. Αυτοί που υποστηρίζουν τη θεωρία της εξασθένησης του ταξικού παράγοντα στην πολιτική ο-

6. T.N. Clark - S.M. Lipset - M. Rempel, «The Declining Political Significance of Social Class», *International Sociology*, τόμ. 8, 1993, σ. 293-316. Το άρθρο αυτό αποτελεί απάντηση στην κριτική που ασκήθηκε στους Clark και Lipset, για το «Are Social Classes Dying» από τους M. Hout, C. Brooks και J. Manza, «The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies», *International Sociology*, τόμ. 8, 1993, σ. 259-277.

δηγούνται αναγκαστικά σ' αυτό το συμπέρασμα, αφού οι ίδιοι αδυνατούν να ξεφύγουν από μια θεώρηση της κοινωνικής τάξης – και της πολιτικής – υπερβολικά επηρεασμένη από τον ίδιο το μαρξισμό τον οποίο πολεμούν με πάθος. Επειδή δύσκολα θα γίνει αυτό παραδεκτό, ας γίνουμε καλύτερα πιο συγκεκριμένοι. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα που διατυπώνουν ο Lipset και οι συνάδελφοί του – αλλά και όλοι όσοι ισχυρίζονται ότι υπάρχει κάμψη στην ταξικά προσδιορισμένη πολιτική συμπεριφορά – είναι η σταθερή αποδυνάμωση τις τελευταίες δεκαετίες της σχέσης τάξης και ψήφου στις δημοκρατίες δυτικού τύπου. Για να προαγάγουν το επιχείρημα χρησιμοποιούν το γνωστό «Δείκτη Alford».⁷ Αυτός ο δείκτης προκύπτει από τον υπολογισμό των δεδομένων της κοινωνικής έρευνας. Συγκεκριμένα, παίρνουμε το ποσοστό της εργατικής τάξης που υποστηρίζει αριστερά κόμματα και κατόπιν αφαιρούμε, από αυτό, το ποσοστό εκείνων που δεν ανήκουν στην εργατική τάξη και ψηφίζουν αριστερά κόμματα. Όσο μεγαλύτερος προκύπτει ο δείκτης, τόσο ισχυρότερος υποτίθεται ότι είναι ο δεσμός κοινωνικής τάξης και ψήφου. Πρέπει όμως να υπογραμμίσουμε στο σημείο αυτό ότι ο Δείκτης Alford αντικατοπτρίζει ο ίδιος (στην ουσία στηρίζεται απόλυτα) την ιδέα ενός απλού διπολικού σχήματος της ταξικής δομής (εργατική σε αντίθεση με τη μη εργατική τάξη) αλλά και της αντίστοιχης κομματικής δομής (αριστερά σε αντίθεση με τα μη αριστερά κόμματα). Εάν απορρίψουμε μια τέτοια μαρξίζουσα προσέγγιση και δεχτούμε την ύπαρξη περισσότερων των δύο τάξεων όπως και περισσότερων των δύο κομμάτων, ο Δείκτης Alford οδηγείται σε αχρησία.

Επιπλέον, θα ήταν ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι το ίδιο ακριβώς μειονέκτημα (δηλ. αυτό του διπολισμού) αφορά κάποιον εναλλακτικό δείκτη ταξικής ψήφου που εμφανίζουν οι Rose και McAllister ως θεμελιώδη αρχή του επιχειρηματός των, ότι δηλ. οι ψηφοφόροι τώρα «αρχίζουν να επιλέγουν».⁸ Θα παρατηρήσουμε δε ότι η εξάρτηση από τα ίδια διπολικά σχήματα κοινωνικών τάξεων και κομμάτων διέπει τις φαινομενικά περισσότερες αναλυτικές

7. R.R. Alford, «A Suggested Index of the Association of Social Class and Voting», *Public Opinion Quarterly*, τόμ. 26, 1962, σ. 417-425. Αυτός ο δείκτης χρησιμοποιείται και από διάφορους άλλους υπέρμαχους της θέσης της «εξασθένησης της ταξικής βάσης της πολιτικής», βλ. Inglehart και Rabier, «Political Realignment in Advanced Industrial Society».

8. Βλ. Rose - McAllister, *Voters Begin to Choose*, ό.π.

μεθόδους που χρησιμοποιούν ο Franklin και οι συνεργάτες του στη συγκριτική μελέτη τους σχετικά με τις εκλογικές μεταβολές στις δυτικές δημοκρατίες, στην οποία διατείνονται την εξασθένιση όλων των μορφών συγκρουσιακής πολιτικής.⁹

Σε όλες τις ανωτέρω προσπάθειες αξιολόγησης του συσχετισμού κοινωνικής τάξης και ψήφου ανακύπτουν προβλήματα καθαρά τεχνικού στατιστικού χαρακτήρα.¹⁰ Αλλά, για την ώρα, αρκεί να υπογραμμίσουμε ότι η ατελής επεξεργασία στην οποία υπόκεινται οι όροι κοινωνική τάξη και κόμμα τούς καθιστά ανεπαρκείς και σε εννοιολογικό επίπεδο και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε εύκολα να προκύπτουν συμπεράσματα αμφιβόλου ουσίας.

Αφενός, εκεί όπου γίνεται αποδεκτή μόνο μία ταξική διχοτομία – όπως εργατική και μη εργατική τάξη – ενσκήπτουν σοβαρά προβλήματα κατάταξης των «ενδιάμεσων ομάδων» όπως οι ελεύθεροι επαγγελματίες, επιστάτες και επόπτες, τεχνικοί, απλοί εργάτες ρουτίνας σε διάφορες υπηρεσίες κτλ. Σε μια πιο σύνθετη ταξική ανάλυση, οι ομάδες αυτές – που στην πραγματικότητα είναι πολυάριθμες στις σύγχρονες κοινωνίες – μπορούν να αντιμετωπιστούν με ένα θεωρητικά διαφοροποιημένο τρόπο. Επιπλέον, οι διαχωρισμοί που προκύπτουν από αυτή την ανάλυση συχνά έχουν σημαντικό αντίκτυπο στο συσχετισμό της κοινωνικής τάξης με την κομματική υποστήριξη. Σε πολλές χώρες έχει αποδειχθεί ότι η στροφή των αυτοαπασχολούμενων τεχνιτών και άλλων «μικροαστικών» ομάδων προς τη συντηρητική ψήφο είναι μεγαλύτερη από αυτή πολλών υπαλληλικών ομάδων (white-collar).¹¹

Συνεπώς, εάν αυτοί οι τεχνίτες ενταχθούν μαζί με χειρώνακτες ωρομίσθιους στην εργατική τάξη, όπως συνήθως συμβαίνει στα διπολικά σχήματα, προκύπτει μια λανθασμένη εντύπωση της πολιτι-

9. Βλ. Franklin κ.ά., *Electoral Change*, ό.π.

10. Με το Δείκτη Alford, αλλά και με αυτόν των Rose και McAllister το βασικό πρόβλημα έγκειται στο ότι ο υποτιθέμενος υπολογισμός της συσχέτισης κοινωνικής τάξης και ψήφου συγγέεται με αλλαγές στην οριακή κατανομή του πίνακα της κοινωνικής τάξης βάσει της ψήφου: δηλ. αυτοί οι δείκτες δεν παραμένουν, όπως θα έπρεπε, ανεπηρέαστοι από την οριακή κατανομή. Στην περίπτωση του Franklin κ.ά., η υποθεσία μιας διπολικής εξαρτημένης μεταβλητής – δηλ. αριστερή/μη αριστερή ψήφος – θα έπρεπε να οδηγήσει στη χρήση της μεθόδου της λογιστικής παλινδρόμησης και όχι σε αυτή των ελαχίστων τετραγώνων, ως την ενδεδειγμένη τεχνική ανάλυσης.

11. Βλ. για παράδειγμα, A.F. Heath κ.ά., *Understanding Political Change: the British Voter 1964-1987*, Pergamon Press, Οξφόρδη 1991, κεφ. 5.

κής ανομοιογένειας της εργατικής τάξης και, επιπλέον, η δύναμη του κρίκου που ενώνει κοινωνική τάξη και εκλογική συμπεριφορά υποτιμάται.

Αφετέρου, όταν η προσοχή επικεντρώνεται στην αριστερή, σε αντίθεση με τη μη αριστερή ψήφο, δεν εκτιμώνται επαρκώς οι μεταβολές στην κομματική δομή και η επιρροή τους στον καθορισμό της ψήφου. Εάν, παραδείγματος χάριν, σε ένα πολυκομματικό σύστημα δημιουργούνταν ένα καινούριο κόμμα δεξιάς απόκλισης με ομοιογενή ταξική υποστήριξη — λόγου χάριν, ένα κόμμα φορολογικής μεταρρύθμισης στηριζόμενο σε ανώτερους μισθωτούς υπαλλήλους και μικροαστούς — η εξέλιξη αυτή θα αγνοούνταν, έστω κι αν οι δεσμοί κοινωνικής τάξης και ψήφου δυνάμωναν. Αυτό δε θα συνέβαινε, διότι η εξέλιξη αυτή θα παρατηρούνταν, σε αντιδιαστολή με τη βασική υπόθεση που θεωρεί την ταξική ψήφο φαινόμενο αριστερής απόκλισης. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό που επίσης απουσιάζει από τους μονοσήμαντους δείκτες της σχέσης τάξης και κόμματος είναι φυσικά το φαινόμενο της αποχής από την εκλογική διαδικασία και η σχέση της με την κοινωνική τάξη. Εντούτοις, σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση των ΗΠΑ, ο παράγων αυτός αποκτά μεγάλη σημασία στην εκλογική πολιτική διαδικασία. (Βλέπε συνέχεια.)

Εδώ ακριβώς έγκειται και η βαρύτητα της αρνητικής κριτικής που μπορούμε να ασκήσουμε στη θεωρία της εξασθένησης της ταξικής βάσης της πολιτικής. Αυτοί που προσπαθούν να τεκμηριώσουν τη θεωρία, το κατορθώνουν στη βάση απλοϊκών διπολικών σχημάτων των κοινωνικών τάξεων και των κομμάτων και δίνοντας έμφαση σχεδόν αποκλειστικά στις κατηγορίες της εργατικής τάξης και της αριστερής ψήφου. Φαίνονται σχεδόν να προτιμούν τη συνέχιση μιας συγκαλυμμένης, αν όχι ανοιχτής, επίθεσης στη μαρξιστική θεωρία των τάξεων — μιας προ πολλού πεπερασμένης θεωρίας — παρά μια στροφή σε αναλυτικές κατευθύνσεις, απαραίτητη για τη σοβαρή μελέτη των σχέσεων που διέπουν τάξεις και κόμματα στις σύγχρονες δημοκρατίες.

III

Στο υπολειπόμενο μέρος της εργασίας σκοπός μας είναι η συνέχιση της κριτικής θεώρησης από μια πιο θετική σκοπιά. Θα παρατεθούν παραδείγματα από μια σειρά αποτελεσμάτων πρόσφατου ερευνητικού έργου που αποσκοπεί στη βελτίωση των εννοιολογικών και τεχνικών προτύπων στην εκλογική κοινωνιολογία. Όπως θα καταδείξουμε, τα ευρήματα αυτά στην πραγματικότητα αποτελούν το εμπειρικό θεμέλιο στο οποίο στηριζόμενοι θα απορρίψουμε κάθε ιδέα προοδευτικής εξασθένησης του συνδυατικού κρίκου μεταξύ τάξης και ψήφου, ως κοινού χαρακτηριστικού των σύγχρονων κοινωνιών.

Οι μελέτες στις οποίες θα αναφερθούμε έχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά: πρώτον, απορρίπτουν τον ταξικό διπολισμό χάριν περισσότερο διαφοροποιημένων ταξικών κατηγοριών· δεύτερον, λαμβάνουν υπόψη την ψήφο υπέρ όλων των κομμάτων αλλά και ό-που αρμόζει και την αποχή· τρίτον, αντί να στηρίζονται σε *ad hoc* δείκτες ταξικής ψήφου, προσπαθούν να εξετάσουν διαφορετικές υποθέσεις σχετικά με την ταξική ψήφο ενσωματώνοντάς τες σε επίσημα στατιστικά μοντέλα.¹²

Το πρώτο παράδειγμα προέρχεται από τη Μεγάλη Βρετανία, όπου η επιχειρηματολογία της αυξανόμενης αποσύνδεσης κοινωνικής τάξης και κομματικής επιλογής έχει πράγματι μεγάλο παρελθόν. Αυτή η «ταξική απόκλιση» στα βρετανικά πολιτικά πράγματα διατυπώθηκε για πρώτη φορά μετά τις Γενικές Εκλογές του 1959, όταν οι Εργατικοί έχαναν για τρίτη συνεχή φορά. Η εργατική τάξη, υποστήριζαν, έλαψε να προσφέρει την ίδια σταθερή υποστήριξη όπως στο παρελθόν. Κατόπιν, όταν το Εργατικό Κόμμα κατατρόπωνε τους Συντηρητικούς στις εκλογικές αναμετρήσεις στα 1960 και 1970, πρότειναν ως ερμηνεία τη γένεση ενός νέου είδους «αριστερισμού» της μεσαίας τάξης. Τελικά όμως, με τις συνεχείς εκλογικές ήττες του Εργατικού Κόμματος από το 1979 και εντεύ-

12. Επικεντρώνοντας την προσοχή μας στη σχέση μεταξύ κοινωνικής τάξης και ψήφου, το όλο θέμα των κοινωνικών τάξεων και της πολιτικής περιορίζεται στη θεώρηση αυτής ακριβώς της πλευράς. Εντούτοις, παρά τον περιορισμένο χώρο, μπορούμε να δικαιολογήσουμε την επιλογή μας, αφού όλοι οι υπέρμαχοι της θεωρίας της «εξασθένησης της ταξικής βάσης της πολιτικής» θεμελιώνουν τα εμπειρικά τους επιχειρήματα στην υποτιθέμενη εξασθένηση του δεσμού μεταξύ κοινωνικής τάξης και ψήφου. Σίγουρα απαιτείται περαιτέρω έρευνα άλλων πτυχών της ταξικής συγκρότησης της πολιτικής.

θεν, η ιδέα του «τέλους μιας πολιτικής απορρέουσας από την εργατική τάξη» αναβίωσε και πάλι. Πρέπει να προστεθεί ότι η ερμηνεία της υποτιθέμενης διαδικασίας της ταξικής απόκλισης βασίστηκε κατά καιρούς στην επίκληση διαφόρων εκδοχών των θεωριών που αναφέραμε.¹³ Κι όμως, τα τελευταία χρόνια, μια ομάδα έρευνας με επικεφαλής τον Anthony Heath ασχολήθηκε συστηματικά με την ανάλυση των αποτελεσμάτων της *Βρετανικής Επιθεώρησης Βουλευτικών Εκλογών* από το 1964 έως το 1992 – συμπεριλαμβάνοντας έτσι εννέα εκλογικές αναμετρήσεις. Τα αποτελέσματα δε που προκύπτουν από την επανεξέταση αυτή είναι άκρως σημαντικά.¹⁴

Πρώτον, προκύπτει ότι δεν υπάρχει σταθερή τάση εξασθένησης της σχέσης μεταξύ κοινωνικής τάξης και ψήφου κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής. Κατακόρυφη εξασθένηση της ταξικής ψήφου παρατηρείται σε μία μόνο εκλογική αναμέτρηση, αυτή του 1970, αλλά δε διατηρείται. Αντίθετα, μετά το 1970, παρατηρείται μια απλή διακύμανση στο επίπεδο της ταξικής ψήφου χωρίς συγκεκριμένη κατεύθυνση.

Δεύτερον, η αποτυχία των Εργατικών στις πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις δεν μπορεί να αποδοθεί σε κάποια *συγκεκριμένη* εξασθένηση της πολιτικής αλληλεγγύης της εργατικής τάξης. Πράγματι, μετά το 1979 οι εργάτες πιο δύσκολα ψηφίζουν το Εργατικό Κόμμα. Αλλά αυτή η τάση δεν περιορίζεται σε καμία περίπτωση στην εργατική τάξη. Ακριβώς το ίδιο μπορεί να διατυπωθεί για τα μέλη άλλων κοινωνικών τάξεων καθώς και αυτοί εγκατέλειψαν τους Εργατικούς. Αυτό που παρατηρείται είναι ότι οι Εργατικοί έχουν παύσει να αποτελούν ένα «ελκυστικό» κόμμα για όλο το κοινωνικό φάσμα· επίσης, ότι τα «τρίτα» κόμματα – οι φιλελεύθεροι

13. Βλ. M. Abrams - R. Rose - R. Hinden, *Must Labour Lose?*, Penguin, Harmondsworth 1960· B. Sarlvik - I. Crewe, *A Decade of Dealignment*, Cambridge University Press, Cambridge 1983· D. Robertson, *Class and the British Electorate*, Blackwell, Οξφόρδη 1984· M. Franklin, *The Decline of Class Voting in Britain*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1985· Rose - McAllister, *Voters Begin to Choose*, ό.π.

14. Βλ. Heath κ.ά., *Understanding Political Change*, ό.π., και A.F. Heath - R.M. Jowell - J.K. Curtice (επιμ.), *Labour's Last Chance*, Dartmouth, Aldershot 1994. Βλ. επίσης A.F. Heath - R.M. Jowell - J.K. Curtice, *How Britain Votes*, Pergamon, Οξφόρδη 1985· G.A. Evans - A.F. Heath - C. Payne, «Modelling Trends in the Class/Party Relationship 1964-1987», *Electoral Studies*, τόμ. 10, 1991, σ. 99-117, και G.A. Evans, «The Decline of Class Divisions in Britain? Class and Ideological Preferences in the 1960s and the 1980s», *British Journal of Sociology*, τόμ. 44, 1993, σ. 449-471.

και οι σύμμαχοί τους – τείνουν να αυξάνουν τη δύναμή τους. Επιπλέον, το Εργατικό Κόμμα έχει ζημιωθεί από το γεγονός της αριθμητικής συρρίκνωσης της εργατικής τάξης – υπό την έννοια του κύριου κορμού των χειρωνακτών ωρομισθίων στη Βρετανία και σε άλλες προηγμένες κοινωνίες. Κατά συνέπεια ενώ δεν μπορούμε να ισχυριστούμε την ύπαρξη συγκεκριμένης αποξένωσης της εργατικής τάξης από το Εργατικό Κόμμα, το εκλογικό σώμα που υποστηρίζει τους Εργατικούς αποτελείται όλο και λιγότερο από χειρωνακτες εργάτες.

Τέλος, ένα ακόμα σημαντικό εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι στη Βρετανία η ταξική ψήφος, τουλάχιστον μετά τη δεκαετία του 1970, είναι σχεδόν το ίδιο ισχυρή προς την αριστερή πτέρυγα του πολιτικού φάσματος. Για παράδειγμα, η τάση προς τη συντηρητική ψήφο, όσον αφορά την υψηλόμισθη τάξη που αποτελείται από επαγγελματίες, διοικητικούς υπαλλήλους και διευθυντικά στελέχη, είναι λιγότερο σημαντική από την τάση της εργατικής τάξης προς την εργατική ψήφο. Επίσης, όσον αφορά την ανίχνευση μετατοπίσεων στη σχέση κοινωνικής τάξης και ψήφου, ως πλέον σταθερές εμφανίζονται εκείνες που αποκαλύπτουν όχι ταξική απόκλιση αλλά μάλλον ταξική ανασυσπείρωση. Έτσι, στις πιο πρόσφατες εκλογικές αναμετρήσεις παρατηρούμε μια μικρή τάση μετακίνησης των χαμηλόμισθων τάξεων και από τους Εργατικούς και από Συντηρητικούς προς τους Φιλελεύθερους· ταυτόχρονα, στις τάξεις των μικροαστών – μικροϊδιοκτήτες, τεχνίτες κτλ. – εμφανίζεται μια αντίστροφη μετακίνηση, δηλαδή η υποστήριξη έχει μετατοπιστεί από τους Φιλελεύθερους κυρίως προς τους Συντηρητικούς.¹⁵

Πρέπει να προσθέσουμε ότι αυτά τα αποτελέσματα δεν έχουν μόνο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Αντίθετα, μας οδηγούν σε σημαντι-

15. Σχετικά με αυτές τις παρατηρήσεις, βλ. επίσης J.H. Goldthorpe, «Modelling Class Voting», paper prepared for the meeting of Research Committee 28, Social Stratification and Social Mobility, ISA World Congress of Sociology, Bielefeld, Ιούλιος 1994. Πρέπει να τονίσουμε ότι η έννοια της *ταξικής ανασυσπείρωσης* στο θέμα της ψήφου, όπως χρησιμοποιείται εδώ, υπονοεί μια μεταβολή στη *μορφή* της σχέσης κοινωνικής τάξης και ψήφου *χωρίς* καμία εξασθένηση της *δύναμης* της σχέσης – δηλ. χωρίς απόκλιση από τυχόν ταξικές επιταγές. Τέτοια εννοιολογική διάκριση μπορεί αυτόματα να εισαχθεί με το κατάλληλο στατιστικό μοντέλο, όπως εφαρμόζεται σε μια σειρά ακούρντως επεξεργασμένων πινάκων των κοινωνικών τάξεων-βάσει-του κόμματος. Όμως πρέπει να σημειωθεί ότι αποτελεί ένα ακόμη μειονέκτημα της χρήσης απλών ταξικών και κομματικών διχοτομιών το ότι στην περίπτωση τους η διάκριση είναι αδύνατη εξαρχής.

κό για την πολιτική συμπέρασμα. Μας δείχνουν ότι η τρέχουσα εκλογική αποτυχία των Εργατικών, αντί να αποτελεί απόρροια της κομματικής απόκλισης, μπορεί στην πραγματικότητα να ξεπεραστεί από μια τέτοια απόκλιση. Ενόψει της αριθμητικής συρρίκνωσης της εργατικής τάξης – και της αντίστοιχης αύξησης των μισθωτών – η πιθανότητα της ανάκτησης της εξουσίας από το Εργατικό Κόμμα μπορεί πολύ απλά να στηρίζεται στην αποδυνάμωση του δεσμού μεταξύ κοινωνικής τάξης και ψήφου, μέσω της οποίας οι Εργατικοί μπορούν να επιτύχουν περισσότερη υποστήριξη από την υπαλληλική τάξη (white-collar).

Η δεύτερη σημαντική ομάδα ερευνητικών αποτελεσμάτων αφορά τις Ηνωμένες Πολιτείες. Προέρχονται δε από την έρευνα που διεξήγαγε ο αμερικανός κοινωνιολόγος Michael Hout και οι συνεργάτες του σχετικά με τα εκλογικά αποτελέσματα των Αμερικανικών Προεδρικών Εκλογών από το 1956 έως το 1992.¹⁶ Στις ΗΠΑ η επίδραση της κοινωνικής τάξης στην ψήφο θεωρείται ιστορικά ασθενέστερη από εκείνη στις ευρωπαϊκές χώρες, αλλά επίσης και αλληλένδετη με την επίδραση άλλων παραγόντων όπως η γεωγραφική περιφέρεια, η φυλή και η εθνικότητα. Παρ' όλα αυτά, η θεωρία της απόκλισης της ψήφου από ταξικές επιταγές χρησιμοποιήθηκε και στην περίπτωση των ΗΠΑ και η έρευνα του Hout, όπως και αυτή του Heath στη Βρετανία, αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην εμπειρική εξέτασή της.

Το βασικό συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι (όπως και στην περίπτωση της Βρετανίας) δε διαφαίνεται καμία σταθερή τάση εξασθένησης του δεσμού μεταξύ κοινωνικής τάξης και ψήφου και πάλι παρατηρείται μια διακύμανση στερούμενη συγκεκριμένης κατεύθυνσης κατά τη διάρκεια των τρεισήμισι δεκαετιών που καλύπτει η ανάλυση. Επίσης, τα αποτελέσματα είναι παράλληλα με εκείνα της Βρετανίας στο μέτρο που εμφανίζουν κάποια στοιχεία ταξικής ανασυσπείρωσης. Αφενός, εμφανίζεται μια μετακίνηση των μη χειρωνακτών εργαζομένων – δηλ. των εργατών σε κατώτερα τεχνικά, υπαλληλικά και υπηρεσιακά επαγγέλματα – προς τους Δημοκρατικούς υποψηφίους· αφετέρου, οι ειδικευμένοι χειρωνακτές εμφανίζουν κάποια κινητικότητα, όσο ασταθής κι αν είναι αυτή, προς του Ρεπουμπλικάνους.

16. M. Hout - C. Brooks - J. Manza, «Class and Voting in the United States, 1956-1992», paper prepared for the Annual Meeting of the American Sociological Association, Miami, Αύγουστος 1993.

Ένα ακόμη συμπέρασμα όμως προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον: συγκεκριμένα στις ΗΠΑ η αποχή από την εκλογική διαδικασία όπως και η συμμετοχή σ' αυτή είναι ταξικά εξαρτημένες. Τα μέλη της εργατικής τάξης (ωρομίσθιοι χειρωνακτες) απέχουν της ψηφοφορίας κατά τη διενέργεια των Προεδρικών εκλογών πολύ περισσότερο από τα μέλη όλων των άλλων τάξεων. Επιπλέον, οι διαφορές μεταξύ ειδικευμένων και ανειδίκευτων χειρωνακτών όσον αφορά την εκλογική αποχή εμφανίζονται μικρότερες.

Αυτό το στοιχείο βοηθά στην αποκάλυψη ενός συχνά παραμελημένου ζητήματος: δηλ. ότι το εύρος της ταξικής ψήφου δε στηρίζεται μόνο σε χαρακτηριστικά της ταξικής δομής αλλά επίσης και σε χαρακτηριστικά της κομματικής δομής. Έτσι η ταξική ψήφος, σε αντιπαράθεση με την αποχή, θα ήταν ευρύτερη εάν στις ΗΠΑ υπήρχε ένα εργατικό κόμμα που θα προσείλκυε την ψήφο των εργατών. Όπως παρατηρούν δύο άλλοι αμερικανοί ερευνητές, οι Vanneman και Cannon, εκείνοι που απέχουν της εκλογικής διαδικασίας στις ΗΠΑ μοιάζουν με τους εργατικούς ψηφοφόρους στη Βρετανία, όσον αφορά την ταξική σύνθεσή τους, αλλά, συμπεραίνουν, «στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν υπάρχει κόμμα αριστερής απόκλισης... έτσι οι ψηφοφόροι παραμένουν μακριά από το εκλογικό παιχνίδι».¹⁷

Ένα τρίτο παράδειγμα πρόσφατης έρευνας αποτελούν τα συμπεράσματα του έργου ενός ακόμη αμερικανού κοινωνιολόγου, του David Weakliem, που όμως στην προκειμένη περίπτωση σχετίζονται με τρεις ευρωπαϊκές χώρες, τη Γαλλία, την Ιταλία και την Ολλανδία.¹⁸ Ο Weakliem αναλύει στοιχεία σχετικά με τις κοινωνικές τάξεις και την ψήφο στις χώρες αυτές, στοιχεία που προκύπτουν από επαναληπτικές έρευνες από το 1973 έως το 1985. Όπως στην περίπτωση των Heath και Hout, κύριο μέλημά του αποτελεί η κριτική εξέταση της θεωρίας της εξασθένησης της ταξικής πολιτικής συμπεριφοράς — με τη διαφορά ότι εδώ η έμφαση δίδεται σε έ-

17. R. Vanneman - L.W. Cannon, *The American Perception of Class*, Temple University Press, Philadelphia 1987.

18. D.L. Weakliem, «The Two Lefts? Occupation and Party Choice in France, Italy and the Netherlands», *American Journal of Sociology*, τόμ. 96, 1991, σ. 1327-1361. Για μια ακόμη συγκριτική μελέτη, με παρόμοιους προβληματισμούς — και συμπεράσματα — όπως του Weakliem (παρόλο που δίνει έμφαση στην επιρροή των νεοεμφανιζόμενων προβλημάτων του φύλου στην πολιτική κομματικοποίηση), βλ. G. Evans, «Is Gender on the "New Agenda"», *European Journal of Political Research*, τόμ. 24, 1993, σ. 135-158.

να πιο συγκεκριμένο επιχείρημα που αναφέρθηκε παραπάνω, δηλ. στο ότι η κοινωνική τάξη αποτελεί φθίνουσα δύναμη στη σύγχρονη πολιτική, γιατί ειδικά στις νεότερες γενιές εμφανίζονται «νέες ημερήσιες διατάξεις», των οποίων πρωταρχικό θέμα δεν αποτελούν τα ταξικά συμφέροντα. Όπως παρατηρεί ο Weakliem, στην περίπτωση αυτή ο σύνδεσμος μεταξύ κοινωνικής τάξης και ψήφου αποδυναμώνεται από την τάση των αριστερών κομμάτων να ασχολούνται με «μετα-υλιστικά» παρά με ξεπερασμένα «ταξικά» θέματα. Με αυτό τον τρόπο η Αριστερά αυξάνει τα ερείσματά της ανάμεσα στις εύπορες υπαλληλικές ομάδες που αποτελούν τους κύριους κομιστές των μετα-υλιστικών θεωριών και αξιών, αλλά ταυτόχρονα τα αριστερά κόμματα αποξενώνουν μερικούς από τους πιο παραδοσιακούς οπαδούς τους μέσα στην εργατική τάξη, που μετακινούνται ενδεχομένως προς τα δεξιά ελκόμενοι από μια λαϊκιστική ρητορική.

Τελικά, τα συμπεράσματα του Weakliem που αφορούν την ταξική ψήφο ευθυγραμμίζονται με εκείνα των Heath και Hout. Στη Γαλλία, Ιταλία και Ολλανδία, όπως ακριβώς και στη Βρετανία και ΗΠΑ, υπάρχουν ελάχιστες αποδείξεις της προοδευτικής εξασθένησης της ταξικής ψήφου. Αντίθετα, οι ταξικές διαστρωματώσεις στην κομματική υποστήριξη παραμένουν, κατά πολύ, σταθερές. Πράγματι, ο Weakliem ανακαλύπτει μια «μετα-υλιστική διάσταση» στα εκλογικά πολιτικά πράγματα των τριών χωρών που μελετά. Εντούτοις, ακόμη και ανάμεσα στους νεότερους ψηφοφόρους, η διάσταση αυτή παραμένει αδύναμη σε σχέση με την υλιστική, που είναι θεμελιωμένη σε ταξικά συμφέροντα. Με άλλα λόγια, η σημασία που προσδίδεται στις «νέες ημερήσιες διατάξεις» είναι σίγουρα υπερβολική.

Επιπλέον, ο Weakliem μας παραπέμπει στην αποτυχία της μετα-υλιστικής ιδεολογίας να υπονομεύσει το δεσμό κοινωνικής τάξης και ψήφου όπως αναμενόταν. Αυτό δε συμβαίνει, γιατί η όποια ενίσχυση της μετα-υλιστικής ιδεολογίας αφορά όλο το φάσμα των κοινωνικών τάξεων. Το γεγονός της επιδίωξης μετα-υλιστικών στόχων από αριστερίζοντα κόμματα δεν οδήγησε καθαυτό σε σημαντική απώλεια της εργατικής υποστήριξης (σε σχέση με τη μη εργατική υποστήριξη). Αντιθέτως, η υποστήριξη αριστερών κομμάτων συνέβαλε στην ανάπτυξη μετα-υλιστικών θεωριών και αξιών ανάμεσα στις τάξεις των εργατών.

Το τέταρτο, και τελευταίο, παράδειγμα έρευνας που θα συζητη-

θεί αφορά μια ειδική περίπτωση, την Ιρλανδική Δημοκρατία. Τα ιρλανδικά εκλογικά πράγματα αντιμετωπίζονται πραγματικά ως εξαίρεση, δεδομένου ότι έχει αποδειχθεί δύσκολη η εξεύρεση οποιασδήποτε κοινωνικής βάσης στην κομματική υποστήριξη.¹⁹ Τα δύο σπουδαιότερα κόμματα στην Ιρλανδική Δημοκρατία, το Fianna Fail και το Fine Gael, έχουν τη βάση τους στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1922-23 και ακολούθως η υποστήριξή τους εμφανίζεται ως θέμα οικογενειακής παράδοσης που με τον καιρό απέκτησε συμβολική σημασία. Εντούτοις, πρόσφατες έρευνες ιρλανδών κοινωνιολόγων και πολιτικών επιστημόνων έχουν οδηγήσει στην αναθεώρηση αυτής της άποψης.²⁰

Κατ' αρχήν, περισσότερες εκλεπτυσμένες μορφές ταξικής ανάλυσης αποκάλυψαν ισχυρότερους ταξικούς δεσμούς στην εκλογική συμπεριφορά από ό,τι είχε υποτεθεί αρχικά, ακόμη κι αν οι δεσμοί αυτοί παραμένουν ασθενείς συγκρινόμενοι σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Επιπλέον, υπάρχουν ενδιαφέρουσες ενδείξεις ότι στις πρόσφατες εκλογές η επίδραση της κοινωνικής τάξης στην κομματική υποστήριξη αυξήθηκε. Συγκεκριμένα, το Fine Gael αρχίζει όλο και περισσότερο να παίρνει τη μορφή ενός κεντροδεξιού κόμματος με φανερή υποστήριξη από την αυξανόμενη τάξη των μισθωτών, ενώ το ασήμαντο στο παρελθόν Εργατικό Κόμμα αποκτά μεγαλύτερη εκλογική βαρύτητα, στηριζόμενο κυρίως στις εργατικές τάξεις. Αυτό που επιτέλους διαφαίνεται μετά από περίπου 70 χρόνια είναι ο μαρασμός της *συμβολικής πολιτικής*, ενώ τα ταξικά συμφέροντα αρχίζουν να αποτελούν τη βάση της κομματικής υποστήριξης.

Έτσι, η Ιρλανδία αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα χώρας στην οποία η θεωρία της εξασθένησης της ταξικής βάσης της πολιτικής

19. Κλασική μελέτη στο ζήτημα αυτό αποτελεί το J.H. Whyte, «Ireland: Politics without Social Bases», στο R. Rose (επιμ.), *Electoral Behaviour: A Comparative Handbook*, Free Press, Νέα Υόρκη 1974.

20. Βλ., για παράδειγμα, P. Mair, «The Autonomy of the Political: the Development of the Irish Party System», *Comparative Politics*, τόμ. 11, 1979, σ. 445-465, και «Explaining the Absence of Class Politics in Ireland», στο ίδιο, 445-465· J.H. Goldthorpe - C.T. Whelan (επιμ.), *The Development of Industrial Society in Ireland*, The British Academy, Λονδίνο 1992· M. Laver - M. Marsh - R. Sinnott, «Patterns of Party Support», στο M. Laver - P. Mair - R. Sinnott (επιμ.), *How Ireland Voted: The Irish General Election of 1987*, Poolbeg Press, Δουβλίνο 1987, καθώς και το R. Breen - C.T. Whelan, «Social Class, Class Origins and Political Partisanship in the Republic of Ireland», working paper, Department of Sociology and Social Policy, The Queen's University, Belfast 1994.

δεν εφαρμόζεται. Εντούτοις το παράδειγμα αυτό μπορεί να έχει πολύ μεγαλύτερες προεκτάσεις. Η περίπτωση της Ιρλανδίας, εμφανιζόμενη ως παράδειγμα της εξασθένησης της *συμβολικής σημασίας της πολιτικής*, μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα συνυφασμένη με την αντίληψη που έχουμε για τη δημιουργία των νέων μετακομμουνιστικών δημοκρατιών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης.

Και εδώ επίσης, η πολιτική της εκλογικής διαδικασίας που ακολουθήσε την εγκαθίδρυση των νέων αυτών δημοκρατιών εμπειρίχε ένα σημαντικό συμβολικό στοιχείο, που αντανάκλασε διαχωρισμούς κατά την προδημοκρατική περίοδο και κατά τον αγώνα για την αποτίναξη της σοβιετικής κυριαρχίας. Το ιρλανδικό παράδειγμα πράγματι παραπέμπει στην άποψη ότι η *συμβολική πολιτική* είναι πολύ ανθεκτική.

Αλλά παραπέμπει επίσης στην άποψη ότι, αργά ή γρήγορα, η επιρροή των υλικών και ειδικότερα των ταξικών συμφερόντων θα γίνει σίγουρα αισθητή. Έτσι, στις επόμενες δεκαετίες, τουλάχιστον οι λιγότερο κατακερματισμένες εθνικά χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης — εάν υποθέσουμε φυσικά ότι θα είναι σε θέση να διατηρήσουν τις δημοκρατίες τους αλώβητες — θα αποτελέσουν ενδεχομένως παραδείγματα ενάντια στην άποψη της απόκλισης από τις ταξικές επιταγές, δηλ. παραδείγματα επιβεβαίωσης των πολιτικών συστημάτων που βασίζονται σε εκλογικές διαδικασίες και που με τη σειρά τους αποτελούν τη δημοκρατική ενσάρκωση των ταξικών ανισοτήτων και των συγκρούσεων που απορρέουν από αυτές.

IV

Στον επίλογο θα τονίσουμε τρία σημεία: Πρώτον, η θεωρία περί εξασθένησης της ταξικής βάσης της πολιτικής μπορεί να αμφισβητηθεί ευθέως με βάση τις πρόσφατες έρευνες που είναι εννοιολογικά και τεχνικά περισσότερο επεξεργασμένες από την ίδια τη θεωρία.²¹ Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τα ανωτέρω παραδείγματα έ-

21. Στο σημείο αυτό και δεδομένης της απόρριψης μαρξιστικών προσεγγίσεων, το σημαντικό πρόβλημα είναι ο τρόπος με τον οποίο η έννοια της κοινωνικής τάξης θα πρέπει να γίνει κατανοητή από διαφορετική σκοπιά — και να οριστεί εμπειρικά. Για μια συγκεκριμένη προσέγγιση στο ζήτημα αυτό, και η οποία επηρέασε το εμπειρικό έργο που αναφέραμε, βλ. J.H. Goldthorpe, *Social Mobility and*

ρευνας δεν υπονοούν ότι το φαινόμενο της απόκλισης από τις ταξικές επιταγές στην εκλογική συμπεριφορά δε συναντάται ποτέ, αντίθετα μπορούμε κάλλιστα να αποδείξουμε ξεκάθαρες περιπτώσεις τέτοιας απόκλισης. Μια μελέτη της σουηδικής περίπτωσης, που εκπονείται από το συγγραφέα και τον Robert Erikson, έχει ήδη καταλήξει σε συμπεράσματα που παραπέμπουν σε σημαντική ταξική απόκλιση όσον αφορά την εκλογική συμπεριφορά στη Σουηδία τουλάχιστον για τη δεκαετία του 1960, και που ακολούθως συνέβαλε στην εδραίωση της σχεδόν αποκλειστικής εκλογικής ηγεμονίας των Σοσιαλδημοκρατών. Όμως, το συμπέρασμα στο οποίο τα παραδείγματα όντως παραπέμπουν είναι η άποψη ότι η εξασθένηση της ταξικής βάσης της πολιτικής δεν μπορεί να θεωρηθεί ως γενικότερη τάση και αναπόσπαστο κομμάτι της αναπτυξιακής λογικής των σύγχρονων δημοκρατιών. Ένα πολύ πιο αντιπροσωπευτικό εύρημα, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, αποτελεί η διαπίστωση ότι ο σύνδεσμος κοινωνικής τάξης και ψήφου βραχυπρόθεσμα καταδεικνύει μια διακύμανση στερούμενη συγκεκριμένης τάσης και μακροπρόθεσμα μια, συχνά, σημαντική σταθερότητα.

Δεύτερον, ενώ η απόκλιση από τις ταξικές επιταγές δεν αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο, των σύγχρονων κοινωνιών, η ταξική ανασυσπείρωση φαίνεται να αποτελεί σε κάθε περίπτωση συχνό φαινόμενο. Δηλαδή, ενώ σε γενικές γραμμές οι δεσμοί κοινωνικής τάξης και κόμματος μπορεί να παραμείνουν ισχυροί, το γενικό τους πλαίσιο είναι ευάλωτο σε αλλαγές. Οι πραγματικές μορφές που παίρνει αυτή η ανασυσπείρωση παραμένουν απρόβλεπτες και εμφανίζουν σημαντική διαφοροποίηση σε υπερεθνικό επίπεδο. Υποψιαζόμαστε ότι αυτό συμβαίνει διότι η ανασυσπείρωση προέρχεται περισσότερο από αλλαγές στην κομματική δομή παρά από αλλαγές στην ταξική δομή. Έτσι, συχνά γίνεται περισσότερο κατανοητή υπό το φως των συγκυριών που επικρατούν σε συγκεκριμένα πολιτειακά συστήματα διαφόρων χωρών, παρά υπό το φως της ταξικής ανάλυσης *καθαυτής*. Εξάλλου, αυτό που μπορεί να διατυ-

Class Structure in Modern Britain (2η έκδ.), Clarendon Press, Οξφόρδη 1987, ειδικότερα το κεφ. 2· επίσης R. Erikson - J.H. Goldthorpe, *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1992, ειδικότερα το κεφ. 2. Ακόμη βλ. το G.A. Evans, «Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema», *European Sociological Review*, τόμ. 8, 1992, σ. 211-232, και το «Class, Prospects and the Life-Cycle: Explaining the Association between Class Position and Political Preferences», *Acta Sociologica*, τόμ. 36, 1993, σ. 263-276.

παθεί σε γενικότερες γραμμές είναι ότι η σημασία της τάξης ως παράγοντα της δημοκρατικής πολιτικής συγκρότησης δεν μπορεί εύκολα να υποβιβαστεί. Καθώς οι κοινωνικές τάξεις αδυνατούν να βρουν έκφραση σε κάποιο πολιτικό σχήμα, αναζητούν νέα έκφραση σε άλλο. Η κοινωνική τάξη δεν αποτελεί, ποτέ δεν αποτέλεσε, τον μοναδικό παράγοντα χρήσιμο στη διάπλαση των πολιτικών πεποιθήσεων και δράσης των ατόμων. Όμως, τα επιχειρήματα που ανακεφαλαιώσαμε στην αρχή αυτής της εργασίας δείχνουν να υποβαθμίζουν την προθυμία και την ικανότητα των πολιτικών κομμάτων να ανταποκριθούν στη δημιουργία νέων ταξικών δομών και στις μεταβολές των ταξικών σχέσεων.

Τρίτον, έρευνες σαν αυτές που έχουν παρατεθεί προαγγέλλουν μελλοντικές κατευθύνσεις. Δεν αποτελούν έρευνες που εξυπηρετούν μαρξιστικές ή αντιμαρξιστικές θέσεις. Αντίθετα, προσβλέπουν στην υπέρβαση αυτής της στείρας αντιπαράθεσης. Το κοινό γνώρισμα όσων εμπλέκονται στις έρευνες αυτές είναι η προσήλωσή τους όχι σε κάποια πολιτική θεώρηση του κόσμου, αλλά αντίθετα σε μια συγκεκριμένη αντίληψη της κοινωνικής επιστήμης. Κεντρικό δε γνώρισμα αυτής της αντίληψης αποτελεί η εμμονή στην άποψη ότι όποια κι αν είναι τα κίνητρα, πολιτικά ή άλλα, που καθοδηγούν το ερευνητικό έργο, πρέπει να προσπαθήσουμε να το διεξαγάγουμε σύμφωνα με τα τελειότερα μεθοδολογικά πρότυπα και ότι αυτά τα πρότυπα μπορούν να οριστούν λεπτομερώς.²² Τέλος, η τρέχουσα συζήτηση για το ρόλο της κοινωνικής τάξης στην πολιτική αφορά εξίσου τόσο την επικράτηση ή μη αυτής της αντίληψης της κοινωνικής επιστήμης όσο και την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα καθαυτή.

Μετάφραση: Γεωργία Λαγουμιτζή

22. Σχετικά με το θέμα βλ. ακόμη Hout - Brooks - Manza, «The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies», *ό.π.*, επίσης J.H. Goldthorpe - G. Marshall, «The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques», *Sociology*, τόμ. 26, 1992, σ. 381-400.

ΑΚΕΦΑΛΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ.
ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΟΔΗΓΟ
ΤΗΝ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ**

Θέλοντας να αντιληφθώ τη γενική λειτουργία του πολιτικού μας συστήματος σκέφτηκα ότι η συνταγματική οπτική ή η προσέγγιση των δυσλειτουργικών επιφαινομένων του είναι βέβαια χρήσιμες, αλλά πολύ γρήγορα οδηγούν την ανάλυση στα προφανή γνωρίσματα της λειτουργίας του και κάποτε στην απλή εκφώνηση μιας δεοντολογίας.¹ Ακόμη η προσέγγιση του συστήματος αυτού από τα επί μέρους χαρακτηριστικά που του προσδίδουν τα πολιτικά κόμματα ή η κατάσταση του κράτους ή οι φερόμενες ως εξωτερικές «εξαρτήσεις» συμβάλουν ασφαλώς στη γνώση μας γι' αυτό, αλλά ελάχιστα διευκολύνουν να γνωρίσουμε τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των παραγόντων που το συγκροτούν. Είναι νομίζω πιο διαφωτιστική η ανάλυσή του ως συστήματος το οποίο συγκροτείται από τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, της εκάστοτε κυβέρνησης, των αντιπολιτευόμενων κομμάτων και του κράτους — δηλαδή της κεντρικής δημόσιας διοίκησης.² Σε αυτή την ανάλυση θε-

* Αναπληρωτής καθηγητής Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

** Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στο τριήμερο σεμινάριο με τίτλο «Σύγχρονη πολιτική σκέψη» που έγινε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 7,18/2 και 11/3/1993. Το σεμινάριο οργάνωσαν οι καθηγητές κ.κ. Κ. Σημίτης και Α. Μεταξόπουλος.

1. Εφόσον κανείς θελήσει να αποφύγει τη συμβαντολογική ανάλυση του πολιτικού συστήματος ή τον δημοσιογραφικό περιγραφισμό, είναι γόνιμο να ανατρέξει στους κλασικούς. Ενδεικτικά λοιπόν αναφέρω ορισμένες κατατοπιστικές μελέτες όπου και η σχετική των κλασικών βιβλιογραφία: J. Maquire, *Marx's Theory of Politics*, Cambridge 1978· S. Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge 1968· A. Giddens, «Durkheim's Political Sociology», στο *Studies in Social and Political Theory*, Λονδίνο 1977· D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*, Λονδίνο 1974.

2. Σε αυτή τη μελέτη το σύστημα των σχέσεων αντιμετωπίζεται ως δομή της οποίας τα τέσσερα βασικά (συνεπώς αφαιρετικά) στοιχεία αποτελούν οι κοινωνι-

ωρούνται δεδομένες οι δομικές και λειτουργικές διαφορές μεταξύ των τεσσάρων αυτών παραγόντων οι οποίοι, ας μην ξεχνούμε, είναι κυρίως προϊόντα αφαίρεσης. Οι ιδιαιτερότητες του καθενός από τους παράγοντες αυτούς δεν εξετάζονται. (Εξάλλου, αυτοί οι τέσσερις συστήνουν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.) Η έμφαση εδώ δίνεται ταυτοχρόνως στον τρόπο συγκρότησης και στον τρόπο λειτουργίας των σχέσεων μεταξύ των τεσσάρων αυτών παραγόντων. Οι σχέσεις αυτές είναι αποτέλεσμα τόσο της σύγχρονης ιστορίας όσο και της –εκάστοτε– τρέχουσας κατάστασης των πραγμάτων. Ζωντανή ιστορία εντέλει η οποία προσδιορίζει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Τα τεκμήρια για τη διαπίστωση της λειτουργίας αυτών των σχέσεων, σήμερα, δεν προκύπτουν φυσικά ευθέως από το λόγο των εκφραστών των κοινωνικών ομάδων ή των πολιτικών κομμάτων. Και τούτο επειδή σπανίως οι πολιτικοί ξεπερνούν τις αυτοαναφορές, ενώ οι εκπρόσωποι των κοινωνικών ομάδων –μόνιμοι ή περιστασιακοί συνδικαλιστές συνήθως– ελάχιστες φορές αποφεύγουν τον διεκδικητικό οικονομισμό. Προκύπτουν όμως από τις άρρητες, κατά κανόνα, κοινωνικές και πολιτικές τους πρακτικές, αυτές που είναι σχετικές με το ζήτημα που συζητούμε. Με δεδομένη την υπερβολική σημασία που δίνεται στον δημόσια εκφερόμενο, πολιτικό ιδίως, λόγο, αλλά και την καταγιμιστική προβολή του, οι κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές επιδιώκεται, κατά κανόνα, να αντιμετωπίζονται σαν να ήταν αυτονόητες ή ακόμη και φυσικές. Ο χώρος του απυρόβλητου (τον οποίο διαρκώς επιδιώκουν τα πάσης φύσεως δημόσια πρόσωπα και συχνά εξασφαλίζουν μια θέση σε αυτόν) δυσκολεύει την αποκωδικοποίηση των καθιερωμένων ως αυτονόητων πρακτικών. Πολύ περισσότερο όταν, όπως στην Ελλάδα, οι πρακτικές των πολιτικών φορέων από τη μία και οι πρακτικές των κοινωνικών ομάδων από την άλλη λειτουργούν σε απόλυτη αλληλεξάρτηση, φαινομενικά ως αδιαφοροποίητο όλο.

κές ομάδες, η πολιτική εξουσία, τα αντιπολιτευόμενα κόμματα και το κράτος (κράτος = ό,τι στην Ελλάδα αποκαλούμε, με μια ορολογία νομική, κεντρική δημόσια διοίκηση). Οι σχέσεις μεταξύ τους –και όχι καθαυτά– αποτελούν τον προσδιοριστικό παράγοντα που ρυθμίζει τη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Για τη συσχετική (relationelle) ανάλυση βλέπε P. Bourdieu, *Réponses*, Παρίσι 1992. Νομίζω ότι η αρτιότερη μεθοδολογικά συνολική ανάλυση του είδους παραμένει το βιβλίο του Κ. Μαρξ, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (1852).

Παρότι στους διάφορους λόγους των εκφραστών των φορέων ενυπάρχουν οι ποικίλες πρακτικές ως σημαινόμενα, ωστόσο η αμεσότερη σημασιολόγησή τους διευκολύνει την κατανόηση της λειτουργίας του πολιτικού μας συστήματος. Πόσο μάλλον που είναι πρακτικές τρέχουσες για όλα τα συλλογικά μορφώματα που το συστήνουν. Είναι, δηλαδή, οι κυρίαρχες και επομένως καθορίζουν το παρόν και την προοπτική των πραγμάτων του πολιτικού συστήματος, και κατ' ακολουθία της ελληνικής κοινωνίας.

1. Η ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΤΑΣΕΩΝ

Στη συνείδηση των ελλήνων πολιτών, ιδίως όμως των αριστερών εν γένει, έχει εγκατασταθεί μια σημαίνουσα φαντασίωση: πιστεύουν αυθορμήτως ότι οι απεργίες των εργαζομένων στρέφονται ή απευθύνονται στους εργοδότες. Για να στηριχτεί αυτή η φαντασίωση και χωρίς να δηλώνεται ρητά, γίνεται επίκληση της πραγματικότητας των βιομηχανικών κοινωνιών. Και αυτή η τεθλασμένη υποστήριξη της φαντασίωσης παράγει μια επίσης σημαίνουσα σιωπή: οι μεγάλες – και για τούτο σημαντικές – απεργίες στην Ελλάδα, αλλά και πολλές μικρές, των μισθωτών του ιδιωτικού ή και του ημιδημόσιου τομέα, καθώς και εκείνες ελεύθερων επαγγελματιών και μικροεργοδοτών απευθύνονται όλες μόνο στην εκάστοτε κυβέρνηση.³ Πλάι στις μεγάλες απεργίες των οικοδόμων της δεκαετίας του '60, στις αλυσιδωτές εργατικές απεργίες της τριετίας 1975-1977, στις σποραδικές μικροαπεργίες υπαλλήλων του ιδιωτικού τομέα, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ομάδες ελεύθερων επαγγελματιών και μικροεργοδοτών, οι οποίοι, όσο και αν φαίνεται περιεργό, επίσης απεργούν: δικηγόροι, ιδιοκτήτες ταξί και πρατηρίων υγρών καυσίμων όχι μόνο απεργούν, αλλά στρέφονται και αυτοί αποκλειστικά και μόνο προς την εκάστοτε κυβέρνηση. Όλες οι ομάδες έχουν ακριβώς την ίδια στάση, σαν να μην υπάρχει μεταξύ τους καμία κοινωνική διαφορά. Να υπενθυμίσω επίσης ότι

3. Ίσως εδώ να βρισκείται η εκκίνηση της διαδικασίας εκείνης που μεταξύ άλλων καταλήγει στη διαμόρφωση ποικίλων free riders. Βλ. Κ. Τσουνκαλάς, «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 9-52. Θα πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο όρος αυτός που επέλεξε ο Κ. Τσουνκαλάς, επειδή είναι υπερβολικά μεταφορικός, φορτίζεται ηθικά τόσο πολύ ώστε να καταλήγει να μην παράγει ακριβές νόημα, αλλά κυρίως ψόγο.

την ίδια στάση, αν και αραιότερα, έχουν οι κάτοχοι μικρών επιχειρήσεων, όπως οι ιδιοκτήτες φούρνων, ποικίλων εμπορικών καταστημάτων, πάντοτε ιδιοκτήτες και ενίοτε εργοδότες κατά τα λοιπά χαρακτηριστικά τους. Και αυτοί στρέφουν τις διεκδικήσεις τους κατά της κυβέρνησης συνεπικουρούμενοι, μάλιστα, από τη Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών, Βιοτεχνών & Εμπόρων Ελλάδος καθώς και από άλλες συναφείς ενώσεις.

Από τη δεκαετία του '50 ως σήμερα έχουν κυβερνήσει την Ελλάδα όλων των ειδών οι κυβερνήσεις. Και τούτο μου επιτρέπει με κάποια βεβαιότητα να υποθέσω ότι, σε αντίθεση με όσα ισχυρίζονται όλες οι κυβερνήσεις, η καθεμιά από αυτές τις αντιπαραθέσεις δεν ήταν προσχεδιασμένη από την εκάστοτε αντιπολίτευση. Όσο και αν η κάθε αντιπολίτευση μπορεί να τις εκμεταλλεύεται, η αντιπαράθεση δε γίνεται για λογαριασμό της. Η αντιπαράθεση όλων αυτών των τόσο διαφορετικών ομάδων, αποκλειστικά με την εκάστοτε κυβέρνηση, αφορά όντως το εκάστοτε επίδικο αντικείμενο: για τους κατά καιρούς κινητοποιούμενους φαίνεται πως μόνο η κυβερνητική εξουσία είναι αρμόδια να αντιμετωπίσει το καθετί. Τα συμφέροντα των κομμάτων της αντιπολίτευσης απλώς εμπλέκονται εκ των πραγμάτων. Πρόκειται δηλαδή για μια τυπική υπερπολιτικοποίηση απλών, συχνά κοινότοπων και πάντοτε σοματειακών διεκδικήσεων.

Υπάρχουν τα τελευταία σαράντα χρόνια και άλλες εκδηλώσεις του ίδιου φαινομένου, αλλά όχι τόσο προφανείς όσο οι προηγούμενες. Για παράδειγμα, στις γενικές απεργίες της ΓΣΕΕ, ιδίως από το '84 ως σήμερα, σπανίως συναντά κανείς νότες αντιπαράθεσης με την εργοδοσία. Πάντοτε κυριαρχούν οι διεκδικήσεις προς την όποια κυβέρνηση. Βέβαια είναι γνωστό ότι, αν και η ΓΣΕΕ τυπικά είναι εργατική συνομοσπονδία, κυριαρχείται από ομοσπονδίες μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Συνεπώς θα φαίνεται λογικό να στρέφονται κατά της κυβέρνησης. Όμως, παρά την ορθότητά της, αυτή η διαπίστωση για τον δημόσιο χαρακτήρα της ΓΣΕΕ μας οδηγεί στο αδιέξοδο του αυτονόητου. Αν, χάριν της ερμηνείας του φαινομένου που εξετάζουμε, θέλουμε να υπερκεράσουμε το αυτονόητο, τότε ας αναρωτηθούμε για ποιο λόγο οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα συμμετέχουν ελάχιστα στις γενικές απεργίες της ΓΣΕΕ. Και ιδίως για ποιο λόγο προτιμούν τις δικές τους μεμονωμένες απεργίες, των οποίων οι διαδηλώσεις δεν καταλήγουν στα γραφεία του ΣΕΒ ή του ΕΒΕΑ, αλλά στο Υπουργείο Εθνικής Οικο-

νομίας ή στο Υπουργείο Βιομηχανίας (συχνά για να ενταχθούν στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, κοντολογίς στο δημόσιο).

Την ίδια ακριβώς υπερπολιτικοποιημένη στάση είχαν και οι ιδιωτικοί εκπαιδευτικοί προς το Υπουργείο Παιδείας. Όμως το άκρον άωτον της απεύθυνσης προς την κυβέρνηση παραμένουν, νομίζω, οι διαδηλώσεις μικρών ομάδων της αριστεράς, οι οποίες για λίγα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση απηύθυναν στην κυβέρνηση αντικαπιταλιστικά συνθήματα. Τέλος και οι τρομοκρατικές οργανώσεις, ανεξάρτητα από την επιλογή των στόχων τους, και αυτές προσπαθούν να στηλιτεύσουν την εκάστοτε κυβέρνηση.

Ας μη φανταστεί κανείς (και ιδίως για τις ενέργειες των τρομοκρατών) ότι όλα αυτά τα φαινόμενα δηλώνουν κάποια υψηλή κοινωνική φρόνηση. Πρόκειται για εκδηλώσεις οι οποίες στοιβάζονται η μία πάνω στην άλλη, η μία πλάι στην άλλη, χωρίς το συνεκτικό εκείνο στοιχείο που ονομάζεται αλληλεγγύη. Μόλις η κάθε απεργία τελειώσει, ο κάθε —μέχρι πριν λίγο— απεργός είναι και πάλι μόνος του, κάποτε και εναντίον των υπολοίπων. Ο κατακερματισμός αυτός, γνώρισμα της ελληνικής κοινωνίας και ακραίος στην υφή του, προσδιορίζει σε ικανό βαθμό το πολιτικό μας σύστημα. Και ο μηχανισμός προσδιορισμού του πολιτικού συστήματος από την πλευρά της κοινωνίας εκδηλώνεται με αυτήν την αξιολογία υπερπολιτικοποιημένη στάση: να στρέφονται οι κοινωνικές ομάδες κατά κανόνα προς την εκάστοτε κυβέρνηση.

Οι σχέσεις πολιτικής πελατείας (τις οποίες διατηρούν όλες αυτές οι κοινωνικά άκρως διαφορετικές μεταξύ τους επαγγελματικές ομάδες με τα πολιτικά κόμματα) θα μπορούσαν να περιγράψουν την ομοιότροπη και προσανατολισμένη αποκλειστικά προς την εκάστοτε κυβέρνηση στάση τους. Ωστόσο νομίζω ότι αυτές οι σχέσεις δεν αρκούν ως ερμηνεία. Η αγορά των σχέσεων πολιτικής πελατείας απλώς εντατικοποιεί τη λειτουργία της κατά τη διάρκεια της κάθε απεργίας: τότε η απειλή προς την κυβέρνηση (αλλά και η άλλη όψη της, δηλαδή η απόσπαση υπόσχεσης από την αντιπολίτευση) απλώς ενισχύει τις συνδικαλιστικές ηγεσίες. Και τούτο επειδή η πίεση προς τις πολιτικές ηγεσίες στη διάρκεια μιας κινητοποίησης ασκείται από περιστασιακά συμπαγείς και ολωσδήποτε μεγάλους αριθμούς πελατών, και ενίοτε με τρόπο εκβιαστικό. Στην πραγματικότητα, οι σχέσεις πελατείας διατηρούνται τόσο πριν όσο και μετά τη λήξη της κάθε κινητοποίησης και συνελπώς δεν μπο-

ρούν αφεαυτές να εξηγήσουν το φαινόμενο της αποκλειστικής απευθύνσης προς την κυβέρνηση.⁴

Σε κάθε περίπτωση οι απεργοί αυτοαποκαλούνται τμήμα του λαού, ανεξαρτήτως επαγγέλματος και κοινωνικής τάξης, ενώ τα κόμματα της αντιπολίτευσης καθώς και η κυβέρνηση, αντιμετωπίζουν τα αιτήματά τους ως λαϊκά ή αντιλαϊκά. Από όλους τους μετέχοντες στα εκάστοτε απεργιακά τεκταινόμενα, αλλά και από πολλούς αμέτοχους, προτάσσεται νομιμοποιητικά το λαϊκό status ως ύψιστο κριτήριο του δίκαιου και του ορθού. Το αντίθετο του λαϊκού, το κακό δηλαδή, είναι η συντεχνία.

Συνοπτικά λοιπόν: είτε η εργοδοσία είναι ιδιώτες κεφαλαιούχοι (ΣΕΒ, ιδιοκτήτες σχολείων, έμποροι κτλ.) είτε είναι διορισμένη από την κυβέρνηση (διοικήσεις επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα), οι εργαζόμενοι απευθύνονται μόνο στην κυβέρνηση. Το ίδιο πράττουν και πολλοί ελεύθεροι επαγγελματίες, καθώς και επιχειρηματίες της μικρής εργοδοσίας, αλλά και ομάδες ιδεολογικής συσπείρωσης.

Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου θα μπορούσε να φαντάζει απροστομωτική στην προφάνειά της: αφού το κράτος στην Ελλάδα ελέγχει ευρύτατα πεδία οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, λογικό είναι όλοι να απευθύνονται σε αυτούς που το εκπροσωπούν. Η έκταση και η σημασία της παρουσίας του ελληνικού κράτους στην οικονομία και στην κοινωνία είναι γνώση κοινά πλέον αποδεκτή.⁵ Ωστόσο, αυτή η καθ' όλα ορθή διαπίστωση δε συναρτάται αιτιακά με την αντίφαση που εκδηλώνεται μεταξύ της πραγματικής κοινωνικής υπόστασης της καθεμιάς από τις αναφερόμενες επαγγελματικές ομάδες αφενός, και αφετέρου της ομοιότροπης εξωτερίκευσής τους με την προβολή μιας ισοπεδωτικής εικόνας για τον εαυτό τους. Εικόνας, μάλιστα, αποδεκτής και από τους πολιτικούς συνομιλητές. Έτσι, μια ευρύτατη πλειάδα επαγγελματικών ομάδων, είτε συγκροτούνται από ελεύθερα είτε από εργοδοτικά είτε από εξαρτημένα επαγγέλματα, εκδηλώνονται με α-

4. Από απλό επιφαινόμενο άλλων θεμελιωκών σχέσεων, οι σχέσεις πολιτικής πελατείας έχουν αναχθεί σε μείζονα ερμηνευτική κατηγορία για το σύνολο της δομής του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Μάλιστα από τότε που τις ενσωμάτωσαν στο λεξιλόγιό τους πολλοί δημοσιογράφοι και πρόσφατα πολιτικοί, οι πελατειακές σχέσεις τείνουν να λειτουργήσουν ως ηθική και ταυτοχρόνως ερμηνευτική κατηγορία στην οποία αποδίδεται κάθε κακό του πολιτικού συστήματος.

5. Γενικά βλέπε Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1987.

περγίες· είτε εντάσσονται στον ημιδημόσιο είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα, υπερπολιτικοποιώντας τη δράση τους απευθύνουν τα αιτήματά τους αποκλειστικά στην εκάστοτε κυβέρνηση· ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι ομάδες αυτές έχουν μεταξύ τους ριζικά διαφορετική κοινωνική υπαγωγή εκλαμβάνουν τον εαυτό τους, αλλά και εκλαμβάνονται από τους άλλους, σαν τμήματα κάποιου λαού· και τέλος όλοι, κόμματα, κυβέρνηση και κινητοποιούμενοι, αποδέχονται τη φερόμενη δημοσίως λαϊκή απεικόνιση ως ύψιστο κριτήριο καθορισμού του ορθού και του δίκαιου για την αποδοχή ή την απόρριψη των αιτημάτων της κάθε ομάδας. Και με αυτό ως κύριο –και συχνά μοναδικό– κριτήριο το κάθε κόμμα νομιμοποιεί τη δημόσια τοποθέτησή του σχετικά με την κάθε κινητοποίηση.

Πώς λοιπόν να εξηγηθεί το γεγονός ότι ποικίλες επαγγελματικές συσσωματώσεις με θεμελιακά διαφορετική κοινωνική υπαγωγή και πλήρως διαστρωματωμένες στο εσωτερικό τους εκδηλώνονται, παρ' όλα αυτά, ομοιότροπα ως προς τη μορφή της διεκδικητικής τους δράσης και ισοπεδωτικά ως προς την εικόνα που προβάλλουν δημόσια για τον εαυτό τους κατά τη διάρκεια της διεκδίκησης;

2. Η ΑΠΟΥΣΙΑ

Η προβολή των αιτημάτων του συνόλου σχεδόν των κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων αποκλειστικά προς την εκάστοτε κυβέρνηση και μόνο δηλώνει ότι το στοιχείο της υπερπολιτικοποίησης είναι το κυρίαρχο σε αυτές· και συγχρόνως ότι αποτελεί το κοινό πολιτισμικό χαρακτηριστικό της δημόσιας έκφρασής τους. Και μάλιστα το πολιτισμικό αυτό στοιχείο είναι τόσο ισχυρό ώστε να επιβάλλει κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης την αποσιώπηση όλων των κοινωνικών διαφοροποιήσεων: να αποτρέπει δηλαδή τη ρητή εκδήλωση των διαφορετικών ρόλων και θέσεων που κατέχει το κάθε άτομο και η κάθε ομάδα στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Η αποσιώπηση των κοινωνικών διαφορών φαίνεται παράδοξη αν συσχετιστεί με την εντονότατη και ποικιλόμορφη κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας. Πόσο μάλλον παράδοξη που στο δημόσιο λόγο των εκφραστών της κάθε επαγγελματικής ομάδας διατυπώνονται ισχυρισμοί σχετικά με την κοι-

νωνική θέση των μελών της τέτοιου που τα τοποθετούν στα όρια της φτώχειας. Πρόκειται για τόσο μεγάλες υπερβολές — ιδίως για τα εγκατεστημένα καλά επαγγέλματα — που θα έλεγε κανείς ότι εκδηλώνουν χαρακτηριστικά ομαδικής παλινδρόμησης. Και ίσως από την άποψη της κοινωνικής ψυχολογίας να είναι έτσι. Όμως αν το παράδοξο και οι υπερβολές αναλυθούν ως προς τα ιστορικά τους προαπαιτούμενα, γίνονται καλύτερα αντιληπτά: πρόκειται, πιστεύω, για την εκδήλωση ενός ιστορικά ενσωματωμένου συντηρητισμού θρησκευτικής υφής, που χαρακτηρίζει συχνά κοινωνίες των οποίων ο αστικός πληθυσμός συντίθεται στην πλειονότητά του από πρώτης ή δεύτερης γενιάς χωρικούς.⁶ Η ρευστοποίηση των κοινωνικών ρόλων και θέσεων, και οι εξισωτικές συνθήκες που ευνοούνται από αυτή,⁷ καθιστούν την υπερπολιτικοποίηση το μοναδικό δυνατό λόγο δημόσιας έκφρασης των εν λόγω ομάδων. Και αυτή με τη σειρά της ανατροφοδοτεί τις κοινωνικές τους πρακτικές, αυτές που αναφέρθηκαν.

Ωστόσο η παράμετρος της υπερπολιτικοποίησης, αν και ιδιαίτερος σημαντικό πολιτισμικό χαρακτηριστικό, δεν αρκεί μόνη της για να προσφέρει απαντήσεις στο ερώτημα το σχετικό με τις αιτίες που προκαλούν, και ιδίως αναπαράγουν, την καθυστέρηση και την κρίση του πολιτικού μας συστήματος. Και τούτο επειδή στην κρίση εμπλέκονται ασφαλώς και οι υπόλοιποι παράγοντες που συγκροτούν το πολιτικό σύστημα, δηλαδή τα κόμματα, το κράτος και η κυβερνητική εξουσία. Η εκάστοτε κυβέρνηση, η αντίστοιχη αξιωματική αντιπολίτευση και τα λοιπά κόμματα αναπαράγουν την κρίση και την καθυστέρηση μέσω των σχέσεων πολιτικής πελατείας. Και αυτές οι σχέσεις αποτελούν μεν τον ιστό της διαπλοκής πολιτικών κομμάτων και κοινωνικών ομάδων, αλλά ασφαλώς δεν αποτελούν την αιτία της κρίσης. Άλλωστε πολλαπλές πελατειακές σχέσεις με τις κοινωνίες τους διατηρούν και τα μεγάλα ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα, χωρίς να έχουν χάσει για δεκαετίες την πολιτική τους υπόσταση· ενώ η πρόσφατη κρίση πολλών από αυτά προκαλείται από άλλες αιτίες.

6. Ανάλογες σκέψεις για ένα άλλο θέμα διατυπώνει και ο Κ. Κριμπάς, «Επισημονική έρευνα στην ημιπεριφέρεια: ο μηχανισμός παρεμπόδισης από τη μητρόπολη», στο *Θραύσματα κατόπτρου*, Αθήνα 1993, σ. 241-260.

7. Σχετικές παρατηρήσεις διατυπώνει ο Μ. Κουτούζης «Τεχνολογικά και ιερά πρότυπα στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, Ιανουάριος-Ιούνιος 1994, τχ. 50-51, σ. 8-10.

Δύο από τις βασικές – αλλά κατά κανένα τρόπο μοναδικές – αιτίες της κρίσης και της καθυστέρησης του δικού μας πολιτικού συστήματος πρόχει, πιστεύω, να αναζητηθούν κατ' αρχάς στη σημασία που έχει η ισοπεδωτική δημόσια αυτοεκφορά της εικόνας των επαγγελματιών ομάδων, καθώς και στον έντονο κατακερματισμό της κοινωνίας μας.⁸ Η αδυναμία της κάθε επαγγελματικής συσσωμάτωσης να εκφραστεί ως αυτό που πράγματι είναι κοινωνικά επιτρέπει να εκφράζονται τόσο στο λόγο, όσο και εμπράκτως, μεσαιωνικές πολιτισμικές συνηχίσεις. Αναφέρομαι στις άγχιες κοινωνικές εκδηλώσεις εξισωτικού τύπου, οι οποίες προβάλλονται ως επαγγελματικές ή τοπικές διεκδικήσεις. Και αυτές θεωρούνται ανεκτές ή ακόμη και θεμιτές, επειδή εντέλει δεν αποτελούν παρά μόνο τις ακραίες εκδοχές του λαϊκισμού, διάχυτου σε όλο τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Σε κάθε περίπτωση, η αδυναμία αυτή των επαγγελματιών ομάδων δηλώνει την αποτυχία όλων τους να συσταθούν σε οργανωμένα κοινωνικά υποκείμενα τα οποία, ανάλογα με το βαθμό απόκλισης των συμφερόντων τους, θα μπορούσαν να είναι διακριτά μεταξύ τους, και ως σύνολο ανεξάρτητα από το κράτος και τα πολιτικά κόμματα. Να συστήσουν δηλαδή μια, στοιχειώδη έστω, κοινωνία των πολιτών. Από αυτόν τον κανόνα δε θα πρέπει να εξαιρέσουμε τους κεφαλαιούχους και ειδικώς τους βιομηχάνους, παρότι αυτοί δεν κάνουν τυπικές απεργίες. Οι τελευταίοι, εδώ και εβδομήντα σχεδόν χρόνια που η παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία είναι άξια μνείας, όταν δεν πήγαιναν καλά οι επιχειρήσεις τους, φρόντισαν επανειλημμένα να τις κρατικοποιήσουν με μέσο ποικίλες κυβερνητικές ρυθμίσεις. Οι έλληνες κεφαλαιούχοι, λοιπόν, δε στάθηκαν και αυτοί ικανοί να συγκροτήσουν ειδικά συλλογικά υποκείμενα ιδιαίτερων συμφερόντων. Περιορίστηκαν να διατηρούν απλώς μια θέση στους κόλπους μιας καθ' όλα αδιαφοροποίητης άρχουσας τάξης.⁹

8. Ο έντονος κατακερματισμός της ελληνικής κοινωνίας, εκτός από τις ισχυρές τοπικιστικές καταβολές, τροφοδοτείται μεταξύ άλλων και από το γεγονός ότι ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί ακόμη στον αστικό πληθυσμό ισχυρότατη μορφή κοινωνικής οργάνωσης επαγγελματιών δραστηριοτήτων κάθε είδους. Για παράδειγμα οι επιχειρήσεις του τύπου της απλής εμπροθεματικής παραγωγής στον κλάδο της μεταποίησης απασχολούν το 42% του συνολικού ανθρώπινου δυναμικού του κλάδου αυτού, ενώ στο εμπόριο πλησιάζουν το 60%. Βλ. P. Pizanius, *La structure de l'emploi en Grèce dans l'industrie et l'artisanat 1950-1990*, αδημοσίευτη μελέτη για την 5η Γενική Διεύθυνση της Ε.Ε., Αθήνα 1993.

9. Σε ό,τι αφορά τις δομές κοινωνικής οργάνωσης των ελλήνων κεφαλαιούχων

Η αδιαφοροποίητη δομή της ελληνικής άρχουσας τάξης πιστοποιεί την απουσία ανεξάρτητων κοινωνικών υποκειμένων και στην κορυφή της πυραμίδας της ελληνικής κοινωνίας. Και παρότι δε λείπουν οι καθημερινές ενδείξεις, το γεγονός αυτό υποδηλώνει την παραδοσιακή δομή οργάνωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού¹⁰ δομή, η αποσύνθεση της οποίας, σήμερα πλέον, διευρύνει τον κοινωνικό κατακερματισμό.

Η απουσία κοινωνικών υποκειμένων εδώ ορίζεται σε σχέση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες. Αυτές συγκροτήθηκαν και αναπτύχθηκαν στη νεότερη ιστορική περίοδο, με κέντρο αναφοράς δύο διακριτά κυρίαρχα υποκείμενα: ένα ανεξάρτητο κοινωνικό με οικονομική ισχύ και ένα πολιτικό. Και αυτά σε ανταγωνισμό μεταξύ τους διαμόρφωσαν το μεν οικονομικό κοινωνικά ιδίως υποκείμενα, το δε πολιτικό ό,τι ονομάζουμε κράτος. Η συνεχής προσπάθεια και το επίτευγμα των δύο κυρίαρχων υποκειμένων ήταν να παραμείνουν ανεξάρτητα ώστε στις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις που διαμόρφωναν αυτές τις κοινωνίες να διατηρούν την ευχέρεια κινήσεων ή και στρατηγικών επιλογών με γνώμονα τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Αυτή η ανεξαρτησία προσέδωσε στα υπόφορα υποκείμενα τη δυνατότητα να διεκδικήσουν ιστορικά τη δική τους. Και το σχεδόν πάγιο καθεστώς των συγκρούσεων (κοινωνικών, στρατιωτικών κτλ.) προσέδωσε στο κράτος το χαρακτήρα του συλλογικού εγγυητή των γενικών συμφερόντων μέσω της έμπρακτης και καθημερινής εφαρμογής των γενικών και ειδικών κανόνων λειτουργίας της κοινωνίας. Κανόνων συναρτημένων σε ποικίλους βαθμούς με την αρχή της ισοπολιτείας και συνεπώς

βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι στις αρχές του 20ού αιώνα. Κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, πρόλογος Σπ. Ι. Ασδραχά, Αθήνα 1994.

10. Η απουσία κοινωνικών υποκειμένων σε συνάρτηση με τον κατακερματισμό της ελληνικής κοινωνίας καθιστά μάλλον φανταστική την άποψη ότι η ρύθμιση των κοινωνικών συσχετισμών δύναμης πραγματοποιείται με το μηχανισμό της πάλης των τάξεων. Οι κοινωνικές ομαδοποιήσεις στη διάρκεια των συγκρούσεων με την εκάστοτε κυβέρνηση διατηρούν σαφώς κάτι το αρχαϊκό. Για τη σχετική προβληματική βλ. ενδεικτικά U. Windisch, «Lutte de clans lutte des classes», στο *L'Age d'homme*, Λωζάνη 1976, σ. 8-22. Ανάλογες υπαινικτικές αναφορές κάνει και ο Π. Κονδύλης στην εισαγωγή του βιβλίου του, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα 1991.

τυπικά, και κάποτε ουσιαστικά, δίκαιων.¹¹ Η αρχή της ισοπολιτείας, σε αντίθεση με κάθε εξισωτική λογική, διατηρούσε τις κοινωνικές ανισότητες και μαζί με αυτές και τις ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαφοροποιήσεις.

Η ελληνική ιστοριογραφία και η κοινωνιολογία έχουν επιμείνει πολύ στην εξηγητική χρησιμότητα της απουσίας μιας ευρωπαϊκού τύπου άρχουσας τάξης στην Ελλάδα.¹² Νομίζω όμως ότι αυτή η απουσία έχει προβληθεί στο παρελθόν με μεγάλη υπερβολή, ισοπεδώνοντας την ιστορική πραγματικότητα σε βαθμό που να δημιουργεί τεχνητή έλλειψη ιστορικού προηγούμενου: κάτι σαν μοιρολατρική αποδοχή μιας ιστορικά πάγιας αναπηρίας. Έτσι, παρότι η διαπίστωση μιας απουσίας προσδιορισμένης σε σχέση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες έχει ενδεχομένως κάποιο νόημα, με τη χρήση της όμως ως αποκλειστικής ερμηνευτικής αιτίας περιορίζεται κανείς σε έναν απλοϊκό συγκρητισμό. Και καταλήγει απλώς να διαπιστώνει τι δεν είναι η ελληνική κοινωνία. Συγχρόνως παραμένει εξαιρετικά δυσχερής η κατανόηση των ενδογενών δεδομένων — τόσο των γενικών όσο και του ζητήματος που συζητούμε εδώ — τα οποία είναι αποφασιστικά από μεθοδολογική άποψη για τη διατύπωση μιας γενικής ερμηνείας. Κατά συνέπεια παραμένει απροσπέλαστος ο θετικός προσδιορισμός των δομών και της λειτουργίας του πολιτικού μας συστήματος. Κάποιες προτάσεις λοιπόν, σχετικές με τη διαχρονική πολιτική συγκρότηση της νεοελληνικής

11. B. Badie - P. Birnbaum, *Sociologie de l'Etat*, Παρίσι 1979· R. Bendix, *Nation-Building and Citizenship*, Νέα Υόρκη 1964. Διαφορετική ερμηνεία διατυπώνει ο M. Mialle, *Το κράτος δικαίου. Εισαγωγή στην κριτική του συνταγματικού δικαίου* (μετάφραση: Μαρίνα Παπαγιαννάκη), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 261 κ.ε.

12. Αναφέρομαι ιδίως στις ακόλουθες μελέτες: Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, πρόλογος Samir Amin, Αθήνα 1975· του ίδιου, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1978· Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση*, Αθήνα 1977· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978· του ίδιου, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα 1987· Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, πρόλογος Ν. Γ. Σβορώνου, Αθήνα 1977· του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981. Για μια κριτική σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα βλ. Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987, σ. 255-286.

κοινωνίας, και ιδίως του κράτους της, βοηθούν να αντιληφθούμε τη γενετική διάσταση των αιτιών που συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση των σημερινών προβλημάτων.

Από τα τέλη του 18ου αιώνα και για περισσότερα από εκατό χρόνια, η ελληνική κοινωνία αναπτύχθηκε χωρίς η διαφορετική σε σχέση με τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες συγκρότησή της να έχει καθεαυτή ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες. Οι ελληνικές οικονομικές, κοινωνικές και διοικητικές ελίτ, συχνά αλληλοπερικλειόμενες, είχαν εξαιρετικής σαφούς δυτικό προσανατολισμό, αλλά όχι ευρωπαϊκά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Αυτές οι ίδιες εκμεταλλεύτηκαν με θαυμαστή ικανότητα τις συγκυρίες που επέτρεψαν την εκδήλωση της ελληνικής επανάστασης και κατά τη διάρκεια της ανέλαβαν επιπλέον και τον κύριο ρόλο της πολιτικής ηγεσίας, διατηρώντας κατά τα άλλα γνωρίσματά τους αδιαφοροποίητο τον αρχικό προεπαναστατικό τους χαρακτήρα. Με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους άσκησαν το ρόλο ισχυρότατων ομάδων πίεσης προς ό,τι αποτελούσε το σταθερό συνεκτικό υποκείμενο της ελληνικής κοινωνίας: το κράτος. Ο χαρακτήρας του κράτους ως συνεκτικού υποκειμένου προέκυπτε από το γεγονός ότι αποτελούσε την κυρίαρχη και συχνά τη μοναδική δομή με εθνική δράση και λειτουργία. Κράτος, κοινωνικές ελίτ και ισχυροί οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί, όπως η Εθνική Τράπεζα και τα κόμματα, συγκροτούσαν το άρχον συγκρότημα, διεθνοποιημένο και δυτικού τύπου, αλλά οι δομές του διέφεραν σημαντικά από τα ανάλογα βορειοευρωπαϊκά. Η κύρια διαφορά των ελληνικών από τις βορειοευρωπαϊκές κοινωνικές δομές εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι οικονομικές, ιδίως, ελληνικές ελίτ (με εξαίρεση τη διεθνοποιημένη ναυτιλία) δεν μπορούσαν να επενδύσουν άμεσα στα υπάρχοντα μέσα της παραγωγής.¹³ Και τούτο επέτρεπε να διατηρηθούν σχεδόν άθικτες οι κοινωνικές δομές των ελεύθερων παραγωγών με τις οποίες ήταν συγκροτημένος κατά κύριο λόγο ο παραγωγικός πληθυσμός στην Ελλάδα. Η διασπορά του κύριου όγκου του πληθυσμού σε μικρούς οικισμούς και ο πολιτισμικός, συχνά και οικονομικός, κατακερματισμός του σε τοπικές κοινωνίες, σε συνάρτηση με τα αδύνατα αστικά κέντρα, διατηρούσε αυξημένη τη

13. Σε ό,τι αφορά τη σχέση της κατεξοχήν οικονομικής ελίτ στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα με το κύριο μέσο παραγωγής, τη γη, βλ. P. Pizanius, «Surplus agricole et circulation du capital commercial: La Grèce au XIX siècle», *Annales ESC*, τχ. 2, Μάρτιος-Απρίλιος 1992, σ. 293-314.

σημασία του ελληνικού κράτους και δευτερευόντως των πολιτικών κομμάτων ως των μόνων ισχυρών συνεκτικών δομών εθνικής εμβέλειας.

Σε ό,τι αφορά ειδικώς τη σχέση πολιτικών κομμάτων και κράτους τον 19ο αιώνα, τα κόμματα είχαν ιδιοποιηθεί ένα μέρος του κράτους μέσω των πελατειακών σχέσεων. Αλλά η ιδιοποίηση αυτή δεν επεκτάθηκε ούτε καν στα κέντρα απόφασης μέσης εμβέλειας, περιοριζόμενη μάλλον στην κατώτερη, και ιδίως την εποχικά απασχολούμενη υπαλληλία. Σε κάθε περίπτωση τα κόμματα δεν είχαν καταλάβει τη σχετική αυτονομία του κράτους. Απόδειξη τούτου αποτελεί το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και παρότι ξεκίνησε από μηδενική σχεδόν θεσμική βάση το 1821,¹⁴ δεν έπαψε, με θεσμικά μέσα και με αξιοσημείωτη σταθερότητα, να ενοποιεί την ελληνική κοινωνία και κατ' επέκταση να ενισχύει τις εξουσίες του.¹⁵ Αυτό το άρχον συγκρότημα (και όλες

14. Η πρόταση ότι οι απολυταρχικές εξουσίες αποτέλεσαν την προϋπόθεση για τη συγκρότηση αυτόνομων εθνικών γραφειοκρατιών, όπως τη διατύπωσε ο R. Bendix, *ό.π.*, δεν ισχύει φυσικά για την ελληνική περίπτωση. Αντίθετα, για να διευκολυνθεί κανείς στη διατύπωση μιας πλησιέστερης προς την ελληνική πραγματικότητα ερμηνείας, θα πρέπει να προσφύγει στα χαρακτηριστικά κρατών που διαμορφώθηκαν με το ιστορικό κύμα του δευτερογενούς εθνικισμού και ιδίως του βαλκανικού. Σχετικά με αυτό βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 1992.

15. Το εύρος, η βαρύτητα και γενικότερα η σημασία του ελληνικού κράτους από το 1821 ως σήμερα έχουν ερμηνευτεί από έλληνες κοινωνιολόγους (βλ. ιδίως τα σχετικά κείμενα των Κ. Τσουκαλά και Ν. Μουζέλη) με εκείνο το μείγμα υπερβολής και μετατόπισης το οποίο στην ιστορική επιστήμη αποκαλείται αναχρονισμός.

Το ελληνικό κράτος, ξεκινώντας χωρίς κανένα κρατικό ή έστω το απλούστερης μορφής γραφειοκρατικό ανάλογο προηγούμενο, αναπτύχθηκε επί σχεδόν ένα αιώνα ενισχύοντας τις εξουσίες του στο συμπύλημα των τοπικών κοινωνιών που συγκροτούσαν ό,τι αποκαλούμε αφαιρετικά ελληνική κοινωνία. Η πολύ περιορισμένη ανάπτυξη του αστικού χώρου, συμποσούμενη σε ολιγάριθμες ελίτ, επέτρεψε στις χωρικές τοπικές κοινωνίες — συγκροτημένες κοινωνικά με βάση την οικογένεια και το χωριό — να διαμορφώνουν, ή ορθότερα να επηρεάζουν σημαντικά τους όρους ανάπτυξης και εμπέδωσης της κυριαρχίας του κράτους. Παρά ταύτα, το κράτος και οι ποικίλες ελίτ — όπως είναι προφανές και από τα αποτελέσματά — μέσα από ιδιαίτερους δρόμους, μάλλον προσαρμοσμένους στα εμπόδια που αντιμετώπιζαν, οδήγησαν μια πλειάδα ελληνικές τοπικές κοινωνίες ανατολικού τύπου να οργανωθούν έστω στοιχειωδώς με δυτικά πολιτικά και δευτερευόντως κοινωνικά πρότυπα.

Αν κράτος, πολιτικό σύστημα και ελίτ θεωρηθούν επείσαστες στις ελληνικές κοινωνίες (όπως έχει υποστηριχθεί τόσο από ανατολικόφρονες νεοορθόδοξους ό-

οι αλλαγές που επισυνέβησαν στην εσωτερική του συγκρότηση με τη διεύρυνσή του σε νεότερα υπόφορα αστικά κοινωνικά στρώματα) ύστερα από πολλούς κλυδωνισμούς άρχισε να αποδυναμώνεται από τη στιγμή που το κυρίαρχο συνεκτικό του στοιχείο, το κράτος, άρχισε να χάνει τη σχετική του αυτονομία. Η απώλεια της αυτονομίας του ελληνικού κράτους συνεπάγεται την εξωκρατική ρύθμιση της άσκησης των δικών του ιδιαίτερων εξουσιών. Και έχει ως γενικότερη επίπτωση τον περιορισμό, ή πολύ περισσότερο την ακύρωση, του ρόλου του ως συλλογικού εγγυητή και οργανωτή της ελληνικής κοινωνίας. Ίσως αυτή η διαδικασία να ξεκινά με την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Όμως η οριστική και αποφασιστική, από πολιτική άποψη, κατάλυση της αυτονομίας της εξουσίας του κράτους πραγματοποιείται αποκλειστικά από εσωτερικές αιτίες: το διχασμό του 1916-17 και όσα ακολούθησαν, αρχικά με την ταύτιση κράτους και βενιζελικού κόμματος, και την ανάλογη – αν και κομματικά ανεστραμμένη – κατάσταση που επιβλήθηκε από τη φιλοβασιλική παράταξη μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου το 1920. Αυτή η διαδικασία επιδεινώθηκε, νομίζω, από τις ανεξέλεγκτες συνθήκες που δημιουργήθηκαν με τη μικρασιατική ήττα και ολοκληρώθηκε με την απότομη αύξηση του πληθυσμού λόγω της έλευσης των προσφύγων. Στην πραγματικότητα, από τους Βαλκανικούς πολέμους ως τη μικρασιατική ήττα, το ελληνικό κράτος σφραγίστηκε από δύο ακριβώς αντίστροφες δυναμικές: υπερδιπλασίασε σε ελάχιστο χρόνο και με στρατιωτικά μέσα την ελληνική επικράτεια και τον πληθυσμό από τη μία, ενώ από την άλλη η βίαιη κομματική διαμάχη, ιδίως αυτή, μηδένισε σχεδόν τις διοικητικές και γενικότερα τις οργανωτικές του δυνατότητες. Και η εξουδετέρωση των διοικητικών και οργανωτικών του δυνα-

σο και από κοινωνιολόγους και ιστορικούς με τριτοκοσμική έμπνευση), τότε για να αντιληφθούμε την ιστορική μας πορεία θα πρέπει να ανακαθερώσουμε για την ερμηνεία των κοινωνικών δομών το σχήμα των «μεταπρατών» (που θα πάρει τη θέση των ελίτ) ενώ σε ό,τι αφορά το κράτος θα πρέπει να το ορίσουμε ως «όργανο ξένων συμφερόντων». Μια άλλη επιλογή θα ήταν να ελπιώσουμε την εκδοχή που υποστηρίζει την «εξάρτηση» των ελληνικών ελίτ και του κράτους από τους «ξένους», ή έστω από τα «καπιταλιστικά κέντρα της Δύσης». Όμως αυτές οι ερμηνείες, βαθύτατα εχθρικές προς την ελληνική ιστορική πραγματικότητα, έχουν οδηγήσει τους εμπνευστές τους και τους χρήστες τους σε ρηχές και συχνότατα αδιέξοδες ερμηνευτικές εκφωνήσεις. Εντέλει η συμφιλίωση με την ιστορική μας παράδοση είναι αναγκαία προϋπόθεση για να κατανοήσουμε την τρέχουσα πραγματικότητα της κοινωνίας μας.

τοτήτων πραγματοποιήθηκε ακριβώς τη στιγμή που αυτές ήταν αναγκαίες για να διαχειριστεί τη μεγάλη αλλαγή, τα καινούρια και κρίσιμα δεδομένα της χώρας.

Οι πολιτικές και δευτερευόντως οι κοινωνικές συγκρούσεις οι οποίες διήρκεσαν μέχρι το 1936 δε θα πρέπει να τονιστούν εις βάρος ενός άλλου, λιγότερου γνωστού αλλά πολύ πιο αποφασιστικού δεδομένου. Αναφέρομαι στην αποτυχία νεότερων γενεών κεφαλαιούχων που αποπειράθηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου να αναπτύξουν έστω υποτυπωδώς κάποια μέσα παραγωγής, ιδίως στη μεταποίηση.¹⁶ Και η αποτυχία τους αυτή απέκλεισε την ελληνική κοινωνία από τη δυνατότητα σύστασης ενός αυτοτελούς και μάλιστα κοινωνικά ηγεμονικού υποκειμένου, με λειτουργία οικονομική και σχετικώς ανεξάρτητη από το πολιτικό σύστημα.¹⁷ Έτσι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός στη διάρκεια του μεσοπολέμου, με εξαίρεση προσθήκες και παραλλαγές, διατήρησε τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές και συνεπώς τις αντίστοιχες ιεραρχίες. Η αποτυχία αυτή είχε ως επίπτωση όχι μόνο να χαθεί η δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης, αλλά να χαθεί επιπλέον η πολύπλευρη δυναμική που επιφέρει η κοινωνική διαφοροποίηση.

Στην εξέλιξη της διαδικασίας αποδόμησης του πολιτικού συστήματος, αυτού που ιστορικά είχε συγκροτηθεί τον 19ο αιώνα, το ρόλο του κυρίαρχου και μοναδικού συνεκτικού υποκειμένου της ελληνικής κοινωνίας αναλάμβανε βαθμιαία η εκάστοτε κυβέρνηση. Και το νέο συνεκτικό υποκείμενο ενισχυόταν ιδίως από τη δύναμη που του έδινε ο αποκλειστικός περιοδικός έλεγχος του κράτους και οι συμμαχίες με ποικίλες ομάδες οικονομικά ισχυρών προσώπων. Αυτή η αλλαγή, που ολοκληρώθηκε στη διάρκεια του μεσοπολέμου, σηματοδότησε τη δεύτερη φάση του τέλους της σχετικής, αλλά αποτελεσματικής για ένα σχεδόν αιώνα, αυτονομίας του ελληνικού κράτους.

Το αναδυόμενο ιστορικά νέο συνεκτικό υποκείμενο της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή η εκάστοτε κυβέρνηση, είχε ριζικές διαφορές από το παλαιό: ενώ το κράτος εξασφάλιζε μια συνέχεια, αντίθετα η κυβέρνηση ως συνεκτικό υποκείμενο είχε χαρακτήρα εναλλασσόμενο και συχνά σε σύντομα χρονικά διαστήματα· επίσης, ε-

16. Σχετικά βλέπε τη μελέτη του Σ. Ν. Τσοτσόρου, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα 1898-1939*. Α' τόμος: *Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση*, Αθήνα 1993.

17. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι*, ό.π.

νώ το κράτος διατηρούσε μια σχετική αυτονομία τόσο από τα κόμματα όσο και από τις κοινωνικές ομάδες, αντίθετα η κάθε κυβέρνηση υπέκειτο σε μεγάλο βαθμό εξάρτησης από την κοινωνία. Και τούτο επειδή –όπως είναι λογικό– το εκάστοτε πολιτικό κόμμα που συγκροτούσε την εκάστοτε κυβέρνηση εξαρτιόταν σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό από την κοινωνία προκειμένου να κερδίσει στον ανταγωνισμό με τα άλλα κόμματα και να ελέγξει –όπως κάθε κόμμα επιδιώκει– την πολιτική εξουσία. Τέλος, τα υπόλοιπα εκτός εξουσίας πολιτικά κόμματα –εφόσον δεν είχε επιβληθεί κάποια δικτατορία– λειτουργούσαν ως υποκατάστατα κοινωνικά ασύντακτων ομάδων, διαμεσολαβώντας τα ποικίλα αιτήματά τους στην εκάστοτε κυβέρνηση. Διαμεσολάβηση η οποία επιβάρυνε και έμμεσα την κοινωνική εξάρτηση του εκάστοτε κυβερνώντος κόμματος.

Συνοπτικά, λοιπόν, στη διάρκεια του μεσοπολέμου εμπεδώνονται τα πολιτικά κόμματα ως κυρίαρχοι παράγοντες του πολιτικού συστήματος: ως κυβέρνηση υποκαθιστούν το κράτος, ενώ ως πολιτικά κόμματα υποκαθιστούν την κοινωνία.

Αυτό το πολιτικό σύστημα, όπου η εκάστοτε κυβέρνηση μεταμφιέζεται σε δημόσια διοίκηση και την καταργεί, ενώ τα πολιτικά κόμματα μεταμφιεζόμενα σε κοινωνία την υποκαθιστούν, βρίσκεται σήμερα σε κρίση. Και είναι απορίας άξιο πώς επέδειξε τόσο μεγάλη αντοχή. Είναι άξια απορίας η αντοχή του, όχι μόνο επειδή είναι κληροδότημα μιας μεγάλης ήττας, αλλά και επειδή έχει προκαλέσει αλλεπάλληλες καταστροφές μέχρι σήμερα. Καταστροφές, οι οποίες προκλήθηκαν από τις λειτουργικές παρεμβάσεις που έκαναν πυλώνες του συστήματος για να το στηρίξουν: πολλά προνουσιαμένα, δύο πραξικοπήματα, ένας εμφύλιος, συγκρότηση παρακράτους το οποίο μετεξελίχθηκε σε ό,τι στην Ιταλία ονομάζουν *sottogoverno*, η έκπτωση της πολιτικής διαμάχης, με μέσο τις ιδέες, σε δικαστική διαφορά, με μέσο τους ανώτατους δικαστές κτλ. Ωστόσο, όλα αυτά, αντί της λειτουργικής εξισορρόπησης, θα μπορούσαν θαυμάσια να είχαν προκαλέσει την κατάρρευση του συστήματος αυτού ή τη ριζική μεταρρύθμισή του. Με εξαίρεση την απομάκρυνση της βασιλείας, τίποτε άλλο δεν έγινε προς αυτή την κατεύθυνση. Μάλιστα η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1985 καθιέρωσε στο επίπεδο του πρωθυπουργικού θεσμού ένα είδος εξουσίας απολύτως ανεξέλεγκτης, πολιτικά σχεδόν ανεύθυνης, κατά τη διάρκεια της άσκησης της.

Νομίζω λοιπόν ότι οι βίαιες λειτουργικές παρεμβάσεις ενίσχυσαν την αναπαραγωγή αυτού του συστήματος, χάρη σε μια, παράλληλη με την προληπτική καταστολή, πάγια πολιτική κατευνασμού και κολακείας. Αυτή η πολιτική, η οποία θα μπορούσε να αποκληθεί «κοινωνικό συμβόλαιο», αποτελεί το κομβικό σημείο στο οποίο ασκούνται τόσο οι κοινωνικές όσο και οι πολιτικές πρακτικές όλων των εταίρων που συνιστούν το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα.

3. ΤΟ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ»

Οι πιθανότητες ερμηνείας ενός κειμένου από την ανάγνωσή του οδηγούν καμιά φορά από τις λέξεις στα πρόσωπα και από αυτά σε καταστάσεις οι οποίες δεν εικονογραφούν αυτό που θέλει να πει ο συγγραφέας του. Έτσι το «κοινωνικό συμβόλαιο» θα μπορούσε να παραπέμψει είτε στο New Deal είτε στον Ζ. Ζ. Ρουσσώ. Όμως και οι δύο αυτές εκδοχές «συμβολαίου» παραπέμπουν μεταξύ άλλων σε συγκροτημένες, λίγο πολύ, κοινωνίες πολιτών. Ότι στην ελληνική κοινωνία δεν υφίσταται παρόμοια συγκρότηση είναι γνωστό, αλλά ως διαπίστωση. Και η διαπίστωση αυτή έχει συχνά αναχθεί σε αιτία που ερμηνεύει ποικίλα φαινόμενα. Πρόκειται για μία ακόμη απουσία, η οποία προκύπτει –και αυτή– από τη σύγκριση με τις κοινωνικά ανεπτυγμένες χώρες· και με τη σειρά της ανάγεται σε αποκλειστική ερμηνευτική αιτία. Η απουσία κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα είναι, λοιπόν, μια αρνητική προσέγγιση. Το θετικό της σύστοιχο, αυτό δηλαδή που επιτρέπει να διακριθώσουμε τη δική μας πραγματικότητα, βρίσκεται στην υπερπολιτικοποίηση και τη συνεπαγόμενη κομματικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Με αυτά τα δύο διαπλεκόμενα χαρακτηριστικά συστήνονται οι σχέσεις της ελληνικής κοινωνίας με τους πολιτικούς της θεσμούς. Και φυσικά πρόκειται για σχέσεις μεγάλης εξάρτησης της κοινωνίας από τα πολιτικά της κόμματα και αντιστρόφως. Αυτό αποτυπώνεται και στα αποτελέσματα των εκλογών, εννοώ τα εντυπωσιακά ποσοστά που επιτυγχάνουν τα κόμματα εξουσίας στις εκλογές εδώ και αρκετές δεκαετίες. Μετά τον εμφύλιο και με λίγες εξαιρέσεις, τα κόμματα που έχουν κυβερνήσει την Ελλάδα έβρισκαν συνήθως σημαντική αποδοχή από τους πολίτες. Ενώ στην Ευρώπη απαιτούσαν συνασπισμοί κυβερνητικοί για να προσεγγίσουν το 38%-40%

των ψήφων, στην Ελλάδα τα δύο μεγάλα κόμματα φτάνουν και ξεπερνούν, ακόμη σήμερα, το καθένα μόνο του και σχετικώς εύκολα το 45%. Αυτή η ευρύτατη συναίνεση δεν οφείλεται βέβαια στον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα των μεγάλων ελληνικών κομμάτων. Πολυσυλλεκτικά είναι σχεδόν όλα τα μεγάλα και συχνότατα και τα μικρά κόμματα σε όλο τον κόσμο.

Στην Ελλάδα κοινωνικός θεσμός ανεξάρτητος από το κράτος ή κρατικός ανεξάρτητος από την κυβέρνηση ή θεσμός τοπικής ή και περιφερειακής αυτοδιοίκησης, στους οποίους θα μπορούσε κατά περίπτωση να απευθυνθεί ο κάθε πολίτης για την επίλυση των ποικίλων προβλημάτων του, ουσιαστικά δεν υπάρχει. Και η υποτυπώδης κατάσταση του κράτους πρόνοιας εξωθεί για την ικανοποίηση των σχετικών αναγκών σε ανάλογες ιδιωτικές υπηρεσίες. Γι' αυτούς τους λόγους, οι Ελληνίδες και οι Έλληνες εκ των πραγμάτων λειτουργούν κυρίως ως ιδιώτες, περιοδικά ως ψηφοφόροι, ενώ σπανιότατα δρουν και ως πολίτες. Ως ιδιώτες φροντίζουν να εξασφαλίζουν με κάθε θυσία τα χρηματικά μέσα με τα οποία ο καθένας ατομικά — ή το συνηθέστερο ως οικογένεια — θα ικανοποιηθούν, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, τις βασικές ιδιωτικές τους ανάγκες. Και ως ψηφοφόροι επιδιώκουν την ικανοποίηση των ίδιων ακριβώς αναγκών από το κόμμα της προτίμησής τους. Η ικανοποίηση όμως αυτή απαιτούν να πραγματοποιηθεί με σχεδόν αποκλειστικά ιδιωτικούς όρους. Η προτίμηση στους ιδιωτικούς όρους ικανοποίησης των αιτημάτων είναι πιθανόν να οφείλεται σε μια ιστορικά εμπεδωμένη δυσπιστία του πληθυσμού. Η δυσπιστία αυτή προκύπτει, ίσως, από μια ιστορικά επιβεβαιωμένη αρνητική αξιολόγηση του ελληνικού κράτους: τις τελευταίες επτά σχεδόν δεκαετίες, το κράτος αυτό έχει λειτουργήσει όχι μόνο αυταρχικά και άκρως μεροληπτικά, αλλά ταυτοχρόνως και αναποτελεσματικά. Εκτός όμως από τη δυσπιστία, η υποτυπώδης και συγχρόνως πολύ κακή κατάσταση του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα μεταθέτει στους πολίτες του, ως ιδιωτική υποχρέωση, κάθε ανάγκη η οποία στις κοινωνικά ανεπτυγμένες χώρες αποτελεί υποχρέωση του κράτους. Έτσι η ενύπαρκτη τάση του «οικογενειακού ατομικισμού» στην ελληνική κοινωνία παροξύνεται και νομιμοποιείται ως αναπόφευκτη ρεαλιστική πραγματικότητα.

Η διαμόρφωση, λοιπόν, ευρύτατης αλλά προφανώς επιφανειακής συναίνεσης με την εκάστοτε πολιτική εξουσία δεν επιτυγχάνεται με την πολιτική μετουσίωση των ποικίλων αιτημάτων των ψη-

φοφόρων σε κοινό πλαίσιο ικανοποίησης των βασικών αναγκών των πολιτών – πλαίσιο αποτελεσματικό, και για όλους το ίδιο, με εγγυητή το κράτος. Αντίθετα το πλαίσιο αυτό εξασφαλίζεται στο βαθμό που η επένδυση των ψηφοφόρων-ιδιωτών στην εκάστοτε κυβέρνηση (ή την υποψήφια για την εξουσία αξιωματική αντιπολίτευση) ανταλλάσσεται με άπειρες και για όλους παροχές, αλλά με ιδιωτικούς όρους. Σε αυτό το πλαίσιο σχέσεων, η επένδυση στην εκάστοτε κυβέρνηση όχι μόνο καθίσταται δομικά αναπόφευκτη, αλλά έχει επίσης ολικό χαρακτήρα. Αυτό την καθιστά εύθραυστη. Και αν διαφυστεί η αρχική επένδυση, τότε οι ψηφοφόροι αρχίζουν να εκδηλώνουν τη δυσφορία τους όσο και την αξίωσή τους να ικανοποιηθούν εκείνα για τα οποία ψήφισαν, με το μόνο εργαλείο το οποίο διαθέτουν: τις επαγγελματικές τους οργανώσεις. Η δυναμική των εκάστοτε μη κυβερνητικών ψηφοφόρων στις ίδιες οργανώσεις μπορεί να μετατρέψει τη διάχυτη δυσφορία σε διεκδικητική κινητοποίηση, της οποίας τα διαμορφωμένα (με βάση όμως τη δυσφορία) αιτήματα πάλι στην κυβέρνηση θα απευθυνθούν. Και φυσικά θα διατυπωθούν ως στιβάδα ομαδοποιημένων μεν, αλλά πάντοτε ιδιωτικών απαιτήσεων.

Η κάθε κυβέρνηση, προκειμένου να παραμείνει στην εξουσία χωρίς σοβαρά προβλήματα, οφείλει εξαρχής να αισθάνεται, αλλά ιδίως να δηλώνει με κάθε μέσο επικοινωνίας, ότι είναι έτοιμη να ανταποκριθεί σε κάθε ομαδοποιημένη ατομική επένδυση. Και συνεπώς να βεβαιώνει ότι είναι πρόθυμη να ασχοληθεί με το καθετί που έχει επενδυθεί σε αυτήν από τους ψηφοφόρους της, και να αλλάξει όσα η προηγούμενη κυβέρνηση αποφάσισε, ή να βελτιώσει προς όφελος των ψηφοφόρων της δικά της προηγούμενα μέτρα. Σε αυτό το πλέγμα σχέσεων, η κυβέρνηση ως σώμα (αν ποτέ συγκροτείται επί της ουσίας σε σώμα πολιτικό) και ο κάθε υπουργός χωριστά πρέπει ανά πάσα στιγμή να αποδεικνύουν δημόσια ότι αυτοί μόνο θέλουν, μπορούν και γνωρίζουν να αντιμετωπίζουν τα πλέον διαφορετικά ζητήματα: από το πλέον ασήμαντο ως το απολύτως σημαντικό. Σε αυτή τη λογική (που καθιστά απολύτως άχρηστη τη συστηματική και πολύ περισσότερο την επιστημονική γνώση των προβλημάτων της κοινωνίας), η εκάστοτε αξιωματική αντιπολίτευση αντιτάσσει την εικόνα της πολιτικής δύναμης που θα ικανοποιήσει και τις πλέον αντιφατικές και αλληλοαναιρούμενες απαιτήσεις. Στην πραγματικότητα, η εκάστοτε κυβέρνηση, στον ανταγωνισμό της με την αντιπολίτευση, φροντίζει να ανταποκρίνεται

απολύτως στην εικόνα που έχουν διαμορφώσει για λογαριασμό της οι ψηφοφόροι της, ανταπόκριση στην οποία εμπλέκεται και υιοθετεί και η αντιπολίτευση από την πλευρά της.

Θα ήταν πολύ επιφανειακό να αποδώσουμε τις αιτίες του φαινομένου αυτού στο διπολισμό. Διπολισμός υπήρξε και υπάρχει ακόμη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες χωρίς να παράγει παρόμοια φαινόμενα. Αν αποφύγουμε την ερμηνευτική ευκολία του διπολισμού, θα διαπιστώσουμε ότι η κάθε κυβέρνηση καλείται από τους ψηφοφόρους της να αποφασίσει επί παντός ονείρου, ανάγκης, επιθυμίας και αιτήματος, και ιδίως να αποφασίσει όπως οι ίδιοι έχουν προκαθορίσει. Και αυτό το κάλεσμα έχουν αποδεχτεί με αποχρώσεις όλες σχεδόν οι κυβερνήσεις ενσωματώνοντας όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις που ενυπάρχουν στα άπειρα κοινωνικά επιθυμήματα, αλλά χωρίς φυσικά να τις επιλύουν με μέσα πολιτικά. Έτσι διαμορφώνουν την πολιτική τους (φυσικά και την εξωτερική πολιτική) χωρίς ούτε καν να μετουσιώνουν έστω αυτά τα επιθυμήματα σε κάποιο είδος κρατικού θεσμού που θα τα ικανοποιεί, αλλά με κοινό τρόπο για όλους.

Αυτή είναι νομίζω η βασική δομή των σχέσεων που μπορεί να αποκληθεί ελληνική εκδοχή του «κοινωνικού συμβολαίου». Από εκεί και ύστερα, η διανομή από λίγο σε πολλούς χρημάτων, εργασιών, αδειών, θέσεων, φορολογικών απαλλαγών και κάθε είδους μικρών, μεγάλων ή πολύ μεγάλων προνομίων, ή ακόμη και δυνατοτήτων, δεν είναι παρά ή έμπρακτη εκδήλωση, η εφαρμογή του εν λόγω συμβολαίου.¹⁸ Ενδεχομένως αυτές οι σχέσεις αποτελούν ένα πρόσθετο μηχανισμό αναπαραγωγής του κοινωνικού κατακερματισμού. Και ακόμη, το «συμβόλαιο» αυτό καθίσταται εκ των πραγμάτων λειτουργικό για τη διατήρηση της κυβερνητικής εξουσίας μέσω της κομματικοποίησης: η πόλωση που προκαλεί και η διαρκής μετάθεση της επίλυσης του συνόλου των κοινωνικών προβλημάτων στα κόμματα κατακερματίζει κατακορυφώς ακόμη και τα δνηντικά κοινωνικά θεσμικά υποκείμενα.

Οι ψηφοφόροι από την πλευρά τους, λειτουργώντας πάντοτε με

18. Για ορισμένες από τις πρακτικές διανομής παροχών, δυνατοτήτων κτλ. βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, ό.π. Γενικότερα η εξάρτηση των δημοσιονομικών δεδομένων από τις εκλογικές αναμετρήσεις αναλύεται από τους Σ. Β. Θωμαδάκη - Δ. Β. Σερεμέτη, «Η αποσταθεροποιητική δυναμική του ελληνικού εκλογικού-δημοσιονομικού κύκλου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2, Οκτώβριος 1993, σ. 48-82.

όρους ιδιωτικούς, δεν παρακάμπτουν βεβαίως τα υφιστάμενα ίχνη του κράτους πρόνοιας ούτε το κράτος δικαίου, αλλά το διαβρώνουν εκ των πραγμάτων ιδιωτικοποιώντας τις δημόσιου χαρακτήρα σχέσεις που το συνέχουν.¹⁹ Η διάβρωση πραγματοποιείται με δίκτυα διαπροσωπικών σχέσεων στα οποία οι κομματικοί μηχανισμοί – συχνά ανεξάρτητα από τις πολιτικές ηγεσίες – παίζουν σημαντικό ρόλο. Πρόκειται στην πραγματικότητα για δίκτυα σχέσεων μεταξύ ιδιωτών όλων των κοινωνικών τάξεων με κρατικούς υπαλλήλους ποικίλων βαθμίδων και δυνατοτήτων. Η δύναμη, πιο σωστά οι δυνατότητες των εν λόγω κρατικών υπαλλήλων προκύπτουν από το συνδυασμό των διοικητικών αρμοδιοτήτων με την κομματική ένταξη: οι αρμοδιότητές τους ως υπαλλήλων του κράτους συνδυάζονται με τις δυνατότητες δικτύωσης που τους παρέχει η κομματική τους ένταξη και επαυξάνονται εντυπωσιακά όταν πρόκειται για συνδικαλιστικούς εκπροσώπους. Όλες αυτές οι δυνατότητες γίνονται για τον κάθε διαθέσιμο δημόσιο υπάλληλο ατομικά επικερδείς, μόνο εφόσον διασυνδεθούν με ιδιώτες αντίστοιχων συμφερόντων.

Έχουμε να κάνουμε με μια αγορά σχέσεων η οποία οργανώνεται σε διαπροσωπικά δίκτυα. Και αυτά, είτε είναι πάγια είτε συγχροτούνται κατά περίπτωση, εξυπηρετούν κοινά συμφέροντα μεταξύ ιδιωτών και κρατικών υπαλλήλων, συμφέροντα τα οποία έχουν μόνο ιδιωτικό χαρακτήρα και είναι όλων των ειδών και των μεγεθών. Αυτές οι άτυπες αλλά καλά εμπεδωμένες σχέσεις διαμορφώνουν ένα καθεστώς *laissez faire* (βλέπε για παράδειγμα τα αυθαίρετα για όλα τα εισοδήματα). Γι' αυτό το καθεστώς δεν είναι υ-

19. Τα ίχνη του υφιστάμενου κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα έχουν διαμορφωθεί από τη δημοκρατική παράταξη και κάποιες πιέσεις της αριστεράς. Ωστόσο, η μεγάλη αναποτελεσματικότητά του και το πολύ χαμηλό επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών του φαίνεται να έχουν αποτελέσει το εφελκυστικό για τη μετατροπή των δημόσιων αυτών θεσμών σε χώρους σύναψης σχέσεων σχεδόν απολύτως ιδιωτικοποιημένων. Τα προφανέστερα παραδείγματα είναι η παρεχόμενη δημόσια υγεία με όρους άτυπων ιδιωτικών αμοιβών, επίσης η υποκατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης, ιδίως των λυκείων, από τα ιδιωτικά φροντιστήρια. Κάτι ανάλογο φαίνεται ότι βρισκόμαστε σε εξέλιξη με τα πανεπιστήμια αλλά και με το ασφαλιστικό σύστημα. Εντέλει, εξαιτίας των ποικίλων παραλλαγών εμφυλιοπολεμικών καθεστώτων στη μεταπολεμική Ελλάδα, το κράτος πρόνοιας, από το '74 ως σήμερα, λειτουργεί τόσο πολύ στοιχειωδώς όσο απαιτεί ο ρόλος του ως νομιμοποιητικής παραμέτρου της ελληνικής δημοκρατίας. Βλ. Π. Καζάκος, «Ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους στην οικονομία», στο *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: η πρόκληση της προσαρμογής*, Αθήνα 1991.

πεύθινη η πολιτική εξουσία παρά στο βαθμό που το ευνοεί με ένα νομοθετικό πλαίσιο όπου οι πολλαπλές εξαιρέσεις από τους προβλεπόμενους νομοθετικούς κανόνες, καθώς και οι παραλείψεις της καταστολής, καλλιεργούν εμμέσως την επιτρεπτικότητα, το *laisser aller*. Η επιτρεπτικότητα συνιστά και αυτή μια παροχή, της οποίας όμως η υλική πραγματοποίηση επαφίεται στις οικονομικές και άλλες δυνατότητες των ιδιωτών. Όσοι ιδιώτες δεν μπορούν να εκμεταλλευτούν τη θεσμοθετημένη επιτρεπτικότητα, μπορούν με βάση αυτήν να καλλιεργούν προσδοκίες με τη (μάλλον βάσιμη) ελπίδα να τις πραγματοποιήσουν στο μέλλον.

Το εφελτήριο για την κοινωνική διάχυση των σχέσεων που διευρύνουν τη φαυλότητα από τα πολιτικά κόμματα στην κοινωνία βρίσκεται ακριβώς στις σχέσεις κράτους/ιδιωτών. Μόνο που εδώ παίρνει τη μορφή της ανομίας. Η πολιτική εξουσία (και εμμέσως οι ηγεσίες των κομμάτων), θεσμοθετώντας την επιτρεπτικότητα, προσανατολίζει τις επιδιώξεις των ιδιωτών προς τις πλέον αθέμιτες (και αναγκαστικά) αντικοινωνικές επιλογές, αφενός. Και αφετέρου, ανέχεται τον εκφραλισμό των σχέσεων αυτών ταυτιζόμενη εμπράκτως με τις οιεσδήποτε επιδιώξεις των ιδιωτών.

4. Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ»

Η αφετηρία, λοιπόν, της ακύρωσης του ρόλου του κράτους ως συνεκτικού υποκειμένου στην περίοδο 1916-1922 επέτρεψε βαθμιαία την εισβολή της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα. Εισβολή, η οποία πραγματοποιήθηκε με εφελτήριο την πάγια (πάντοτε και παντού αν και σε ποικίλους βαθμούς) εξάρτηση των κυβερνητικών κομμάτων από την εκλογική πελατεία τους. Για να ανταποκριθούν στα αιτήματά της, επέλεξαν να διαμορφώσουν στο εσωτερικό του κράτους πολύ ευρύτερα, σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα, πεδία αποκλειστικού κομματικού ελέγχου. Ωστόσο, αν κρίνουμε από τους μάλλον ευάριθμους *hommes d'Etat*, στα πεδία αυτά δε συμπεριλήφθηκαν ορισμένες από τις υψηλές κλίμακες του κεντρικού κράτους, γεγονός που περιορίζει σχετικά τον κομματικό του έλεγχο. Αντίθετα, στους ελάχιστους παλαιούς οικονομικούς οργανισμούς που δημιουργήθηκαν από το ίδιο το κράτος σε συνεργασία με άλλους φορείς την περίοδο του Χ. Τρικούπη και αργότερα (σιδηροδρόμων, Διώρυγας της Κορίνθου, σταφιδικός κτλ.), άρχισαν

κατά το μεσοπόλεμο να προστίθενται, σε σημαντικούς αριθμούς για την εποχή, διάφορες πρώην ιδιωτικές επιχειρήσεις, νεοϊδρυμένες τράπεζες, συνεταιρισμοί κτλ. Δηλαδή, η απαρχή της διεύρυνσης αυτού που σήμερα αποκαλούμε δημόσιο τομέα της οικονομίας θα πρέπει να αποτέλεσε εξαρχής πεδίο ελέγχου των πολιτικών κομμάτων, και ταυτοχρόνως σταθερό εφελτήριο για την οριστική κατάλυση των κάποιων στοιχείων αυτονομίας του κεντρικού κράτους, όσων είχαν απομείνει προς το τέλος του μεσοπολέμου. Η κατάρρευση των κομμάτων με τη δικτατορία του Μεταξά και του ίδιου του κράτους με τη ναζιστική κατοχή έβαλε τέλος σε αυτές τις αμφίβολες ισορροπίες.

Από το 1945-1946 το ελληνικό κράτος και το πολιτικό σύστημα άρχισαν να ανασυγκροτούνται με όρους που αμέσως έγιναν εμφυλιοπολεμικοί: δηλαδή με όρους απόλυτης εχθρότητας του κράτους προς ένα τμήμα της κοινωνίας και απόλυτης ταύτισής του με την υπόλοιπη. Η συνεχής κατάσταση έκτακτης ανάγκης – που διήρκεσε με παραλλαγές μέχρι το 1974 – απέκλειε την οποιαδήποτε αυτονομία του κράτους. Αντίθετα εμποδίστηκαν σχέσεις ταύτισης μεταξύ της κυβέρνησης, του κράτους και μέρους της κοινωνίας, οι οποίες ολοκληρώθηκαν και ιδεολογικά με τη θεσμοθέτηση του συστήματος ελέγχου των κοινωνικών φρονημάτων αφενός, και αφετέρου με τον ασφυκτικό έλεγχο του συνόλου του εκπαιδευτικού συστήματος, των κρατικών μέσων επικοινωνίας κτλ. Την απουσία σχετικής αυτονομίας του κράτους κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου υποκαθιστούσαν δύο μηχανισμοί: η πολιτική παροχών από λίγο σε πολλούς (βλέπε «κοινωνικό συμβόλαιο») και ένας πρόδηλος κατασταλτικός αυταρχισμός. Μέχρι το 1967, η πολιτική των παροχών αποτελούσε δευτερεύοντα μηχανισμό για την άσκηση της εξουσίας, με κύριο πάντοτε τον αυταρχισμό. Στη διάρκεια της χούντας και οι δύο αυτοί μηχανισμοί χρησιμοποιήθηκαν από τους συνταγματάρχες ως ισάξιοι: οι παροχές, το λεγόμενο «κοινωνικό συμβόλαιο», αναβαθμίστηκαν σημαντικά και συνυπήρξαν με τη θεσμική ολοκλήρωση του αυταρχισμού, την ίδια τη χούντα δηλαδή, εξασφαλίζοντας και οι δύο αυτοί μηχανισμοί ελέγχου τη συναίνεση της κοινωνίας προς το καθεστώς και την πλήρη περιθωριοποίηση της αντιδικτατορικής αντίστασης. Μετά την πτώση της χούντας το 1974, η ελληνική κοινωνία απαλλάχθηκε βαθμιαία από τις προϋπάρχουσες βασικές δομές του αυταρχισμού.

Η μεταπολίτευση, από την άποψη της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, χαρακτηρίζεται συνήθως, στις επετειακές εκφωνήσεις, από την απελευθερωτική της πλευρά και μόνο. Ωστόσο, το αντιστάθμισμα αυτού του όντως ιστορικής σημασίας βήματος της ελληνικής κοινωνίας, να απελευθερωθεί από τους βασικούς καταπιεστικούς μηχανισμούς που συγκροτήθηκαν την περίοδο 1944-1974, ήταν η αναβάθμιση και η εντατική χρήση του «κοινωνικού συμβολαίου». Αυτό αποτέλεσε τον μοναδικό μηχανισμό ενσωμάτωσης του πληθυσμού στην πολιτική δημοκρατία. Ο παρατεταμένος αποκλεισμός του πληθυσμού από την πολιτική στη διάρκεια της δικτατορίας επέβαλε ασφαλώς κατά τη μεταπολίτευση την κινητοποίηση των όποιων μηχανισμών υπήρχαν για την ενσωμάτωσή του στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Ωστόσο το ζήτημα της αυτονομίας του κράτους, που είχε οριστικά καταρρακωθεί στη διάρκεια της επταετίας, περιορίστηκε στη συμβολική της αποχουνοποίησης. Ο άλλος μηχανισμός ενσωμάτωσης, αυτός των αυθαίρετων παροχών που συστηματοποίησαν οι κυβερνήσεις των συνταγματαρχών, περιήλθε στη χρήση της δημοκρατικής κυβέρνησης, χωρίς όμως να τεθεί ως αντιστάθμισμα ζήτημα αποκατάστασης της σχετικής αυτονομίας του κράτους. Από το 1974 και ως τις εκλογές του Οκτωβρίου του 1993 – που φαίνεται να άρχισε το τέλος του πολιτικού κύκλου της μεταπολίτευσης – η διευρυμένη εκδήλωση του φαινομένου της υπερπολιτικοποίησης και από νεότερες κοινωνικές ομάδες οδήγησε τις κυβερνήσεις να εντατικοποιήσουν τη χρήση του «κοινωνικού συμβολαίου» ως κριτήριο άσκησης της εξουσίας. Αποτέλεσμα: τα κόμματα να υποκαθιστούν διαρκώς την πολιτική τους υπόσταση με χαρακτηριστικά που τους προσέδιδαν οι επαγγελματικές ομάδες ψηφοφόρων, οι ισχυρές ομάδες πίεσης, επιχειρηματίες του τύπου, μεμονωμένοι ισχυροί κεφαλαιούχοι κ.ά. Η υποκατάσταση αυτή είχε ως ευνόητο αποτέλεσμα τη συνεχή υποβάθμιση της πολιτικής και αναπαρήγαγε διευρυμένο ένα παλαιότερο χαρακτηριστικό: τη διαιώνιση της καταστρατήγησης του πλαισίου γενικών και ειδικών κανόνων λειτουργίας της κοινωνίας. Η απουσία της αυτονομίας του κράτους διευκόλυνε σημαντικά τις συνεχείς καταστρατηγήσεις, οι οποίες τα τελευταία χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου εξέπεσαν σε σκάνδαλα (που δήλωναν ακόμη μεγαλύτερη σύσφιγξη των σχέσεων μεταξύ της πολιτικής εξουσίας, των κρατικών θεσμών και των ιδιωτικών συμφερόντων) υποβαθμίζοντας επικίνδυνα, αλλά όχι άδικα, την α-

ξιοπιστία των κομμάτων και του κράτους. Αυτή η υποβάθμιση συμπαρέσυρε και την πολιτική εν γένει.

Το τέλος του κύκλου της μεταπολίτευσης βρίσκει την αναξιοπιστία του ελληνικού κράτους ως επικίνδυνα διαδεδομένη (σχεδόν αυτονόητη) άποψη. Και τούτη η άποψη (στην οποία επιδίωξε να στηριχτεί ο βουλευσιαρχικός φιλελευθερισμός) υποδηλώνει την κρίση νομιμοποίησης αυτού του τόσο κρίσιμου κέντρου για τη συνοχή μιας καθ' όλα κατακεραματισμένης κοινωνίας, όπως η ελληνική. Η κρίση του κράτους στην Ελλάδα παράγεται από την ιστορικά παρατεταμένη, emphaticά έμπρακτη και συχνά βίαιη, καταστροφίγηση της αρχής της ισοπολιτείας. Πολιτικές επιλογές παλαιότερες και σύγχρονες (όπως για παράδειγμα ο κοινωνικός αποκλεισμός των αριστερών πολιτών παλαιότερα μέσω κρατικών ρυθμίσεων, ή οι μεγάλες φορολογικές ανισότητες στις μέρες μας, οι οποίες έχουν πάρει διαστάσεις έντονων κοινωνικών ανισοτήτων) αφαιρούν από το κράτος τη δυνατότητα άσκησης διοίκησης με όρους ισοπολιτείας. Η κρίση νομιμοποίησης του κράτους οξύνεται με την πλήρως αναξιοκρατική πρόσληψη αλλά και την επαγγελματική και μισθολογική υποβάθμιση των υπαλλήλων και των λειτουργών του, και κορυφώνεται με την καθιερωμένη πλέον ονομασία των εκάστοτε πρώτων στην τάξη κομματαρχών στη θέση του εκάστοτε υπουργού Προεδρίας.²⁰

20. Ο αρνητικός συσχετισμός δύναμης μεταξύ πολιτικών κομμάτων και κράτους εις βάρος του δεύτερου αναλύεται από τον Δ. Σωτηρόπουλο, «Κρατική γραφειοκρατία και πολιτικά κόμματα στη μεταπολεμική Ελλάδα: μια σχέση ανισορροπίας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2, Οκτώβριος 1993, σ. 83-100. Σχετικά με τους δημόσιους υπαλλήλους και τις αξιακές επιλογές τους που αφορούν το γενικό επαγγελματικό τους αντικείμενο βλ. Α. Μακρυδημήτρης, «Συλλογικές διεκδικήσεις και διοικητικές μεταρρυθμίσεις: όψεις της ελληνικής διοικητικής κουλτούρας», *ό.π.*, τχ. 3, Απρίλιος 1994, σ. 135-152. Αν και ο συγγραφέας γενικεύει σε όλους τους δημόσιους υπαλλήλους την άποψη που έχει κατά περιόδους η ΑΔΕΔΥ για τις κατά καιρούς προσπάθειες μεταρρύθμισης του κράτους, ωστόσο η προσέγγισή του αναδεικνύει τη σημαντική εξάρτηση της ΑΔΕΔΥ από τις εκάστοτε κυβερνητικές επιλογές. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε το γεγονός ότι όλες οι κυβερνήσεις μπορεί να συζητούν ακόμη και το ενδεχόμενο συνδικαλιστικών ελευθεριών στα σώματα ασφαλείας, αλλά αρνούνται κατηγορηματικά τις καθιερωμένες από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, και φυσικά από τις πολιτικά ανεπτυγμένες κοινωνίες, συνδικαλιστικές ελευθερίες των δημόσιων υπαλλήλων.

5. Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Με δεδομένο ένα ιδιαίτερος ανίσχυρο και αναξιόπιστο κράτος – επειδή είναι πλήρως ελεγχόμενο αμέσως από την εκάστοτε κυβέρνηση και εμμέσως από τα πολιτικά κόμματα, και ακόμη διαβρωμένο από ποικίλα δίκτυα ιδιωτών – η κάθε κυβέρνηση ελάχιστα μόνο θα μπορούσε να επιβάλει την πολιτική της στρατηγική, αν προς στιγμή υποθέσουμε ότι είχε. Η εφαρμογή μιας πολιτικής στρατηγικής, ή έστω μιας απλής αλλά συνεκτικής δέσμης πολιτικών επιλογών, απαιτεί την ικανοποιητική, τουλάχιστον, λειτουργία των σχετικά αυτόνομων θεσμικών εξουσιών οι οποίες μεταποιούν την πολιτική σε εξειδικευμένη διοίκηση της κοινωνίας. Έτσι η εγκατάλειψη ακόμη και της ιδέας για τη διατύπωση μιας πολιτικής στρατηγικής από την κάθε κυβέρνηση υποκαθίσταται από τη φροντίδα για τη διατήρηση της κυβερνητικής εξουσίας. Και όρος για τη διατήρηση της εξουσίας αυτής είναι να εγκαταλειφθεί οτιδήποτε αποτελεί θεμελιακή προϋπόθεση για την άσκηση πολιτικής: δηλαδή η σαφής διαφοροποίηση της πολιτικής εξουσίας από την κοινωνία. Έτσι κι αλλιώς, η απουσία πολιτικής διαχείρισης των κοινωνικών αντιθέσεων και η υποκατάστασή της με ό,τι αποκαλέσαμε «κοινωνικό συμβόλαιο» αφαιρεί από αυτή τη διαφοροποίηση κάθε πολιτικό νόημα, αλλά και κάθε πρακτική σημασία. Η εγκατάλειψη της θεμελιακής προϋπόθεσης άσκησης πολιτικής καθρεφτίζεται στη γνωστή μέριμνα της κάθε κυβέρνησης να ικανοποιήσει πολυάριθμα αιτήματα. Μέριμνα, της οποίας έμπρακτη εκδήλωση είναι οι απειράριθμες φωτογραφικές ρυθμίσεις που ψηφίζονται στη Βουλή μόνο από τους βουλευτές της εκάστοτε κυβερνητικής παράταξης και συχνότατα από ελάχιστους βουλευτές. Από τη στιγμή που ανάλογες ρυθμίσεις ψηφίζονται, ενεργοποιούνται εκ νέου οι κοινωνικές ομάδες που διατύπωσαν τα αιτήματα με στόχο να πιέσουν τη δημόσια διοίκηση να εφαρμόσει, και μάλιστα γρήγορα, τα ψηφισμένα στη Βουλή. Έτσι γενικεύεται η ιδιωτικοποίηση των σχέσεων των εν λόγω ομάδων με τους ιθύνοντες του κράτους, και σήμερα πλέον και με τους κεντρικούς και καιρίους θεσμούς του.

Ένα από τα κρίσιμα, δομικά θα έλεγα, προβλήματα βρίσκεται στις σχέσεις αναπαραγωγής της κρίσης του πολιτικού μας συστήματος. Συγκεκριμένα, στις σχέσεις μιας κατακεραματισμένης κοινωνίας, η οποία επιπλέον εκδηλώνεται αδιαφοροποίητα, με τον μοναδικό πόλο που τη συνέχει: την εκάστοτε κυβέρνηση- πόλος, ο

οποίος λειτουργεί και αυτός αδιαφοροποίητα διατηρώντας ένα και μοναδικό χαρακτηριστικό που τον διαφοροποιεί από την κοινωνία: το αποκλειστικό δικαίωμα της απόφασης επί παντός επισητού. Ο ακραίος συγκεντρωτισμός της κυβερνητικής εξουσίας, όπου οι πλέον ασήμαντες αποφάσεις λαμβάνονται σε επίπεδο υπουργού και συχνά πρωθυπουργού, εξυπηρετεί ακριβώς αυτή την άσκηση του αποκλειστικού δικαιώματος της εκάστοτε κυβέρνησης, με τους όρους φυσικά που υπαγορεύονται από το «κοινωνικό συμβόλαιο». Τα υπόλοιπα κόμματα λειτουργούν κατά κύριο λόγο ως υποκατάστατα άλλων ασύστατων κοινωνικών κατηγοριών, και η αξιωματική αντιπολίτευση, ιδίως αυτή, ως αρνητική ή επίδοξη όψη του κυβερνητικού υποκειμένου. Στην πραγματικότητα, όλα τα κόμματα συμμετέχουν στο «κοινωνικό συμβόλαιο», αλλά σε διαφορετικές θέσεις, και ιδιαίτερος τα δύο κόμματα εξουσίας σε ταυτόσημους αλλά εναλλασσόμενους ρόλους. Αν το κύριο βάρος πέφτει στην εκάστοτε κυβέρνηση, είναι επειδή αυτή, και μόνο αυτή στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, έχει τη δυνατότητα να αποφασίζει. Οι αποφάσεις λαμβάνονται στο στενό πλαίσιο μιας κατεξοχόν αδιαφοροποίητης (διάβαζε αυταρχικής) οργάνωσης της κεντρικής εξουσίας, όπου σε ένα πρόσωπο, τον πρωθυπουργό, ενοποιούνται και έτσι ελέγχονται οι τρεις βασικοί πόλοι της κυβερνητικής εξουσίας: πρώτον ο πρωθυπουργός ως αρχηγός ελέγχει το κυβερνών κόμμα, δεύτερον ο ίδιος μέσω του κομματικού ελέγχου των βουλευτών κατέχει τη νομοθετική εξουσία και τρίτον ως πρωθυπουργός την εκτελεστική. Τα ενδεχόμενα κενά που δημιουργούν οι αυτοτελείς, με βάση το Σύνταγμα, θεσμοί, ιδίως η δικαιοσύνη, καλύπτονται με ιδιαίτερους διαπροσωπικούς δεσμούς και με κάποιο αμφίσημο νομικό πλαίσιο (στην ανάγκη και με αντισυνταγματικές αυθαιρεσίες). Αυτή η μονοπρόσωπη αλλά τρισυπόστατη εξουσία, όντας αδιαφοροποίητη, αδιαίρετη, συγκροτεί τον κορυφαίο προβληματικό θεσμό του πολιτικού μας συστήματος. Η μόνη στήριξη του τρισυπόστατου αρχηγού είναι ο κατεξοχόν πρωτογενής και ο πλέον αρχαϊκός θεσμός, η οικογένεια (του εκάστοτε αρχηγού), τα μέλη της οποίας, αν και συχνά χωρίς καμία θεσμοθετημένη εξουσία, είναι πολιτικά ισχυρότερα και από τον πρώτο τη τάξει υπουργό.

Ιδεότυπο αυτής της συνταύτισης τριών θεσμικών και μίας άτυπης εξουσίας συγκρότησαν οι δύο πρωθυπουργοί της χώρας μας τις περιόδους 1981-1989 και 1990-1993. Δηλαδή οι πρωθυπουργοί των δύο κομμάτων εξουσίας. Απόκλιση από αυτόν τον άκρως αρ-

χαϊκό ιδεότυπο υπήρξε εκ των πραγμάτων μόνο την περίοδο των διαλειμμάτων των κυβερνήσεων συνεργασίας και της οικουμενικής. Κατά τα άλλα, το κριτήριο του ορισμού του προοδευτικού χαρακτήρα της αξιωματικής αντιπολίτευσης είναι το κοινωνικό εύρος των αποφάσεων όταν αυτή βρίσκεται στην εξουσία. Το γεγονός ότι το κοινωνικό εύρος των αποφάσεων της συντηρητικής παράταξης ως εξουσία την περίοδο 1990-1993 περιορίστηκε στους ημέτερους οικογενειακούς και κομματικούς φίλους, στους κομματάρχες κτλ. προκάλεσε εξ αντιδιαστολής – και συνεπώς εύκολα – τη διαφοροποίηση της προοδευτικής παράταξης: το κοινωνικό εύρος των αποφάσεών της ως κυβέρνησης περιλαμβάνει ασφαλώς ευρύτερα κοινωνικά στρώματα διαμορφώνοντας έτσι μια ψευδαισθηση δικαιοσύνης, χωρίς όμως να αποκαθιστά την πολιτική. Τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης, λόγω της διαρκούς αποχής τους από την εξουσία, και συνεπώς ελλείπει πολιτικής πρακτικής, διατυπώνουν απλώς με λόγο το κοινωνικό περιεχόμενο της πολιτικής τους γνώμης, συνήθως ενόψει άλλων μικρών εξουσιών σε δήμους, επαγγελματικές ενώσεις κτλ.

Η διαφορά του κοινωνικού περιεχομένου μεταξύ των αποφάσεων των δύο κομμάτων που εναλλάσσονται στην εξουσία φαίνεται να καθίσταται σημαντική. Ωστόσο η σημασία της, όπως τονίστηκε ήδη, προσδιορίζεται μόνο από το εύρος των ομάδων του πληθυσμού που καλύπτει το περιεχόμενο του προτεινόμενου από το κάθε κόμμα «κοινωνικού συμβολαίου». Κατά τα άλλα, η άσκηση εξουσίας στα πρότυπα του εν λόγω «συμβολαίου» πραγματοποιείται και από τα δύο κόμματα εξουσίας και βέβαια με τη συναίνεση των υπόλοιπων κομμάτων. Από όλα σχεδόν τα κόμματα διαφοροποιούνται λίγα μεμονωμένα στελέχη αλλά με σημαντική συχνά επιρροή, γεγονός (ευτυχές) το οποίο δηλώνει πως το σύστημα που περιγράφω είναι μεν κυρίαρχο αλλά όχι αργαγές. Αυτά τα στελέχη δείχνουν με την πολιτική τους πρακτική την πιθανότερη διέξοδο από την κρίση του πολιτικού συστήματος, θέτοντας ως προϋπόθεση την αποκατάσταση της σχετικής αυτονομίας της πολιτικής.

Το αποτέλεσμα της γενικευμένης αποδοχής του «κοινωνικού συμβολαίου» από τους εταίρους του πολιτικού συστήματος είναι η άρνηση ή η κατάπνιξη οποιασδήποτε αναπτυξιακής, εκσυγχρονιστικής και ιδίως ορθολογικής επιλογής, ορθής για το σύνολο της κοινωνίας, και εντέλει η άρνηση της πολιτικής. Δηλαδή η πολιτική ως μέσο το οποίο επιλύει το σύνολο σχεδόν των κοινωνικών αντι-

θέσεων με αφητηρία την αρχή της ισοπολιτείας, και συγχρονίζει μια κοινωνία για το συμφέρον του συνόλου με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες, έχει ακυρωθεί. Η κατάληξη σήμερα είναι μια πάγια συνθήκη αδρανούς διακυβέρνησης.²¹ Σε αυτές τις συνθήκες το πολιτικό σύστημα τείνει, διαρκώς περισσότερο, να λειτουργεί για λογαριασμό του πολιτικού προσωπικού, αποκτώντας και αυτός ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος περιεχόμενο (ή, αν προτιμάται, ενδιαφέρον) ιδιωτικό.²² Και συνεπώς καθίσταται εύκολα χώρος ευεπίφορος στην άλωσή του από συμφέροντα ιδιωτών, είτε με το σύστημα της χρηματοδότησης κομμάτων και μεμονωμένων πολιτικών προσώπων είτε με την πίεση των ισχυρών οικονομικών συγκροτημάτων και μέσων μαζικής ενημέρωσης.

Πρόκειται, εντέλει, για μια απολιτική λειτουργία του πολιτικού συστήματος, λειτουργία η οποία εκδηλώνεται στο γεγονός ότι σε ποικίλους βαθμούς τα κατεξοχήν συστατικά αυτού του συστήματος, τα κόμματα, ενσωματώνουν τις κοινωνικές αντιθέσεις αυτούσιες χωρίς να τις επιλύουν. Δηλαδή ταυτίζονται με τα απειράριθμα κοινωνικά επιθυμήματα χωρίς αξιολόγηση προτεραιοτήτων και χωρίς αιτιολόγηση πολιτική. Σε αντίθεση, πιστεύω, με τις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές δημοκρατίες, στην Ελλάδα το πρόβλημα δεν είναι η αποξένωση των πολιτικών κομμάτων από την κοινωνία, αλλά η υπερβολική τους ταύτιση με αυτήν.

6. ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μετά από όλα τα παραπάνω μπορώ νομίζω να υποθέσω με κάποια βεβαιότητα ότι οι θεμελιακές αιτίες της κρίσης του πολιτικού μας συστήματος εντοπίζονται στις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, της κυβερνητικής εξουσίας, του κράτους και των κομμάτων. Οι αιτίες συνοψίζονται σε ό,τι ιστορικά κατέληξε να είναι ο τρόπος της οργάνωσής του. Και σε αυτήν εμπλέκονται όλοι οι παράγοντες που συγκροτούν το πολιτικό μας σύστημα, ενώ η κρίση

21. Ίσως οι συνθήκες αδρανούς διακυβέρνησης να είναι η δύναμη που εξώθει όλα τα κόμματα να γίνουν ακόμη περισσότερο «άχρωμα», συνωστιζόμενα για τούτο στον κεντρικό χώρο.

22. Η ιδιωτικοποίηση, τρόπον τινά, του χώρου της πολιτικής δε θα πρέπει να συγγέεται, πιστεύω, με το φαινόμενο της επαγγελματικής άσκησης της πολιτικής, το οποίο είναι θετική ιστορική εξέλιξη.

του απαράγεται από το είδος των σχέσεων που διατηρούν μεταξύ τους. Συνεπώς είναι μια «κρίση χωρίς επίκεντρο».²³ Ωστόσο το χαρακτηριστικό που προέχει να τονιστεί είναι η εγκατάλειψη της πολιτικής από τα κόμματα, επειδή αυτά (και όχι το κράτος ή η κοινωνία) έχουν κατά τεκμήριο ως μόνο λόγο ύπαρξης την άσκηση πολιτικής. Αντί αυτής, τα πολιτικά κόμματα έχουν απλώς ενστερνιστεί τα απειράριθμα αντιφατικά, άκρως αλληλοαναιρούμενα επιθυμήματα που τους επιβάλλει το άκρως αντιφατικό μωσαϊκό επαγγελματικών και άλλων ομάδων που συγκροτούν την ελληνική κοινωνία. Επιθυμήματα, τα οποία στο λόγο των πολιτικών εκφέρονται ως αυτονομία και επί πλέον νομιμοποιούνται ως αποκατάσταση αδικιών από μέτρα προηγούμενων κυβερνήσεων. Για τούτο, αντί της άσκησης πολιτικής, και μάλιστα διατυπωμένης σε προγράμματα, η εκάστοτε κυβέρνηση ασκεί απλώς διεκπεραιωτική εξουσία επιβάλλοντας επί δικαίων και αδικιών ευκαιριακές δέσμες μέτρων που υπαγορεύονται συχνότατα από παραγγελίες κοινωνικών ομάδων ειδικών συμφερόντων ή ακόμη και ισχυρών ημετέρων. (Σπανιότατα επιχειρούν την πρόχειρη επίλυση οξυτάτων προβλημάτων που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας, και τότε ακριβώς εκδηλώνεται η πολιτική και συχνά απλώς η υποκειμενική ανικανότητα των κομμάτων να λειτουργήσουν με άλλη λογική εκτός από αυτήν του «κοινωνικού συμβολαίου».) Στις σχέσεις, λοιπόν, που συστήνουν το ελληνικό πολιτικό σύστημα εκδηλώνεται ένα φαινόμενο αν όχι αντίστροφο πάντως ριζικά διάφορο από αυτό της πολιτικής χειραφέτησης: αντί της πολιτικοποίησης της κοινωνίας, βρισκόμαστε ενώπιον της οικειοποίησης από αυτήν των μέσων άσκησης πολιτικής, δηλαδή των κομμάτων και του κράτους.

Η κατάρρευση της αυτονομίας του κράτους, αν και έχει αποτελέσει την κύρια επιλογή όλων των κυβερνήσεων τα τελευταία πενήντα χρόνια, επιτείνει ως διεστραμμένη επίπτωση την υποκατάσταση της πολιτικής με την πρακτική του «κοινωνικού συμβολαίου». Η πρακτική αυτή των κομμάτων δεν ιδιωτικοποιεί το κράτος ευθέως. Δίνει όμως στις σχέσεις κοινωνικών ομάδων και κρατικών θεσμών χαρακτήρα ιδιωτικό, παροξύνοντας σε βαθμό επικίνδυνο τις κοινωνικές ανισότητες και ταυτοχρόνως αφαιρεί από το κράτος τόσο το χαρακτήρα του εγγυητή του συλλογικού συμφέροντος όσο και τη δυνατότητα άμβλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων.

23. Γ. Βούλγαρης, «Κρίση χωρίς επίκεντρο», εφ. *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 1994.

Η ισχυρότατη τάση ιδιωτικοποίησης των σχέσεων με βάση τις οποίες συγκροτείται ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος, δηλαδή το κράτος και η πολιτική, συμπαρασύρει μια άλλη τάση: την τάση που τείνει να καταστήσει την αρχή του ισχυροτέρου αποκλειστικό κριτήριο λειτουργίας του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Φαινομενικά η τάση αυτή σχετικοποιείται από την ικανοποίηση του συνόλου των επιθυμημάτων των κοινωνικών ομάδωσης μέσω παροχών. Στην πραγματικότητα όμως διαμορφώνεται ένας φαύλος κύκλος: αυτός όχι μόνο αναχαιτίζει τις όποιες αναπτυξιακές δυναμικές εκδηλώνονται στην ελληνική κοινωνία, αλλά λειτουργεί και ως μηχανισμός ισοπέδωσης του συνόλου των θεσμών που συγκροτούν την πολιτική της οργάνωση. Η πραγματοποίηση αυτής της ισοπέδωσης των θεσμών μπορεί να εξακριβωθεί στην πλήρη εξάλειψη της σχετικής αυτονομίας και γενικότερα του ρόλου τόσο του κράτους όσο και της πολιτικής. Αναφέρομαι στη διάκριση αλλά και στην ιεράρχηση εκείνων των θεσμοθετημένων εξουσιών, ή ακόμη και κέντρων ισχύος, τα οποία ενώ τυπικά έχουν διακριτές αρμοδιότητες, εμπρόκτως ταυτίζονται εξαφανίζοντας έτσι τον αναγκαίο για τη λειτουργία της δημοκρατίας ουσιαστικό καταμερισμό των εξουσιών: η διάκριση μεταξύ κράτους και κυβέρνησης, και η άλλη μεταξύ κράτους και κομμάτων είναι ανύπαρκτες, η διάκριση μεταξύ εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας είναι δυσδιάκριτη, η διάκριση μεταξύ κυβερνητικού κόμματος και οικονομίας άγνωστη, ενώ η διάκριση μεταξύ πολιτικής και ιδιωτικών συμφερόντων (μικρών και μεγάλων) είναι επικίνδυνα αγνή. Η ιδιαίτερος κρίσιμη διάκριση μεταξύ του κέντρου πολιτικής και του κέντρου οικονομικής ισχύος τείνει σήμερα να αντικατασταθεί από τον μεγάλο βαθμό αλληλοδιείσδυσής τους. Η τελευταία αυτή τάση, ιδιαίτερος έντονη σήμερα (και διεθνώς), δυναμιτίζει έναν από τους άτυπους, αλλά θεμελιακούς για τη σταθερότητα της δημοκρατίας, καταμερισμούς της ισχύος. Πόσο μάλλον που η οικονομική ισχύς στην Ελλάδα, στην παραγωγική της εκδοχή, φαίνεται να διατηρεί μια ολιγοπωλιακή κοινωνική δομή, γεγονός που ευνοεί την αμοιβαία διάχυσή της με την πολιτική. Και πάλι σε αυτήν, άλλες ομάδες κατά πολύ ισχυρότερες, αλλά απολύτως αντιπαραγωγικές, αίρουν την ισχύ τους από την κατοχή χρηματικού πλούτου: εν μέρει από την ισχυρή παραοικονομία (ίσως και από το λαθρεμπόριο ναρκωτικών και όπλων, αλλά και πιο συνηθισμένων εμπορευμάτων).

Η ιδιωτικοποίηση των σχέσεων που συγκροτούν το πολιτικό σύστημα και η παρελόμενη ισοπέδωση των θεσμών αφαιρούν, πάνω από όλα, τη δυνατότητα της πολιτικής να αποφασίζει και του κράτους να ασκεί διοίκηση, εφαρμόζοντας εμπράκτως την αρχή της ισοπολιτείας σε όλους τους ιδιαίτερους τομείς κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Η κατά ιστορική συρροή καταστρατήγηση της αρχής της ισοπολιτείας έχει καταλήξει σήμερα να δίνει στην παρούσα Ελληνική Δημοκρατία τον άκρως ανισοβαρή χαρακτήρα ενός συστήματος πολιτικής οργάνωσης με ευρύτατες ελευθερίες και δικαιώματα από τη μια πλευρά, και από την άλλη με εντελώς υποτιπώδεις κοινούς για όλους κανόνες και υποχρεώσεις. Οι συνθήκες ανομίας που προμοδοτούνται από αυτή την ακρότατη αναντιστοιχία μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων προκύπτουν ως αποτέλεσμα της αποδοχής του συνόλου των επιθυμημάτων των κοινωνικών ομάδων από τα πολιτικά κόμματα: η αποδοχή αυτή καθιστά θεμιτά τα πάντα χωρίς την οιαδήποτε αξιολόγηση, γεγονός με ποικίλες και απροσμέτρητες συνέπειες. Ταυτοχρόνως αυτές οι ίδιες συνθήκες τροφοδοτούνται από την αναντιστοιχία μεταξύ νομοθετικής πράξης και εφαρμογής των νόμων, πλήττοντας συχνά το ίδιο το κύρος του μείζονος θεσμού της δημοκρατίας, του κοινοβουλίου: νόμοι που ζυγίζουν εύστοχα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις (ή τις αντιθέσεις) της κοινωνίας (οι οποίοι συμβαίνει να ψηφίζονται στη Βουλή των Ελλήνων), ύστερα από πιέσεις κοινωνικών ομάδων ειδικών συμφερόντων, απλώς δεν εφαρμόζονται χωρίς ούτε καν να ψηφίζεται κάτι άλλο στη θέση τους.

Η συμβολή των κομμάτων στην εκδήλωση της κρίσης του πολιτικού συστήματος στη χώρα μας είναι η άρνηση της πολιτικής. Ωστόσο αυτή η κρίση ενεργοποιείται εκ νέου στο κάθε πολιτικό κόμμα ιδιαίτερος και εντοπίζεται στο δεδομένο ότι το καθένα με τους δικούς του όρους βρίσκεται σε κρίση. Η κρίση των κομμάτων επιτάχθηκε από μια ευτυχή επιλογή της ελληνικής κοινωνίας: από τη Δύση στην οποία ανήκε γενικώς, στράφηκε με πολύ συγκεκριμένο τρόπο στην Ευρώπη. Η ένταξή μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι πρωτόγνωρες δυνατότητες αλλά και οι υποχρεώσεις που έθεσε στα πολιτικά κόμματα έκαναν προφανή την αδυναμία τους να λειτουργήσουν με τον απαιτούμενο βαθμό σχετικής ορθολογικότητας, συνέχειας, αξιοκρατίας και αποτελεσματικότητας. Σε κάθε περίπτωση είναι ανήμπορα να συγχρονιστούν με τον ευρωπαϊκό γεωοικονομικό και πολιτικό χώρο, και μαζί με αυτά το κοινωνικό σύνολο.

Από την πλευρά του ελληνικού κράτους, η κρίση εκδηλώνεται ως αδυναμία αξιοκρατικής, σύγχρονης και αποτελεσματικής λειτουργίας. Αυτό ωστόσο είναι αποτέλεσμα σωρευμένων επιπτώσεων της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος στο κράτος. Η κρισιμότερη όμως επίπτωση της κρίσης του πολιτικού μας συστήματος στο κράτος είναι κάτι που σήμερα φαίνεται να λανθάνει: η καλπάζουσα ανομία των κοινωνικών πρακτικών και η ταύτιση των φορέων της πολιτικής με την κοινωνία εξαλείφουν τις ιδιαίτερες εξουσίες, και ίσως την ίδια τη σημασία του κράτους. Η μακροχρόνια κομματική του εξάρτηση, από τη μία πλευρά, και οι ιδιωτικοποίηση των σχέσεών του με την κοινωνία, από την άλλη, έχουν μετατρέψει το κράτος σε μηχανισμό διευρυμένης αναπαραγωγής της κομματικής φαυλότητας και της ιδιωτικής ανομίας.

Το μέγιστο όμως αποτέλεσμα της εν λόγω κρίσης είναι ότι ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός στερείται των μοναδικών μέσων τα οποία αποτελούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού του. Εκσυγχρονισμού όχι μόνο οικονομικού, αλλά των θεσμών και των κανόνων με τους οποίους είναι πολιτικά οργανωμένη η ελληνική κοινωνία: κοντολογίς των θεσμών και των κανόνων της δημοκρατίας.

Σε κάθε περίπτωση το κυρίαρχο ζήτημα σήμερα είναι η λύση της κρίσης του πολιτικού συστήματος. Και η λύση δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική. Η πολιτική, σε μια κοινωνία δημοκρατικά οργανωμένη, είναι ο πιο εκλεπτυσμένος και εντέλει ιστορικά ο δημοκρατικά αρτιότερος τρόπος επίλυσης των προβλημάτων. Και τούτο, με το τέλος της περιόδου της μεταπολίτευσης, θέτει την ελληνική κοινωνία ενώπιον μιας δύσκολης αντίφασης: από τη μία πλευρά το σύνολο των ελληνικών πολιτικών κομμάτων (από το παλαιότερο ΚΚΕ ως και τη νεότερη ΠΟΛ.ΑΝ.), ως έχουν και βρίσκονται σήμερα, αγγίζουν το τέλος της καμπής που τους επιβάλλει ο κανόνας της ιστορικότητάς τους· και συνεπώς είναι ανίκανα να αντιμετωπίσουν τόσο τα ελάσσονα καθημερινά προβλήματα της κοινωνίας μας όσο και το μείζον, δηλαδή την κρίση του πολιτικού μας συστήματος. Από την άλλη οι λύσεις αυτών των προβλημάτων δεν μπορεί παρά να είναι πολιτικές. Και στις πολιτικές λύσεις, ο θεσμός των κομμάτων αποτελεί μία από τις θεμελιακές προϋποθέσεις.

ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΚΟΠΠΑ*

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Το πρόβλημα των μειονοτήτων ήταν και παραμένει από τα πλέον κρίσιμα που έχουν να αντιμετωπίσουν οι νέες ηγεσίες που αναδύονται από την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος. Τα 45 χρόνια κομμουνισμού επιχείρησαν –χωρίς επιτυχία– να συνδύσουν μια διεθνιστική ρητορική με την ιδιομορφία και τις επί μέρους θεωρήσεις του εθνικού ζητήματος και, στις περισσότερες περιπτώσεις, προσπάθησαν να συγκαλύψουν τις εθνοτικές¹ και θρησκευτικές αντιθέσεις, παγιώνοντας έτσι τις ιδιαιτερότητες και

* Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων του Παντείου Πανεπιστημίου.

1. Ως προς το εννοιολογικό ζεύγος «εθνικός»-«εθνοτικός» θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι συχνά οι δύο έννοιες τείνουν να αλληλοκαλύπτονται. Στο άρθρο αυτό θα χρησιμοποιηθούν σύμφωνα με τους ορισμούς του A.D. Smith, σύμφωνα με τον οποίο «εθνοτική κοινότητα είναι μια ομάδα ανθρώπων με κοινό όνομα, μύθο κοινής καταγωγής, κοινές ιστορικές μνήμες, ένα ή περισσότερα στοιχεία κοινής κουλτούρας, σχέση με μια “Πατρίδα”, αίσθηση αλληλεγγύης για σημαντικά τμήματα του πληθυσμού» (*National Identity*, Penguin, Λονδίνο 1991, σ. 21). Από την άλλη, ως έθνος ορίζεται «ένας ανθρώπινος πληθυσμός με συγκεκριμένο όνομα που μοιράζεται ένα ιστορικό έδαφος, κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες, μια μαζική δημόσια κουλτούρα, κοινή οικονομία και κοινά νομικά δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλα τα μέλη» (στο ίδιο, σ. 14). Να σημειωθεί ότι για ορισμένους μελετητές το έθνος προϋποθέτει το υποκειμενικό στοιχείο, δηλαδή την εθνική συνείδηση, ενώ για την εθνοτική ομάδα αυτό δεν είναι αναγκαίο. Βλέπε επίσης A.D. Smith, *The ethnic origins of Nations*, Blackwell, Λονδίνο 1986· Walker Connor, «A nation is a state, is an ethnic group, is a...», *Ethnic and Racial Studies*, I, τχ. 4, σ. 378-400· Fredrik Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Little Brown and Co., Βοστώνη 1969· Alexis Heraclides, *The self-determination of minorities in International Politics*, Cass, Λονδίνο 1991, σ. 15· Gil Delannoi - P.A. Taguieff, *Théories du nationalisme*, Kime, Παρίσι 1991· Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1993· Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992· Eric Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 4, ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1994

διαφορές. Με την κατάρρευση των καθεστώτων, τα προβλήματα που ποτέ δεν αντιμετωπίστηκαν ουσιαστικά βγήκαν στην επιφάνεια με μεγάλη βιαιότητα.

Στα μεταψυχροπολεμικά Βαλκάνια, συχνά η αναγνώριση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων ταυτίστηκε με τη διεκδίκηση κρατικής υπόστασης, δυναμιτίζοντας έτσι τα θεμέλια κυρίαρχων κρατικών οντοτήτων. Σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στην Κροατία, στη Σερβία κ.α., η ακεραιότητα του κράτους και η ταυτότητα² της μειονοτικής ομάδας εμφανίστηκαν ως δύο αλληλοαποκλειόμενες επιλογές. Σε άλλες πάλι, όπως στην περίπτωση της Βουλγαρίας, επιχειρήθηκε να διορθωθούν τα λάθη του προηγούμενου καθεστώτος, με τρόπο που οδήγησε όμως όλο το πολιτικό σύστημα σε μια ιδιαίτερα ασταθή ισορροπία. Γενικά πάντως η μετάβαση στη μετακομμουνιστική εποχή στα Βαλκάνια παρουσιάζει αυξημένες δυσκολίες λόγω των βαθιών ανακατατάξεων της συλλογικής ταυτότητας των διαφόρων κοινωνιών, σε συνδυασμό με τους εθνικιστικούς σπασμούς που θολώνουν όλες τις μελλοντικές προοπτικές. Έτσι, μεγάλα δομικά εμπόδια εμφανίστηκαν στο δίπολο δημοκρατία-μειονότητες.

Η βασική πρόκληση που είχαν να αντιμετωπίσουν τα νέα καθεστώτα στην περιοχή ήταν ο ιδιαίτερος τρόπος ένταξης των μειονοτήτων σ' ένα νέο όραμα. Ένα όραμα που να υπερβαίνει τις εθνοτικές ή/και θρησκευτικές διαφορές, ώστε να προχωρήσει η χώρα απρόσκοπτη στο δρόμο του εκδημοκρατισμού και στην οικονομία της αγοράς, αλλά και που να μπορεί να συμβάλει στη συγκρότηση μιας νέας ταυτότητας, που να αφορά τη ριζικά διαφορετική σύλληψη της ιδιότητας του πολίτη στη μετακομμουνιστική περίοδο.³

2. Με την έννοια ταυτότητα αναφερόμαστε σε στοιχεία του εξωτερικού κόσμου που το άτομο οικειοποιείται, τόσο συνειδητά όσο και ασυνείδητα: πίστη σε ανθρώπους και ομάδες, ιδέες, ιδανικά, στόχους που συμβάλλουν στην οικοδόμηση της προσωπικότητάς του, καθώς και στους κοινωνικούς ρόλους που προσαρμόζει στον εαυτό του. Κυρίως είναι η συμβολική σημασία αυτών των στοιχείων που γίνονται τμήματα της προσωπικότητας. (Ronald Remnick, *Theory of Ethnicity, an anthropologist's perspective*, University Press of America, Βοστώνη 1983, σ. 18· De Vos - Romanucci-Ross, *Ethnic Identity: cultural continuities and change*, The University of Chicago Press, Σικάγο, Λονδίνο 1982.) Η συλλογική ταυτότητα αναφέρεται σε μια αίσθηση συνέχειας εκ μέρους διαδοχικών γενεών, σε κοινές μνήμες του παρελθόντος και κοινή αντίληψη για το μέλλον και την πορεία της συγκεκριμένης ομάδας. Σχετίζεται δε κυρίως με μια αίσθηση κοινότητας βασισμένη στην ιστορία και στην κουλτούρα (A. D. Smith, *National...*, ό.π., κεφ. 2).

3. Claus Offe, «Vers le capitalisme par construction démocratique?», *Revue Française de Science Politique*, τόμ. 42, τχ. 6, Δεκέμβριος 1992, σ. 923-942. Στο άρ-

Σ' αυτό ακριβώς το πλαίσιο, ένα από τα πιο βασικά ζητήματα για τη Βαλκανική ήταν η ικανότητα του νέου πολιτικού κέντρου⁴ να συσπειρώνει και να ενσωματώνει την εθνοτικά ή/και θρησκευτικά διαφορετική περιφέρεια, με τρόπο που να αποδέχεται τις γλωσσικές, θρησκευτικές και πολιτιστικές ιδιαιτερότητες. Επιπλέον, ιδιαίτερης σημασίας είναι τόσο η αποτελεσματικότητα του νέου κέντρου στο να κάνει αποδεκτές από την περιφέρεια τις κρατικές πολιτικές, όσο και η δυνατότητα της μειονότητας να εισακούεται από το πολιτικό κέντρο. Όμως, δεν βρέθηκε μια κοινά αποδεκτή λύση στις χώρες που μας απασχολούν, καθιστώντας, σε πολλές περιπτώσεις, εμφανή τα όρια μιας πολιτικής αφομοίωσης, σε συνθήκες ακραίου εθνικισμού.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η δεκαετία του 1990 φαίνεται να σηματοδεύεται από μια στροφή του διεθνούς συστήματος, για το οποίο η απόσχιση δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως ταμπού.⁵ Η διεθνής κοινότητα, στο όνομα της αυτοδιάθεσης των λαών, ευνόησε τον κατακερματισμό της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Όμως αυτό απέχει πολύ από το να γίνει δεκτή η δημιουργία «καθαρών» εθνικών κρατών στη βαλκανική περιοχή.

θρο αυτό αναφέρεται ότι η μοναδικότητα της μετάβασης στην Ανατολική Ευρώπη συνίσταται στην ταυτόχρονη αλλαγή σε τρία επίπεδα: της δημιουργίας μιας νέας ταυτότητας, της μετάβασης στη δημοκρατία και της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς. Υποστηρίζεται δε ότι ακριβώς το στοιχείο μιας νέας ταυτότητας (που συνεπάγεται συχνά αμφισβήτηση συνόρων, μειονοτικές διενέξεις) αποτελεί και μια από τις ιδιαιτερότητες της ανατολικοευρωπαϊκής μετάβασης στη δημοκρατία.

4. Η έννοια του πολιτικού κέντρου χρησιμοποιείται εδώ σύμφωνα με το περιεχόμενο που αποδίδεται σε αυτή από τους S. Eisenstadt, R. Bendix και S. Rokkan. Δηλαδή, το πολιτικό κέντρο είναι ο κεντρικός πολιτικός μηχανισμός που έχει το μονοπώλιο στο επίπεδο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής δράσης. Η σχέση και η σύγκρουση κέντρου-περιφέρειας αποτελεί, σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, βασικό στοιχείο της δημιουργίας έθνους-κράτους αλλά και όλης της διαδικασίας εκσυγχρονισμού. Βλέπε R. Bendix, *Nation-building and Citizenship: Studies on our changing social order*, J. Wiley, Νέα Υόρκη 1964· S. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1966, S. Eisenstadt - S. Rokkan, *Building States and Nations*, 2 τόμοι, Sage Publications, Beverly Hills 1973.

5. Βλέπε γι' αυτό το ζήτημα: Alexis Heraclides, «Secession, Self-Determination and Nonintervention: in quest of a normative symbiosis», *Journal of International Affairs*, 45, τχ. 2, χειμώνας 1992, σ. 399-420· του ίδιου, «Αποσχιστικός εθνικισμός και διεθνής κοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, 1994, σ. 36-70.

Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε τη φύση του μειονοτικού προβλήματος στα Βαλκάνια, καταλοίπου της εποχής των Αυτοκρατοριών, και των ιδιαίτερου τύπου σχέσεων που οι μειονότητες αυτές συνήψαν με το εκάστοτε κέντρο εξουσίας. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις διαφορετικές πορείες που ακολούθησαν, μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων, οι νέες ηγεσίες στην αντιμετώπιση των μειονοτήτων τους, καθώς και τις επί μέρους στρατηγικές των μειονοτήτων αυτών στην προσπάθειά τους είτε να βρουν νέα ισορροπία με το πολιτικό κέντρο είτε να οδηγήσουν τα πράγματα σε ρήξη που θα κατέληγε στην ανεξαρτητοποίησή τους.

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στα Βαλκάνια σηματοδότησε μια ταυτόχρονη μεταβολή σε τρία επίπεδα: την οικονομία, το πολιτικό σύστημα αλλά και τον αυτοπροσδιορισμό του πολίτη. Είναι σαφές ότι το πρόβλημα των μειονοτήτων που μας απασχολεί στο άρθρο αυτό άπτεται άμεσα του ζητήματος της μετάβασης σε μια νέα ταυτότητα, σε νέα σύλληψη της συμμετοχής του πολίτη σε μια συγκεκριμένη κρατική οντότητα. Είναι σημαντικό να σημειωθεί εδώ ότι η «ταυτότητα» δεν είναι έννοια ουδέτερου περιεχομένου. Είναι αποτέλεσμα «κατασκευής», πίσω από την οποία κρύβεται μια συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική. Η σύγχρονη δυτική κοινωνία για χρόνια προβάλλει το πρότυπο της «πολλαπλής ταυτότητας».⁶ Ο πολίτης δεν συγκροτεί την ταυτότητά του με αναφορά σε ένα μόνο πόλο. Αντίθετα, είναι μέλος ενός έθνους, μιας κοινωνικής ομάδας, ενός κόμματος κ.ά. Στις δυτικές κοινωνίες οι πολλαπλές ταυτότητες δεν αποτελούν πρόβλημα. Υπό συνθήκες όμως αντίστοιχες με αυτές που δημιουργήθηκαν με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, με όλη την ανασφάλεια, την αβεβαιότητα που συνεπάγονται, το άτομο ψάχνει έναν τρόπο να ορίσει τον κόσμο και να αυτοπροσδιοριστεί με αναφορά στο μόνο σύγυρο κριτήριο, την εθνοτική ομάδα. Ουσιαστικά, το ζήτημα αυτό επαναφέρει στο προσκήνιο την ιδέα της κρίσης. Σε μια κατάσταση κρίσης και ανομίας, όταν όλες οι αξίες και οι κανόνες καταρρέουν, το μόνο που παραμένει είναι η ταυτότητα της εθνοτικής ομάδας. Το εθνικιστικό αίτημα είναι ένα ιδεολογικό αίτημα που διατηρείται όταν όλα τα άλλα υποχωρούν. Η εθνότητα εμφανίζεται έτσι

6. Anthony D. Smith, «National Identity and the Idea of European Unity», *International Affairs*, τόμ. 68, 1992, σ. 55-76· Anthony D. Smith, *National Identity...*, ό.π.

ως ο κατεξοχήν τρόπος για να προσδώσει περιεχόμενο σ' αυτή τη νέα ζητούμενη ταυτότητα.⁷ Αλλά και η θρησκεία θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανασυνιστάται κοινωνικά και προσφέρει νέους δεσμούς.

Βασικό στοιχείο της μετακομμουνιστικής βαλκανικής σκηνής είναι η ιδέα της «ενότητας», η άποψη δηλαδή ότι αν το έθνος δεν είναι ενωμένο και ομοιογενές θα οδηγηθεί στην καταστροφή. Υπήρξε αδύνατο, μέχρι τώρα, να γίνει συνείδηση ότι ο πλούτος της Βαλκανικής είναι ακριβώς αυτό το εθνοτικό μωσαϊκό, κληρονομιά πολλών αιώνων. Από την εποχή της δημιουργίας των εθνικών κρατών στην περιοχή επικράτησε μια αίσθηση διαρκούς απειλής της εδαφικής ακεραιότητάς τους, που οδήγησε σε μια πολιτική άρνησης της ύπαρξης μειονοτήτων αλλά και στην τάση να επικεντρώνεται το ενδιαφέρον σε ιστορικούς και όχι σύγχρονους ορισμούς των εθνοτικών ομάδων.

Έτσι καλλιεργείται η ιδέα ότι αν το έθνος («εμείς») δεν είναι ενωμένο, αυτοί που επιβουλεύονται την ακεραιότητά του («οι άλλοι») θα το διαλύσουν. Είναι η ίδια άποψη που υποστηρίζει ότι η διαφορετικότητα και η πολυπολιτισμικότητα, η ίδια η ύπαρξη των μειονοτήτων, είναι βλαβερή για τα κρατικά συμφέροντα.

Το ίδιο το θέμα του ορισμού των μειονοτήτων υπήρξε αντικείμενο αντιπαράθεσεων και συγκρούσεων. Στα πλαίσια της ΔΑΣΕ, ως μειονότητες θεωρούνται μη κυρίαρχες ομάδες, αυτόχθονες, που αποτελούν αριθμητικές μειοψηφίες στο πλαίσιο ενός κράτους.⁸ Από την άλλη, ορισμένα κράτη, όπως για παράδειγμα η Βουλγαρία, η Ελλάδα ή η Τουρκία, δεν χρησιμοποιούν τον όρο «μειονότητα» παρά μόνο για ομάδες που αναγνωρίζονται ως τέτοιες και προστατεύονται από διεθνείς συνθήκες. Εμείς θα κρατήσουμε ένα διαφορετικό ορισμό:⁹ με τον όρο αυτό αναφερόμαστε σε μια μη κυρίαρχη ομάδα πολιτών ενός κράτους, που αποτελούν μια α-

7. Walker Connor, «Nation-building or Nation-destroying?», *World Politics*, xxiv, τχ. 3, Απρίλιος 1972, σ. 319-355· Benedict Anderson, *ό.π.*, Bertrand Badie - Marie-Claude Smouts, *Le retournement du monde*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques/Daloz, Παρίσι 1992, σ. 25 κ.ε.· Ernest Gellner, *ό.π.*, Eric Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός*, *ό.π.*

8. Alexis Heraclides, «The CSCE and Minorities (the negotiations and the commitments, 1972-1992)», *Helsinki Monitor*, τόμ. 5, τχ. 3, 1992, σ. 5-18.

9. Jules Deschenes, *Une définition des minorités*, Μόντρεαλ 1985, αναφέρεται στο G. Chailand, κ.ά., *Les minorités à l'âge de l'Etat-nation*, Fayard, Παρίσι 1985, σ. 17.

ριθμητική μειοψηφία και οι οποίοι έχουν διαφορετικά εθνοτικά, θρησκευτικά ή γλωσσικά χαρακτηριστικά από την πλειοψηφία του πληθυσμού, τη συνείδηση μιας ξεχωριστής ταυτότητας καθώς και τη θέληση να τη διατηρήσουν. Επιπλέον, τα μέλη της ομάδας είναι αλληλέγγυα μεταξύ τους, έχουν την ίδια συλλογική θέληση επιβίωσης και στοχεύουν στην ουσιαστική και νομικώς κατοχυρωμένη ισοτιμία δικαιωμάτων με την πλειοψηφία.¹⁰

Πολλοί παράγοντες εννόησαν την εθνοτική έκρηξη στα Βαλκάνια: η υποχώρηση των πολιτικών ιδεολογιών κινητοποίησης, η βαθιά κρίση νομιμότητας που πλήττει τις μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης και, τέλος, η κατάρρευση της ΕΣΣΔ και η παράλληλη λήξη της αντιπαλότητας Ανατολής-Δύσης με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.¹¹

Όμως υπάρχει και κάτι άλλο και – ίσως – πιο ουσιαστικό. Η αναδίπλωση στην ταυτότητα της εθνοτικής ομάδας αναφέρεται σε μια ημιτελή διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης, με άμεση αναφορά στην κληρονομιά των δύο αυτοκρατοριών της περιοχής. Οι ρίζες της ιδιαιτερότητας του βαλκανικού εθνικισμού και των μειονοτικών προβλημάτων στην περιοχή πρέπει να αναζητηθούν στο πολιτικό σύστημα των δύο μεγάλων αυτοκρατοριών, της Οθωμανικής και της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Θα ήταν λοιπόν σκόπιμο να σταθούμε στις μορφές εθνογένεσης στη Βαλκανική.

1. Η ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ

Στα Βαλκάνια παρατηρούμε δύο διαφορετικούς τύπους εθνογένεσης, που προσδιορίζονται από το σύστημα των δύο μεγάλων αυτοκρατοριών. Έτσι έχουμε από τη μια έναν τύπο «συντήρησης των διαφορών» και από την άλλη έναν τύπο «περιχαράκωσης».

α. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία

Στο οθωμανικό σύστημα, ο πληθυσμός ανήκε σε δύο μεγάλες ομάδες: (α) στη στρατιωτική τάξη, δηλαδή τα άτομα εκείνα τα οποία

10. Για το θέμα αυτό βλ.: Bruno de Witte, «Minorités nationales: reconnaissance et protection», *Pouvoirs*, τχ. 7, 1991, σ. 113-127· Joseph Yacoub, «Genèse et évolution d'un concept», *Confluences*, τχ. 4, φθινόπωρο 1992, σ.13-25.

11. Στο ίδιο, σ. 46.

με απόφαση του Σουλτάνου εκτελούν κάποια υπηρεσία, είναι απαλλαγμένα από τους φόρους και δεν μετέχουν στην παραγωγή (στρατιώτες, αξιωματούχοι κ.ά.) και (β) στους *ceaya*, δηλαδή τους υπηκόους που συμμετέχουν στην παραγωγή και είναι φορολογούμενοι.¹² Οι υπήκοοι ήταν οργανωμένοι σε θρησκευτικές και όχι εθνικές κοινότητες, οι οποίες παίρνουν το όνομα *μιλέτ* κατά τον 18ο αιώνα.¹³ Ο Μωάμεθ Β΄ αναγνώρισε δύο τέτοιες θρησκευτικές κοινότητες, εκτός από τη μουσουλμανική-σουνιτική: την ορθόδοξη και την αρμενική. Ένα τρίτο *μιλέτ*, το εβραϊκό, αναγνωρίστηκε πολύ αργότερα.¹⁴ Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, η θρησκεία είναι που καθορίζει τη συμμετοχή στην οθωμανική κοινωνία και όχι η συμμετοχή σε κάποια εθνοτική ομάδα. Το σύστημα αυτό ήταν βέβαια σύστημα διακρίσεων. Αποτέλεσε όμως και τη βασικότερη εγγύηση εναντίον της αφομοίωσης από το μουσουλμανικό στοιχείο. Με κάποιο αναχρονισμό, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την πολιτική αυτή πολιτική «ανεκτικότητας». Συνεχίζοντας την παράδοση των μεγάλων μουσουλμανικών αυτοκρατοριών, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έδειξε καμιά τάση αφομοίωσης, κανένα πνεύμα προσηλυτισμού. Μακροπρόθεσμα αυτό θα επέτρεπε τη διατήρηση της ιδιαιτερότητας των βαλκανικών λαών. Οι εξισλαμισμοί περιορίστηκαν στην Αλβανία, στη Βοσνία (17ος αιώνας), στην Κρήτη και σε ορισμένες περιοχές της Βουλγαρίας.¹⁵

Αυτή η οργάνωση σε θρησκευτικές κοινότητες περιέπλεξε τα πράγματα στη διαδικασία συγκρότησης των εθνικών κρατών και του αμοιβαίου προσδιορισμού και επέκτασης των βαλκανικών λαών. Ο βαλκανικός εθνικισμός του 19ου αιώνα και τα οράματα ε-

12. Halil Inalcik, «L'Empire Ottoman», *Studies in Ottoman Society and Economic History*, Variorum Reprints, 1958, σ. 82.

13. G. Castellani, *Histoire des Balkans*, Fayard, Παρίσι 1991, σ. 118. Το σύστημα των *μιλέτ* αναφέρεται στη διοίκηση των κοινοτήτων από τους θρησκευτικούς τους αρχηγούς. Βλέπε: Gilles Veinstein, «Les provinces balkaniques, 1606-1774», στο R. Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, Παρίσι 1989, σ. 287-340· Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, τόμ. 1, Cambridge University Press, Cambridge, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1985, σ. 49.

14. Οι ρωμαιοκαθολικοί επίσης άργησαν πολύ μέχρι να αναγνωριστούν ως *μιλέτ*. S. Shaw, *Histoire de l'Empire Ottoman et de la Turquie*, τόμ. 1, Horvath, Παρίσι 1983, σ. 161· Halil Inalcik, «L'Empire Ottoman», ό.π.: P.F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman rule*, University of Washington Press, Ουάσινγκτον 1977· L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Rinehart and Co., Νέα Υόρκη 1958.

15. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 5ος, μέρος 2ο, βιβλίο 14ο, Αθήνα 1963, σ. 45-49· L.S. Stavrianos, ό.π., σ. 105-115.

θνικής απελευθέρωσης αφορούσαν κυρίως τους διανοούμενους, των οποίων αποτελούσαν και δημιουργήματα. Ο λαός, ακόμη και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, συνέχισε να προσδιορίζει την αντίθεσή του με το οθωμανικό καθεστώς – και στην ουσία να αυτοπροσδιορίζεται – με όρους θρησκευτικούς.¹⁶ Αποτέλεσμα αυτών ήταν μια σχετική σύγχυση των εθνοτικών/εθνικών και θρησκευτικών όρων. Για παράδειγμα, για χρόνια *ρωμιός* σημαίνει χριστιανός, και στην έννοια αυτή περιλαμβάνονται Βούλγαροι, Σέρβοι κ.ά. Η Βοσνία και η FYROM αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του συστήματος και των συνεπειών του. Το εκρηκτικό μείγμα λαών με διαφορετική εθνοτική προέλευση στο έδαφος των δύο δημοκρατιών οφείλεται ακριβώς σε μια ημιτελή διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης. Έτσι εξηγείται και το φαινόμενο των βόσνιων μουσουλμάνων – ταυτόχρονα θρησκευτική ομάδα και έθνος – και η όλη συζήτηση για ύπαρξη ή μη του «μακεδονικού» έθνους. Πολύ περισσότερο από δημιουργήματα του Τίτο, τα φαινόμενα αυτά έχουν τις ρίζες τους πολύ πιο πίσω.¹⁷

Στην περίπτωση της Βοσνίας, ο λόγος της ημιτέλειας αυτής μπορεί να αποδοθεί στο ρόλο του Ισλάμ, που, την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ξεπερνάει το θρησκευτικό επίπεδο και γίνεται στοιχείο συμμετοχής στην εξουσία και διατήρησης των κεκτημένων εκ μέρους της βόσνιας αριστοκρατίας. Με το πέρασμα του χρόνου, η θρησκεία αναδεικνύεται στο κυρίαρχο στοιχείο ταυτότητας των κατοίκων της περιοχής, μοναδικό διαφοροποιητικό σημείο έναντι των Σέρβων και των Κροατών. Η συμμετοχή στην κυρίαρχη ομάδα καθυστέρησε και τελικά εμπόδισε τη συγκρότηση μιας εθνικής ταυτότητας. Θα χρειαστεί να έρθει η δεκαετία του 1960 για να την αναγνωρίσει ο Τίτο, προβάλλοντας όμως και πάλι τον θρησκευτικό χαρακτηρισμό.

Από την άλλη, οι λόγοι της ημιτέλειας στη διαδικασία συγκρότησης μιας ξεχωριστής σλαβομακεδονικής ταυτότητας στηρίζονται κυρίως στη στενή συγγένεια του σλαβομακεδονικού στοιχείου με

16. Eric Hobsbawm, *L'ère des Révolutions*, Editions Complexe, Παρίσι 1988, σ. 177-187.

17. Όπως αναφέρει ο E. Gellner («Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη», παράρτημα στο *Έθνη και εθνικισμός*, ό.π., σ. 258), όταν πολύ αργότερα η εθνότητα αντικατέστησε τη θρησκεία ως προσδιοριστική αρχή, παραδόξως χρησιμοποιήθηκε η λέξη *μουσουλμάνος* για να δηλώσει μια εθνοτική ομάδα. Έτσι, στη Βοσνία ένας εθνοτικός όρος παρέπεμπε στο παρελθόν σε μια θρησκεία, και στο εξής ένας θρησκευτικός όρος αναφέρεται σε μια εθνοτική ομάδα.

το βουλγαρικό έθνος, η οποία οδήγησε σε μια ουσιαστική αδυναμία αυτοπροσδιορισμού των κατοίκων της περιοχής ως ξεχωριστής οντότητας, με βασική αιτία τη γλωσσική συγγένεια. Για πολλά χρόνια, στους κόλπους της σλαβομακεδονικής διανόησης, γίνονταν συζητήσεις για το αν η εθνότητα αυτή αποτελεί παρακλάδι του βουλγαρικού έθνους ή τελειώς ανεξάρτητη εθνότητα.¹⁸ Οι λόγοι για τους οποίους έχει επιλεγεί η δεύτερη λύση οφείλονται κατά μεγάλο μέρος στις ιστορικές συγκυρίες (σερβική κατάκτηση των περιοχών κ.ά.).

β. Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων

Η ιστορία των βαλκάνιων λαών που βρέθηκαν υπό την κυριαρχία των Αψβούργων, των Σλοβένων και των Κροατών, απέχει πολύ από το οθωμανικό μοντέλο. Να σημειώσουμε ότι η Σλοβενία ποτέ δεν υπήρξε, μέχρι το 1990, ανεξάρτητο κράτος. Από νωρίς πέρασε υπό τον έλεγχο γερμανικών φύλων και τον 13ο αιώνα υπό την κυριαρχία των Αψβούργων. Από την πλευρά της η Κροατία παύει να υφίσταται ως ανεξάρτητο κράτος από το 1102 και έπειτα, προχωρώντας σε προσωπική ένωση με το στέμμα της Ουγγαρίας και βάζοντας έτσι τέλος σε τρεις αιώνες ανεξάρτητης υπόστασης. Έτσι, οι Κροάτες έχουν να αντιμετωπίσουν αφενός τους Ούγγρους και αφετέρου την κεντρική εξουσία της Βιέννης. Όλο το εθνικό τους κίνημα θα διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα δύσκολων ισορροπιών ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους. Σε πολλές περιστάσεις θα πάρουν μια ενδιάμεση θέση στις διαφωνίες Ουγγαρίας και Αυστρίας, για να μπορέσουν να διατηρήσουν μια σχετική αυτονομία και κάποια ειδικά προνόμια.

Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων αποτελούνταν από διάφορες περιοχές που ενώνονταν κυρίως μέσω του Οίκου των Αψβούργων. Όμως η τοπική αριστοκρατία και όχι ο αυτοκράτορας είχε τον άμεσο έλεγχο στη μάζα του πληθυσμού. Οι Αψβούργοι είχαν να κάνουν με μια αριστοκρατία με ισχυρά παραδοσιακά ερείσματα και δικαιώματα, ιδιαίτερα στην περιοχή της Ουγγαρίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι όλοι σχεδόν οι βαλκάνιοι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας υπάγονταν στη σφαίρα επιρροής της Ουγγαρίας.

Οι αυστριακοί μονάρχες φρόντισαν να περιορίσουν την αυτοδι-

18. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το βιβλίο του Krsto Misirkov, *Za makedonckite raboti* [Περί των μακεδονικών υποθέσεων], Σόφια 1903.

οίκηση των κροατικών περιοχών και προχώρησαν στη διαίρεσή τους σε δύο ζώνες: στην «αστική» Κροατία, που διοικούνταν από τον Ban (κυβερνήτη, διορισμένο από το στέμμα, συνήθως Ούγγρο) και το Sabor (το οποίο έστελνε αντιπροσώπους στην ουγγρική Diet) αφενός, και στη στρατιωτική Κροατία αφετέρου, όπου σέρβοι έποικοι σχημάτιζαν τη ραχοκοκαλιά της άμυνας εναντίον των Οθωμανών και όπου η εξουσία ανήκε στο αυτοκρατορικό Hofkriegsrat.¹⁹

Η παρουσία των Σέρβων στην Κροατία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι Σέρβοι, προσπαθώντας να σωθούν από την οθωμανική κυριαρχία, εγκαταστάθηκαν κατά μήκος των παλιών στρατιωτικών συνόρων της Μοναρχίας των Αψβούργων, στα δυτικά σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά την υποδούλωση της Βοσνίας και της Σερβίας. Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, ο σερβικός αυτός πληθυσμός της Μοναρχίας κατείχε προνομακή θέση. Στην αρχή του 16ου αιώνα, οι Αψβούργοι, σε αντάλλαγμα για τις στρατιωτικές υπηρεσίες των σέρβων εποίκων, τους επιτρέπουν την ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης πίστης, τους απαλλάσσουν από φορολογικά βάρη και συγκατατίθενται στην κατοχή και εκμετάλλευση μιας συγκεκριμένης έκτασης γης. Σημαντικό είναι ότι, ήδη από το 1630, η περιοχή αυτή δεν υπάγεται στην ουγγρική διοίκηση αλλά κατευθείαν στον αυστριακό αυτοκράτορα.²⁰

Έτσι λοιπόν, παρατηρούμε ότι οι Κροάτες, υπό ουγγρική κυριαρχία, είναι εξαρχής υποχρεωμένοι να αναπτύξουν ένα αμυντικό εθνικό κίνημα απέναντι σε έναν ολοένα και πιο επιθετικό ουγγρικό εθνικισμό. Το κροατικό εθνικό κίνημα από τη γένεσή του αποτελεί δύναμη αντίστασης, καθώς προσπαθεί να περιορίσει τις επεκτατικές τάσεις των Ούγγρων. Η πολιτική και πολιτιστική αυτονομία της Κροατίας ήταν μονίμως απειλούμενες από τις συγκυβερνητικές τάσεις των Ούγγρων και από το φόβο ισοπέδωσής της από έναν πιο δυνατό αλλά και πιο δυναμικό εθνικισμό από το Βορρά.

19. S. Trifković, «The first Yugoslavia and origins of Croatian separatism», *East European Quarterly*, XXVI, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1992, σ. 345-369.

20. Andre Sellier - Jean Sellier, *Atlas des peuples d'Europe Centrale*, La Découverte, Παρίσι 1991, σ. 143-150, Srdjan Trifković, *ό.π.*, Georges Castellon, *ό.π.*, Jean Nouzille, *Histoire des frontières*, Berg International, Παρίσι 1991, σ. 57 κ.ε.

γ. Οι διαφορές

Οι διαφορές των δύο συστημάτων για τον υπόδουλο πληθυσμό είναι μεγάλες. Στο οθωμανικό σύστημα δεν υπάρχει αριστοκρατία, αντίθετα με τους Αψβούργους όπου η αριστοκρατία αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολιτικού οικοδομήματος. Η αριστοκρατία της περιοχής, ουγγρική και κροατική, αποτελεί ενδιάμεση τάξη ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στο λαό. Οι Οθωμανοί, αντίθετα, εξολόθρευσαν όλη τη βαλκανική αριστοκρατία, γεγονός που συνέβαλε σε μια μεγαλύτερη ισότητα, αλλά και στην ανάπτυξη των θεσμών τοπικής αυτοδιοίκησης. Αντίθετα, η Κροατία θα διατηρήσει την αριστοκρατία της, η οποία καθορίζει την πολιτική της με βάση τα συντεχνιακά συμφέροντά της και, στο μέτρο των δυνατοτήτων της, μετέχει στο φεουδαρχικό σύστημα της αυτοκρατορίας. Στην αυτοκρατορία αυτή δεν υπάρχει κάποιο σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως αυτό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι κροάτες ευγενείς βρίσκονταν σε δύσκολη κατάσταση: έπρεπε να αντισταθούν στην κυριαρχία τόσο της Βιέννης όσο και της ουγγρικής Diet, αλλά παράλληλα επιθυμούσαν να διατηρήσουν ανέπαφα τα φεουδαλικά τους δικαιώματα στη γη και στους χωρικούς. Το βασικό αποτέλεσμα αυτού είναι ότι η θέση ενός ατόμου στο οικοδόμημα της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων εξαρτιόταν περισσότερο από την κοινωνική τάξη στην οποία κάποιος ανήκε και πολύ λιγότερο από την εθνότητά του.

Συνοψίζοντας, από τη μια πλευρά υπάρχει το σύστημα των μιλέτ που στην πράξη λειτούργησε ως τρόπος διατήρησης των ιδιαιτεροτήτων, καθυστερώντας τη συγκρότηση μιας εθνικής ταυτότητας, και από την άλλη ο επιθετικός εθνικισμός των Αυστριακών και των Ούγγρων, που με την αφομοιωτική του τάση συνετέλεσε στη διαμόρφωση μιας πιο αμυντικής κροατικής εθνικής ταυτότητας, με την έννοια της αντίστασης και της πιο σκληρής περιχαράκωσης της ιδιαιτερότητας του κροατικού έθνους.

2. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΩΝ

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα αποτελέσει στα Βαλκάνια το ορόσημο για τη γενίκευση του φαινομένου των εθνικών κρατών στην περιοχή, διαδικασία που είχε αρχίσει ήδη από τον 19ο αιώνα. Θα ολοκληρωθεί η αργή πολυδιάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατο-

ρίας και η αυτοκρατορία των Αψβούργων θα αποσυντεθεί σε πολλές μικρές μονάδες. Το έθνος θα αναχθεί στο μόνο νόμιμο θεμέλιο του κράτους, γεγονός ιδιαίτερα προβληματικό για μια περιοχή όπου οι εθνικές ομάδες είναι μικρού μεγέθους και καταδιασπασμένες, και τα σύνορα δεν ανταποκρίνονταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, στη λογική ενός μονοεθνοτικού κράτους. Επιπλέον, η αλληλοδιείσδυση του θρησκευτικού και του εθνικού στοιχείου αποτέλεσε μόνιμο εμπόδιο στην επίπονη και γεμάτη συγκρούσεις διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης.

Έτσι, η Ελλάδα γίνεται ανεξάρτητη το 1830, η Ρουμανία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο το 1878, η Βουλγαρία το 1908. Η Αλβανία θα κηρύξει την ανεξαρτησία της το 1912, αλλά θα χρειαστεί να φτάσει η δεκαετία του '20 για να γίνει αυτή πραγματικότητα. Όμως το πιο εντυπωσιακό γεγονός της περιόδου του τέλους των αυτοκρατοριών είναι αναμφίβολα η δημιουργία, το 1918, του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, που αργότερα θα πάρει το όνομα Γιουγκοσλαβία. Το κλειδί στην κατανόηση της χώρας αυτής βρισκόταν πάντα στα συστατικά της μέρη. Εκείνο που είχε διάρκεια ήταν οι εθνικές κοινότητες. Η συγκρότηση της Γιουγκοσλαβίας, δημιούργημα της κροατικής και σερβικής *intelligentsia*, αποτέλεσε από την αρχή της ένα πολιτισμικό, κοινωνικό, εθνοτικό σοκ, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος του λαού να μείνει ξένο και εχθρικό προς την ένωση. Αντίθετα με τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας, διατηρήθηκαν αναλλοίωτοι στο έδαφος της χώρας πολλοί παράλληλοι εθνικισμοί, που περίμεναν την κατάλληλη στιγμή για να εκραγούν.

Ο θρίαμβος των αφομοιωτικών πολιτικών και του μοντέλου του μονολιθικού εθνικού κράτους που κυριάρχησε μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσε σαφή άρνηση των μειονοτήτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι, από την περίοδο αυτή και μετά, η ακεραιότητα των νέων εθνικών κρατών θα βρίσκεται σε διαρκή αντίθεση με την ταυτότητα της εθνοτικής ομάδας, αποδεικνύοντας το επισφαλές της νομιμοποίησης των περισσότερων βαλκανικών οντοτήτων.

3. ΤΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ

Κατά τον Hobsbawm,²¹ το μεγάλο επίτευγμα των κομμουνιστικών καθεστώτων στις πολυεθνικές χώρες ήταν ότι περιόρισαν τις καταστροφικές συνέπειες του εθνικισμού στο έδαφός τους. Είναι γεγονός ότι οι πολιτικές των κομμουνιστικών κομμάτων είχαν ως στόχο την αποφυγή της πολιτικοποίησης των εθνοτικών διαφορών. Όμως στα Βαλκάνια οι αφομοιωτικές πολιτικές, χωρίς ποτέ να λεχθεί ρητά, υιοθετήθηκαν στην πράξη από τα κομμουνιστικά καθεστώτα της περιοχής.²² Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η πολιτική του Τσαουσέσκου έναντι της ουγγρικής μειονότητας στη Ρουμανία, στο πλαίσιο ενός ιδιότυπου «εθνικιστικού σοσιαλισμού» που αναπτύχθηκε εκεί, όπως και η πολιτική του Ζίβκοφ έναντι της τουρκικής μειονότητας στη Βουλγαρία κατά την περίοδο 1985-89. Αντίθετο παράδειγμα είναι η περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, όπου επιχειρήθηκε να κατασκευαστεί μια «γιουγκοσλαβική» ταυτότητα, με την παράλληλη αναγνώριση των επί μέρους εθνοτήτων, που έφτασε μέχρι τη δημιουργία νέων εθνών ως τρόπο επίλυσης των εθνικών ανταγωνισμών.²³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι «Μουσουλμάνοι» (με κεφαλαίο Μ που υποδηλώνει την εθνότητα και όχι τη θρησκευτική ομάδα) και οι «Μακεδόνες». Ο Τίτο επέλεξε την ενίσχυση των ιδιαιτεροτήτων, μέχρι του σημείου όμως που αυτό δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τον «γιουγκοσλαβικό πατριωτισμό».

Στη Βαλκανική, κατά το διάστημα αυτό, συχνά το πολιτικό κέντρο ενοποιούσε μειονοτικές ομάδες με στόχο να υποβαθμίσει την παρουσία μιας άλλης μειονότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Επί πολλά χρόνια, στις στατιστικές παρουσίαζαν μαζί τους Ρόμα (Τσιγγάνους) και τους Τούρκους, καθώς και τους Σλάβους μουσουλμάνους, ως μέσο ισοστάθμισης της σπουδαιότητας του αλβανικού στοιχείου. Πάντως, συχνά και η ίδια η αλβανική μειονότητα δήλωνε, κατά την κομμουνιστική περίοδο, συμμετοχή σε

21. Eric Hobsbawm, *Έθνη...*, ό.π., σ. 251.

22. Πολλά στοιχεία που τεκμηριώνουν αυτή τη θέση υπάρχουν στην εξαιρετική μελέτη του Michel Roux, *Les Albanais en Yougoslavie*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 1992.

23. George Schopflin, «The rise and fall of Yugoslavia», στο *The politics of ethnic conflict regulation* (John McGarry - Brendan O'Leary) (επιμ.), Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1993, σ. 172-203.

διαφορετική εθνοτική ομάδα. Οι Αλβανοί, οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι και οι Τσιγγάνοι συχνά δηλώνονταν στην πρώην Γιουγκοσλαβία ως Τούρκοι για να πάρουν την άδεια μετανάστευσης στην Τουρκία. Έτσι, είναι χαρακτηριστικό ότι το 30% από όσους δηλώθηκαν Τούρκοι το 1953 δεν ήταν τουρκόφωνοι.²⁴

Γενικά στα Βαλκάνια, από τη δημιουργία των εθνικών κρατών μέχρι σήμερα, συχνά οι κατηγορίες των στατιστικών χρησιμοποιήθηκαν για να ξαναχαράξουν το χάρτη της εθνοτικής σύνθεσης της χώρας, γεγονός που έχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Το ίδιο έγινε επανειλημμένα και κατά την κομμουνιστική εποχή. Θα αναφέρουμε εδώ την περίπτωση της Βουλγαρίας όπου, στο πλαίσιο της πολιτικής του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος, στις απογραφές του 1947 και 1956 εμφανίζεται η κατηγορία «Μακεδόνας». Αυτό είχε άμεση σχέση με την ιδέα να ενωθούν τα τρία τμήματα της Μακεδονίας στο πλαίσιο μιας βαλκανικής ομοσπονδίας. Όταν εγκαταλείφθηκε αυτή η πολιτική, η κατηγορία «Μακεδόνας» εξαφανίστηκε από τις απογραφές.²⁵

4. Η ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟ 1990

Με την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων και την προσπάθεια συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας, το κράτος εμφανίζεται ως ο συντονιστής της διαδικασίας μετάβασης και ο παράγοντας που ουσιαστικά καθορίζει το καθεστώς των μειονοτήτων. Το βασικό πρόβλημα είναι να βρεθεί μια ισορροπία ανάμεσα στην ανάγκη κοινωνικής και πολιτικής συνοχής και στη διεκδίκηση μιας διαφορετικής εθνοτικής ταυτότητας. Τελικά, είναι η ίδια η κυρίαρχη εθνική/θρησκευτική ομάδα που έρχεται να αποφασίσει αν υπάρχουν ή όχι μειονότητες στους κόλπους της και ποιος είναι ο τρόπος για να οριστεί μια μειονότητα.

Τα νέα μετακομμουνιστικά καθεστώτα στα Βαλκάνια ακολούθησαν διαφορετικές πολιτικές απέναντι στις μειονότητές τους, οι οποίες καθορίστηκαν από πολλούς και συχνά αλληλοσυμπληρού-

24. Hugh Poulton, *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Publications, Λονδίνο 1991, σ. 91-93· Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, Νέα Υόρκη 1968, σ. 181-182.

25. Irina Bokova, «Bulgaria and ethnic tensions in the Balkans», *Mediterranean Quarterly*, τόμ. 2, τχ. 1, χειμώνας 1991, σ. 88-98.

μενους παράγοντες: από το μέγεθος της μειονότητας, την απειλή που θεωρούνταν ότι αποτελούσε για την εδαφική ακεραιότητα, τη συνάφεια και τις δεσμεύσεις της με ξένη δύναμη κ.ά. Όμως, σε κάθε περίπτωση, η δυνατότητα της νέας κεντρικής εξουσίας να διεισδύει στην περιφέρεια και να επιβάλλει τις πολιτικές της αποτελεί σαφές πρόγραμμα για την αστάθεια ή σταθερότητα του πολιτικού συστήματος και, σε τελική ανάλυση, για την επιτυχία της μετάβασης στη μετακομμουνιστική περίοδο. Και αυτό και στα τρία επίπεδα ανάλυσης που αναφέραμε στην αρχή. Τόσο στο επίπεδο μετάβασης στην οικονομία της αγοράς, με τη δυνατότητα ή μη που θα έχουν τα μέλη της μειονότητας να συμμετέχουν στη νέα οικονομική διαδικασία και να εκκινήσουν με ίσες ευκαιρίες στον ελεύθερο ανταγωνισμό. Αλλά και στο επίπεδο του εκδημοκρατισμού, με τη μορφή που θα πάρει η νομοθετική ρύθμιση ατομικών και συλλογικών – μειονοτικών δικαιωμάτων (τα ατομικά δικαιώματα προστατεύουν από μια πολιτική διακρίσεων αλλά όχι από μια πολιτική αφομοίωσης).²⁶ Το βασικό ερώτημα όμως στο οποίο τα βαλκανικά κράτη κλήθηκαν να απαντήσουν ήταν αν ο εκδημοκρατισμός και μια πολυεθνική, ανεκτική κοινωνία είναι δύο αλληλοαποκλειόμενες επιλογές.

Τέλος, στο κεντρικό ζήτημα της συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας, η στάση του νέου κέντρου θα αποδειχθεί καθοριστική στο αν η νέα ταυτότητα θα συγκροτηθεί «εναντίον» κάποιου άλλου, που νοείται ως εχθρός είτε της μειονότητας είτε της κυρίαρχης εθνότητας. Η ύπαρξη «αντικειμένου μίσους», ως προς το οποίο συγκροτείται η ταυτότητα, δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στη δυνατότητα επίλυσης των αντιθέσεων και των συγκρούσεων μεταξύ των ομάδων. Αυτό που έχει στη δεδομένη στιγμή ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι να δούμε τους τύπους ενέργειας των νέων πολιτικών κέντρων στην προσπάθεια να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους και να προχωρήσουν με τους δυνατόν λιγότερους κλυδωνισμούς στην πορεία της μετάβασης. Και από την άλλη, τους τύπους αντίδρασης/απάντησης των μειονοτήτων στην πολιτική του κέντρου. Θα επιχειρηθεί δηλαδή η παρουσίαση των κύριων πολιτικών επιλογών των νέων καθεστώτων και των μειονοτήτων στα Βαλκάνια στην περίοδο μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων.

26. Απαιτείται λοιπόν μια απάντηση στο ερώτημα, δικαιώματα μειονοτήτων ως συνόλων ή δικαιώματα ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες. Συναφές με τα ερωτήματα αυτά: M. Roux, *ό.π.*, σ. 27-47.

- η γενοκτονία
- η ομαδική εκδίωξη ή βίαιη μετακίνηση πληθυσμών

Τέλος, στον τύπο Δ (λύσεις άρνησης/διαχείρισης διαφορών) εντάσσονται:

- η θεσμοθέτηση καθεστώτος apartheid
- ο ηγεμονικός έλεγχος

Τα παραδείγματα που δίνουμε είναι ενδεικτικά. Σε κάθε κατηγορία θα μπορούσαν να προστεθούν και άλλες λύσεις που δίνονται από τα καθεστώτα για την αντιμετώπιση του προβλήματος με τις μειονότητες. Επίσης, συχνά συναντούμε συνδυασμένες αυτές τις λύσεις, ή την εφαρμογή στο ίδιο κράτος διαφορετικών λύσεων για διαφορετικές μειονότητες.

Στη σημερινή εποχή, πολλά κράτη της Βαλκανικής απειλούνται από τις μειονοτικές συγκρούσεις και από την αδυναμία τους να φτάσουν σε μια κοινωνική συνοχή/ενσωμάτωση/ μέσα από την αποδοχή της διαφορετικότητας. Σχηματοποιώντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το νέο πολιτικό κέντρο, που διαμορφώθηκε μετά την πτώση των βαλκανικών καθεστώτων, ακολούθησε τρεις, κατά κανόνα, τύπους ενέργειας:

- συναινετικό/κατευναστικό [λύση τύπου Β]
- αφομοιωτικό (με λιγότερο η περισσότερο βίαιο χαρακτήρα) [λύση τύπου Α]
- κατασταλτικό (με εγκαθίδρυση de facto συστήματος apartheid) [λύση τύπου Δ]

Στις ενέργειες του κέντρου, η μειονότητα απάντησε με τρεις διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με την περίπτωση:

- με πολιτική νομιμόφρονος συμμετοχής στο πολιτικό παιχνίδι (αποδοχή του status quo)
- με υπό όρους συμμετοχή
- με πολιτική αυτονομής/απόσχισης

Με δυο λόγια, η μειονότητα μπορεί να απαντήσει είτε με την προσπάθεια να κερδίσει καλύτερους όρους συμμετοχής στο πολιτικό παιχνίδι, αποδεχόμενη τους «κανόνες του παιχνιδιού» και συγκροτώντας ένα κόμμα με πανεθνική εμβέλεια· είτε με την απόφαση συμμετοχής, διατηρώντας πάντα τις επιφυλάξεις της και αντιμετωπίζοντας ως μια ρεαλιστική πιθανότητα τη σύγκρουση· είτε, τέλος, με τη δημιουργία μιας οργάνωσης που συμβάλλει στη σύγκλιση όλων των ενεργειών προς ένα απώτερο στόχο, δηλαδή την απόσχιση, που οδηγεί άλλοτε στην ανεξαρτησία και άλλοτε στην έ-

νωση με το μητροπολιτικό κέντρο. Ως προς αυτό το στοιχείο, η εδαφική συνέχεια μιας μειονότητας είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό σημείο. Γενικά, όταν έχουμε να κάνουμε με μειονότητες με συγκεκριμένη εδαφική βάση, δεν απαιτείται η μειονότητα να υποφέρει οικονομικά, εκπαιδευτικά ή κοινωνικά για να γίνει αποσχιστική, εφόσον υπάρχει ανισότητα στην πολιτική και πολιτιστική σφαίρα.²⁹ Η περίπτωση των Αλβανών του Κοσσυφοπεδίου είναι χαρακτηριστική.

Αυτές οι κατηγορίες δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες. Στην πραγματικότητα, συχνά, τόσο αυτές που αφορούν το κέντρο όσο και αυτές που αφορούν την περιφέρεια μπορούν να συνδυαστούν, να αλληλοσυμπληρωθούν ή να εναλλαχθούν.

Συναινετική πολιτική έναντι των μειονοτήτων ακολούθησαν έναντι των μουσουλμανικών μειονοτήτων τους τόσο η Βουλγαρία, όσο και η FYROM (Τούρκοι, Αλβανοί). Οριακά ανάμεσα σε αυτή και την αφομοιωτική πολιτική βρίσκεται η πολιτική της Αλβανίας έναντι της ελληνικής και της σλαβομακεδονικής μειονότητάς της, αλλά και η πολιτική της Ελλάδας έναντι των μουσουλμανικών πληθυσμών της Θράκης.

Αφομοιωτική πολιτική συναντούμε στη Ρουμανία έναντι της σημαντικότερης ογγρικής μειονότητας και στη Σερβία έναντι της ογγρικής μειονότητας στη Βοϊβοντίνα. Τέλος, κατασταλτική πολιτική, με την κυριολεκτική έννοια του όρου, μπορεί να θεωρηθεί μόνο η πολιτική της Σερβίας στην περίπτωση του Κοσσυφοπεδίου.

Όσον αφορά τις αντιδράσεις των μειονοτήτων, στην πολιτική νομιμόφρονος συμμετοχής μπορεί να ενταχθεί η περίπτωση της τουρκικής μειονότητας στη Βουλγαρία, αλλά και στη FYROM. Η πολιτική της υπό όρους συμμετοχής είναι η πιο συνηθισμένη στην περιοχή, υπό τις παρούσες συνθήκες. Εδώ εντάσσεται η πολιτική των μουσουλμανικών μειονοτήτων στη Θράκη, η πολιτική των λοιπών μουσουλμανικών κοινοτήτων –πλην της τουρκικής– στη Βουλγαρία, των Ούγγρων στη Βοϊβοντίνα και στη Ρουμανία και η πολιτική των Αλβανών της FYROM, καθώς και η πολιτική της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία.

Τέλος, στην κατηγορία της πολιτικής απόσχισης μπορεί να ενταχθεί η περίπτωση των Σέρβων της Κράινα και των Αλβανών του Κοσσυφοπεδίου.

29. Alexis Heraclides, *The Self Determination...*, ό.π., σ. 13.

Ιδιαίτερη έμφαση, στο πλαίσιο αυτής της παρουσίας, θα δοθεί στις ακόλουθες περιπτώσεις: στη Σερβία με την αλβανική μειονότητα, στην Κροατία με τους Σέρβους της Κράινα, στη Βουλγαρία με την τουρκική μειονότητα, στην Αλβανία με την ελληνική μειονότητα και, τέλος, στη FYROM με την αλβανική μειονότητα.

Πρέπει εξαρχής να σημειώσουμε ότι τα αριθμητικά στοιχεία για τις μειονότητες, τόσο αυτά που δίδονται από το κράτος όσο και αυτά που δίνει η ίδια η μειονότητα, δεν είναι αξιόπιστα. Το μέγεθος των μειονοτήτων αποτέλεσε και αποτελεί ζήτημα στρατηγικών επιλογών του πολιτικού κέντρου και οι εκτιμήσεις για το μέγεθός τους έχουν ακόμη σαφώς πολιτικό χαρακτήρα.³⁰

Οι κατηγορίες των απογραφών μπορούν ακόμη και να επαναχαράξουν τα εθνοτικά «σύνορα».³¹ Επειδή συνήθως η κυβέρνηση χρησιμοποιεί αυτές τις τεχνητές κατηγορίες ως βάση για αντιμετώπιση συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων ή και παραχώρηση πολιτικών και οικονομικών πλεονεκτημάτων, με το πέρασμα του χρόνου ομάδες που διαφέρουν μεταξύ τους αρχίζουν να δρουν από κοινού, δεδομένου ότι μοιράζονται κοινές εμπειρίες καταπίεσης ή κοινά συμφέροντα ή ακόμη προνόμια. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ομοιογενοποίηση του μουσουλμανικού χώρου στη Δ. Θράκη, όπου παρατηρείται σύγκλιση των Πομάκων με τον τουρκόφωνο πληθυσμό.

Το πολιτικό σύστημα όχι μόνο απαντά, αντιδρά σε υπάρχουσες εθνοτικές διαφορές μέσα στους κόλπους του, αλλά και συχνά μπορεί να δημιουργήσει νέες εθνοτικές ομάδες.³² Ας σημειώσουμε σε αυτό το σημείο τις εξής παρατηρήσεις:

Πρώτον, οι θεσμοί και οι κρατικές πολιτικές είναι καθοριστικές στη διαμόρφωση και ανάδειξη μειονοτικών κινημάτων.³³

30. Βλέπε Andre Liebich, «Minorities in Eastern Europe: Obstacles to a reliable count», *RFE/RL Research Report*, 15 Μαΐου 1992, σ. 32-39.

31. Fredrik Barth, «Introduction», στο Fr. Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Βοστώνη 1969, σ. 9-38· Rita Jalali - Seymour M. Lipset, «Racial and Ethnic Conflicts. A global perspective», *Political Science Quarterly*, τόμ. 107, τχ. 4, 1992-93, σ. 585-606.

32. Βλέπε για το θέμα αυτό: Fredrik Barth, ό.π.· Paul Mercier, «On the meaning of tribalism in Black Africa», στο *Africa: Social Problems of Change and Conflict*, San Francisco 1965, σ. 483-501· R. Jalali - S.M. Lipset, ό.π.

33. Alexis Heraclides, «From autonomy to secession: building down», στο Groom - Taylor (επιμ.), *Frameworks for International Cooperation*, Pinter Publishers, Λονδίνο 1990, σ. 119· του ίδιου, *The Self-Determination...*, ό.π.

Δεύτερον, το πολιτικό κέντρο και η κυρίαρχη εθνότητα μπορούν να διαλέξουν κάποια μειονότητα, για να την χρησιμοποιήσουν ως συνεργάτη για την εφαρμογή της κρατικής πολιτικής ή ως διάλογο για την κρατική πατρωνία. Η τουρκική μειονότητα στη FYROM, για μεγάλα διαστήματα, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Τρίτον, σε χώρες με έντονα προβλήματα μειονοτήτων, όπως οι βαλκανικές, και σε μεταβατικές περιόδους, όπως αυτή την οποία διανύουν σήμερα, όλες οι πολιτικές δυνάμεις προσπαθούν να αποκομίσουν οφέλη από τα εθνοτικά ζητήματα. Σε τέτοιου τύπου πολυεθνικά κράτη οι πολιτικοί έχουν πολλά κίνητρα να παίξουν το εθνοτικό χαρτί. Είναι δε σύνηθες ορισμένα πολιτικά κόμματα να έχουν πιο φιλικές σχέσεις με συγκεκριμένες μειονοτικές ομάδες από ό,τι με άλλες. Για παράδειγμα, στη Βουλγαρία η Ένωση Δημοκρατικών Δυνάμεων (ΕΔΔ) έχει αποκτήσει αρκετή επιρροή στην τουρκική μειονότητα και το Βουλγαρικό Σοσιαλιστικό Κόμμα στους Πομάκους.³⁴ Η ΕΔΔ ειδικότερα χρησιμοποίησε στην προεκλογική της εκστρατεία την αντιτουρκική πολιτική του καθεστώτος Ζίβκοφ ως φόβητρο εναντίον του Βουλγαρικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Τα ζητήματα λοιπόν της σχέσης του πολιτικού κέντρου με τη μειονότητα, ο τρόπος διανομής, μέσω των διοικητικών δομών, οικονομικών προνομίων ή εργασίας γίνονται αντικείμενο της κομματικής διαπάλης, περιπλέκοντας τα πράγματα και την ίδια την άσκηση κρατικής πολιτικής. Αυτό ακόμη και στις περιπτώσεις που υπάρχουν μειονοτικά κόμματα για να εκπροσωπούν τα συμφέροντα της ομάδας.

Τέταρτον, η πολιτική σύγκρουση στη βάση εθνοτικών ζητημάτων δημιουργεί συγκρούσεις μηδενικού αθροίσματος, διαφορές δηλαδή που δεν είναι διαπραγματεύσιμες, συχνά με εκρηκτικά αποτελέσματα.

Πέμπτον, τέλος, ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για τις επιλογές του πολιτικού κέντρου είναι η ύπαρξη Μητέρας-χώρας για τη μειονότητα, καθώς και το γεγονός της γειτνίασης ή μη με τη χώρα αυτή. Έτσι, οι Ρόμα (Τσιγγάνοι) στη FYROM (περίπου 55.000) ή στη

34. Ivan Ilchev - Duncan M. Perry, «Bulgarian ethnic groups politics and perceptions», *RFE/RL Research Report*, 19 Μαρτίου 1993, σ. 35-41· Yulian Konstantinov, «“Nation-state” and “minority” types of discourse - Problems of communication between the majority and the Islamic minorities in Contemporary Bulgaria», *Innovation*, τόμ. 5, τχ. 3, 1992, σ. 75-89.

Βουλγαρία (550.000)³⁵ βρίσκονται πάντα σε μειονεκτική θέση, δεδομένου ότι λείπει το σημείο αναφοράς καθώς και ο πόλος συσπείρωσης. Διαπραγματεύονται έτσι από θέση αδυναμίας. Αντίθετο είναι το παράδειγμα της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, όπου η γειννίαση με την Ελλάδα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην άσκηση πολιτικής.

α. Πολιτικές του κέντρου

ι. Συναινετική/κατευναστική πολιτική

Η πολιτική αυτή αναφέρεται στην προσπάθεια του πολιτικού κέντρου να βρει ένα *modus vivendi* με τη μειονότητα, ώστε να την εντάξει ενεργά στη διαδικασία οικοδόμησης της νέας μετακομμουνιστικής κοινωνίας. Οι περιπτώσεις της Βουλγαρίας έναντι της τουρκικής μειονότητας και της FYROM έναντι της αλβανικής είναι χαρακτηριστικές.

Η βουλγαρική περίπτωση

Εγκαταλείποντας την πολιτική βίαιου εκβουλγαρισμού που είχε εγκαινιάσει ο Ζίβκοφ στα τέλη του 1984, και η οποία προκάλεσε την έξοδο 300.000 Τούρκων της Βουλγαρίας το 1989, το νέο καθεστώς προσπάθησε να ενσωματώσει την τουρκική μειονότητα στο βουλγαρικό κράτος.

Στην πρώτη απογραφή εθνικών μειονοτήτων που έγινε στη Βουλγαρία μετά από 18 χρόνια (1992), φαίνεται ότι ζουν στη χώρα 829.000 τουρκόφωνοι (9,8%), ενώ 12,7% αναφέρονται ως μουσουλμάνοι. Οι Τούρκοι της Βουλγαρίας ζουν σε μεγάλους αγροτικούς θύλακες, στη βορειοανατολική Βουλγαρία (γύρω από το Ράζγκραντ) και στη νοτιοανατολική (γύρω από το Χάσκοβο-Κιρτζαλί). Στις δύο αυτές περιοχές είναι συγκεντρωμένο το 80% του τουρκικού πληθυσμού.

Η Βουλγαρία είναι μια χώρα όπου 20-25% του πληθυσμού είναι μέλη εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων. Γίνεται εύκολα σαφές ότι το νέο καθεστώς δεν έχει τη δυνατότητα να έρθει σε σύγκρουση με το μειονοτικό στοιχείο. Αντίθετα, έχει πολύ μικρότερο κόστος η ένταξή του στην κοινή προσπάθεια ανοικοδόμησης. Η ανυπαρξία βουλγαρικής μειονότητας στην Τουρκία, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αντίβαρο, συνέβαλε στο να αποκτήσει ιδιαίτε-

35. Για τα στοιχεία βλέπε Hugh Poulton, *The Balkans...*, ό.π.

ρη δυναμική η μειονότητα. Επιπλέον, η Βουλγαρία στην προσπάθειά της να αλλάξει το αμυντικό της δόγμα και να θέσει την αρχή των ίσων αποστάσεων από τους γείτονες, χρησιμοποίησε τις ελευθερίες, τη βελτίωση της θέσης της τουρκικής μειονότητας ως απόδειξη των καλών της προθέσεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Κίνηση Δικαιωμάτων και Ελευθεριών του Αχμέτ Ντογκάν συμμετείχε αρχικά στην Ένωση Δημοκρατικών Δυνάμεων, το συνασπισμό των αντικομμουνιστικών κομμάτων. Έλαβε μέρος στις εκλογές του 1990 και αργότερα, παρόλο που το νέο Σύνταγμα του 1991 απαγόρευε τη συμμετοχή στις εκλογές κομμάτων σε εθνοτική βάση, η ΕΔΔ υποστήριξε την αυτόνομη κάθοδό της στις εκλογές του 1991. Στις εκλογές αυτές ο Ντογκάν κέρδισε 24 έδρες έναντι 116 της ΕΔΔ και 110 των Σοσιαλιστών, και το κόμμα του έγινε ο ρυθμιστής του πολιτικού σκηνικού.

Σήμερα το νέο καθεστώς αναγνωρίζει την ύπαρξη «τουρκόφωνης μουσουλμανικής μειονότητας», χωρίς όμως να φτάνει στο σημείο να αναγνωρίζει «τουρκική εθνική μειονότητα», όπως είχε συμβεί στο παρελθόν.

Ποια είναι όμως στην πράξη τα αποτελέσματα της πολιτικής που ακολούθησε το νέο βουλγαρικό καθεστώς; Είναι γεγονός ότι, κατά το 1992, η έμφαση στο εθνοτικό ζήτημα είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όμως αγνοήθηκαν οι άλλες πτυχές του μειονοτικού προβλήματος, με αποτέλεσμα να χειροτερέψει η οικονομική ή/και η κοινωνική κατάσταση των μειονοτήτων. Στη νότια Βουλγαρία οι Τσιγγάνοι (Ρόμα) και οι Τούρκοι επλήγησαν ιδιαίτερα όταν η ύφεση οδήγησε σε μαζικές απολύσεις. Υπολογίζεται ότι πολλές χιλιάδες Τούρκοι εγκατέλειψαν τη χώρα το 1992 λόγω της ανεργίας και της απογοήτευσης από το νόμο περί διανομής της γης.³⁶ Ο ίδιος ο πρόεδρος Ζέλεφ αναγνώρισε τον Ιούλιο 1992 ότι η ανεργία αγγίζει μέχρι και το 40% του τουρκικού πληθυσμού.

Σημαντικό στοιχείο στις σχέσεις της μειονότητας με την κυρίαρχη βουλγαρική εθνότητα είναι η διάχυτη αίσθηση μεταξύ του βουλγαρικού πληθυσμού ότι υπάρχει απειλή τόσο εξωτερικά απ' την Τουρκία όσο κι εσωτερικά απ' το τουρκικό στοιχείο, με αποτέλεσμα σειρά αντιτουρκικών εκδηλώσεων σε διάφορα σημεία της χώρας.³⁷

36. Kjell Engelbrekt, «Bulgaria: The Weakening of Postcommunist Illusions», *RFE/RL Research Report*, 1 Ιανουαρίου 1993, σ. 78-83.

37. Στο ίδιο, σ. 80-81.

Η περίπτωση της FYROM

Η πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας αποτελεί ένα μωσαϊκό εθνοτήτων, οι οποίες βρίσκονται σε πολύ ασταθή ισορροπία μεταξύ τους. Η κύρια όμως αντίθεση είναι ανάμεσα στους Σλαβομακεδόνες (1.328.187, σύμφωνα με την απογραφή του 1991) και το αλβανικό στοιχείο. Οι Αλβανοί της FYROM, οι οποίοι είναι εγκαταστημένοι κυρίως στη δυτική περιοχή της χώρας, κοντά στα σύνορα με την Αλβανία, παρουσιάζουν ποσοστά (ανεπίσημα) που πλησιάζουν το 40%, αν και τα επίσημα στοιχεία δίνουν 21,72% (απογραφή 1991). Οι Αλβανοί ήταν για χρόνια – και αυτό ισχύει σε μεγάλο βαθμό ακόμη – εκτός του δημόσιου τομέα, που στελεχωνόταν αποκλειστικά από Σλαβομακεδόνες. Το Κόμμα Δημοκρατικής Ευημερίας (PDP), το ισχυρότερο αλβανικό κόμμα, ισχυρίζεται ότι οι Αλβανοί αποτελούν μόνο το 4% του προσωπικού του δημόσιου τομέα και ένα ελάχιστο ποσοστό μεταξύ των αστυνομικών.³⁸

Είναι γεγονός ότι η νέα ηγεσία υπό τον πρόεδρο Γκλιγκόροφ έχει συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ειρηνική πορεία μετάβασης χωρίς τη συμμετοχή των εθνοτικών ομάδων, και κυρίως των Αλβανών. Έτσι, στη FYROM, αντίθετα με ό,τι ισχύει στη Βουλγαρία και στην Αλβανία, επιτρέπεται η δημιουργία κομμάτων σε εθνοτική βάση. Πρόβλημα παρουσιάστηκε όμως με το Σύνταγμα, το οποίο στο προοίμιο του σημειώνει ότι «η Μακεδονία είναι το εθνικό κράτος του μακεδονικού λαού». Οι Αλβανοί δήλωσαν ότι αυτό σημαίνει ότι είναι πολίτες δευτέρας τάξεως και διεκδίκησαν ένα ισότιμο καθεστώς. Τόνισαν επίσης ότι η καλύτερη λύση θα ήταν το Σύνταγμα να μη διακρίνει με βάση εθνοτικές γραμμές αλλά μόνο με βάση την υπηκοότητα.³⁹ Για ένα διάστημα φάνηκε ότι τα δύο μέρη κατάφεραν να φτάσουν σε κάποια συμφωνία για την αναθεώρηση του Συντάγματος με στόχο την παράλειψη της αναφοράς σε κυρίαρχη εθνότητα και μειονότητες.⁴⁰ Αυτό όμως είναι αμφίβολο αν θα το δεχθεί το VMRO (και όλες οι διασπάσεις του), του οποίου η συμφωνία είναι απαραίτητη σε περίπτωση αναθεώρησης του Συντάγματος.⁴¹

38. Hugh Poulton, «The Republic of Macedonia after the UN recognition», *RFE/RL Research Report*, 4.6.1993, σ. 22-30.

39. ATA, 13.2.1993.

40. Hugh Poylton, «The Republic...», *ό.π.*, σ. 24.

41. Στο ίδιο, σ. 25-26.

Η αλβανική περίπτωση

Σχετικά οριακά, μεταξύ αυτής και της επόμενης κατηγορίας μπορεί να ενταχθεί η περίπτωση της αλβανικής πολιτικής στη νότια Αλβανία («Βόρειο Ήπειρο»). Η ελληνική μειονότητα, κατά την αλβανική απογραφή του 1989, την πρώτη που περιείχε στοιχεία για εθνικές μειονότητες, αποτελούνταν από 58.758 άτομα. Η μειονότητα αμφισβητεί αυτά τα στοιχεία, υποστηρίζοντας ότι δεν υπολογίστηκαν οι Έλληνες της Αυλώνας, Κορυτσάς και Βερατίου, και εν γένει όλοι οι Έλληνες που μετακινήθηκαν στα ενδότερα (στο πλαίσιο της πολιτικής αλλοίωσης του ελληνικού στοιχείου επί Χότζα). Η ίδια μιλάει για 400-450.000 Έλληνες. Γενικά πάντως ο αριθμός 150.000- 200.000 γίνεται ευρύτερα αποδεκτός.⁴²

Η κυβέρνηση Μπερίσα ξεκίνησε με μια επιφυλακτική στάση απέναντι στη μειονότητα. Οι Έλληνες θεωρούνται «οι πλούσιοι της χώρας» και δεν είναι πάντα συμπαθείς από τον αλβανικό πληθυσμό. Δεδομένου ότι η χώρα δεν έχει ακόμη Σύνταγμα, η προστασία των μειονοτήτων γίνεται μόνο σε επίπεδο νόμων και ιδιαίτερα από τον Συντακτικό Νόμο για τα Βασικά Ανθρώπινα Δικαιώματα και Ελευθερίες (άρ. 25, 26). Ο φόβος της αλβανικής κυβέρνησης ήταν ότι μια ισχυρή θέση της μειονότητας στο πολιτικό παιχνίδι θα μεγάλωνε τις πιθανότητες ελληνικής παρέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας. Το γεγονός δηλαδή της γειννίασης με τη Μητέρα-πατρίδα καθιστά πιο καθοριστικό το ρόλο της μειονότητας ως μοχλού πίεσης στην κεντρική εξουσία. Η απαγόρευση διά νόμου, στις αρχές του 1992, της σύστασης κομμάτων σε εθνοτική ή θρησκευτική βάση δεν μπόρεσε να πλήξει καιρία την μειονότητα. Ο μειονοτικός οργανισμός «Ομόνοια» συμμετείχε σε ένα νέο κόμμα, την Ένωση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, που παρουσίασε υποψηφίους σε όλη την επικράτεια. Τον Αύγουστο του 1992, η νέα αλβανική ηγεσία δέχθηκε το διορισμό του αρχιεπισκόπου Αναστασίου Γιαννουλάτου στην κεφαλή της Ορθόδοξης Εκκλησίας λόγω ανυπαξίας αλβανών κληρικών στα υψηλά κλιμάκια της ιεραρχίας. Τονίστηκε το προσωρινό του διορισμού του, δεδομένου ότι, κατά το καταστατικό της Αλβανικής Εκκλησίας του 1929, ο αρχιεπίσκοπος και οι επίσκοποι πρέπει να είναι Αλβανοί το γένος. Ο Μπερίσα παραδέχθηκε πάντως ότι θα γίνει αποδεκτό να είναι αλβανοί υ-

42. Andre Liebich, *ό.π.*, σ. 38.

πήκοοι (άρα και μέλη της ελληνικής μειονότητας).⁴³

Η στάση του μετακομμουνιστικού καθεστώτος είναι στάση συγκαλυμμένης εχθρότητας. Έτσι, παρουσιάστηκαν διάφορα προσκόμματα στη λειτουργία του προξενείου στο Αργυρόκαστρο και στη λειτουργία των σχολείων στις ελληνικές περιοχές.⁴⁴ Ο Υπάτος Αρμοστής της ΔΑΣΕ Βαν Ντερ Στουλ, που επισκέφθηκε την Αλβανία τον Αύγουστο 1993, τόνισε την ανάγκη ενδυνάμωσης των δημοκρατικών θεσμών και βελτίωσης των εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα μέλη της μειονότητας.⁴⁵ Ακόμη πάντως το κοινοβούλιο δεν έχει ψηφίσει τον νέο εκπαιδευτικό νόμο που θα ρυθμίζει και τα ζητήματα της εκπαίδευσης των Ελλήνων.

Δύο στοιχεία αξίζει να σημειώσουμε. Το πρώτο είναι ότι η μειονότητα πλήττεται, μαζί με τους Αλβανούς, από την έλλειψη δημοκρατίας και την αποσπασματική ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών. Δεύτερο στοιχείο, και το οποίο συναντάται σε πολλά σημεία της Βαλκανικής, είναι ότι η εθνοτική σύγκρουση λαμβάνει την οξύτερη μορφή της στο πεδίο της εκπαίδευσης. Η «μάχη των σχολείων» συνίσταται στην προσπάθεια περιορισμού των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που παρέχουν ελληνική εκπαίδευση, από την πλευρά των αρχών, και ολοένα και σημαντικότερες διεκδικήσεις από την πλευρά του ελληνικού πληθυσμού στην Αλβανία.

Η Αλβανία βρίσκεται διχασμένη ανάμεσα στην ανάγκη κατευνασμού των εσωτερικών αντιθέσεων και ενσωμάτωσης της μειονότητας σε μια νέα προσπάθεια εθνικής αναγέννησης και στην ανάγκη να φτάσει σε μια εθνική ολοκλήρωση μέσω του μύθου της αλβανικότητας. Μέλημα τόσο του Χότζα όσο και της σημερινής ηγεσίας ήταν και είναι η δημιουργία μιας παναλβανικής συνείδησης που θα διαπερνάει όλες τις ομάδες που απαρτίζουν τον αλβανικό λαό. Ο εθνικισμός γίνεται έτσι ένα από τα πιο πρόσφορα μέσα για να

43. Το περιστατικό της απέλασης του αρχιμανδρίτη Μαϊδόνη, τον Ιούνιο 1993, πρέπει περισσότερο να ερμηνευτεί ως αμυντική πράξη του καθεστώτος παρά ως μέσο προβολής της μειονότητας. Το βέβαιο είναι ότι τα κανάλια επικοινωνίας μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας δεν μπόρεσαν να λειτουργήσουν αποτελεσματικά και το γεγονός αυτό οδήγησε στη μεγιστοποίηση της αντιπαράθεσης. Βλέπε Robert Austin, «Albanian-Greek Relations: the confrontation continues», *RFE/RL Research Report*, 30.8.1993, σ. 30-35.

44. Χαρακτηριστικό είναι ότι το αλβανικό υπουργείο Παιδείας έδωσε εντολή να μη λειτουργούν τάξεις με λιγότερα από 20 παιδιά. Με την αιτιολογία αυτή έκλεισαν δύο σχολεία στην Άνω Δορόπολη κατά το 1992.

45. *Annual Report 1993 on CSCE Activities*.

ενσωματωθεί ο πληθυσμός στο νέο καθεστώς και να δημιουργηθεί ένα νέο συλλογικό φαντασιακό, μετά την εξαφάνιση του μόνου ενοποιητικού δεσμού που ήταν το κόμμα. Επομένως, κεντρικός στόχος είναι και η μειονότητα να ενσωματωθεί στο νέο όραμα. Η αίσθηση όμως της γενικής ανασφάλειας, η εντύπωση ότι η Ελλάδα θα χρησιμοποιήσει κάθε οπισθοχώρηση για να επεκτείνει τον έλεγχό της στη νότια περιοχή της χώρας θέτουν τους όρους περιορισμού των δικαιωμάτων της μειονότητας –κατά το μέτρο του δυνατού– από την κεντρική εξουσία.

ii. Αφομοιωτική πολιτική

Η πολιτική αυτή συνίσταται στον, κατά το δυνατόν, σημαντικότερο περιορισμό της μειονότητας με στόχο την πολιτική εξουδετέρωσή της ώστε να μην επεμβαίνει με καθοριστικό τρόπο στο πολιτικό σύστημα. Η κροατική πολιτική στην Κράινα πριν από την έναρξη των συγκρούσεων είναι χαρακτηριστική.

Η κροατική περίπτωση

Οι Σέρβοι κάτοικοι της Κροατίας (580.000 ή 12,2% του πληθυσμού το 1991,⁴⁶ εκ των οποίων τα τρία τέταρτα στις πόλεις) ήταν ανήσυχοι από το κλίμα του κροατικού εθνικισμού που κλιμακωνόταν στη χώρα, ήδη από το 1990.⁴⁷ Με αδέξιους χειρισμούς το καθεστώς Τούτζμαν πόλωσε την κατάσταση, όταν άρχισε να τους αντιμετωπίζει με ένα καθεστώς διακρίσεων, να τους στερεί τα πολιτιστικά τους δικαιώματα, να τους απολύει επιλεκτικά.⁴⁸ Ίσως το μεγαλύτερο λάθος ήταν ότι ο Τούτζμαν δεν επιχείρησε να συγκροτήσει μια μετριοπαθή σερβική ηγεσία στην Κροατία, την οποία να αναγάγει σε έγκυρο συνομιλητή με τον οποίο θα μπορούσε να διαπραγματευτεί τη σχέση του κέντρου με τη σερβική μειονότητα. Η άρνηση του Τούτζμαν να διαπραγματευτεί με τα μετριοπαθή σερβικά στοιχεία των πόλεων οδήγησε στην περιθωριοποίηση των τε-

46. Υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στους Σέρβους των πόλεων, πιο ενσωματωμένους στο κροατικό πολιτικό σύστημα και πιο έτοιμους να διεκδικήσουν δικαιώματα «από μέσα», και στους Σέρβους της επαρχίας, ιδιαίτερα στους Σέρβους της Κράινα, που ριζοσπαστικοποιήθηκαν πολύ γρήγορα. Βλέπε, Stan Markotich, «Ethnic Serbs in Tudjman's Croatia», *RFE/RL Research Report*, 24.9.1993.

47. Danas, 6.8.1991.

48. Michel Roux, «Guerres civiles et enjeux territoriaux en Yougoslavie», *Herodote*, τχ. 63, Οκτώβριος 1991.

λευταίων και στην ανάδειξη στην πρώτη γραμμή των σκληροπυρηνικών των επαρχιών.⁴⁹

Το Σύνταγμα του Δεκεμβρίου 1990 δεν διευκόλυνε τα πράγματα. Στο προοίμιο αναφέρεται ότι: «...η Δημοκρατία της Κροατίας είναι το κράτος του κροατικού έθνους, καθώς και το κράτος των μελών άλλων εθνοτήτων και μειονοτήτων που είναι πολίτες του: Σέρβοι, Μουσουλμάνοι, Σλοβένιοι, Τσέχοι, Σλοβάκοι...»,⁵⁰ ενώ το προηγούμενο Σύνταγμα της Κροατίας όριζε ότι «η Κροατία είναι το κράτος του κροατικού έθνους, του σερβικού έθνους και των άλλων εθνοτήτων που ζουν σε αυτό». Ήδη οι Σέρβοι ένιωσαν ότι από συστατικό έθνος τούς περιόριζαν στο ρόλο της μειονότητας.⁵¹

Αυτό που επιδίωκε ο Τούτζμαν ήταν η δημιουργία ενός κράτους το οποίο να ταυτίζεται με το κροατικό έθνος. Δεν προέβλεψε όμως το μέγεθος της αντίδρασης των Σέρβων, κυρίως των Σέρβων των επαρχιών. Είναι βέβαιο ότι οι Σέρβοι οδηγήθηκαν στην εξέγερση από τις κροατικές πρακτικές. Χαρακτηριστικό είναι ότι τον Οκτώβριο του 1991 στη Ριέκα της Ιστρίας, μια περιοχή όπου ο σερβικός πληθυσμός είναι ολιγάριθμος, η Κροατική Ομοσπονδία Εργαζομένων εξέδωσε έκκληση με την οποία προέτρεπε τον πληθυσμό να καταδίδει «τις σερβικές ορδές, αυτά τα βυζαντινά αποβράσματα».⁵²

Ήταν γεγονός ότι, στην εποχή του Τίτο, οι Σέρβοι της Κροατίας, ειδικά των πόλεων, καταλάμβαναν ένα δυσανάλογα μεγάλο αριθμό θέσεων στην κρατική διοίκηση.⁵³ Οι λόγοι ήταν πολλοί, αλλά ίσως ο ουσιαστικότερος ήταν το μεγάλο ποσοστό Σέρβων στην Ένωση Κομμουνιστών Κροατίας (25%).⁵⁴ Ο Τούτζμαν προσπάθησε, μετά την ανεξαρτησία, να διορθώσει αυτή την ανισορροπία με το να θέσει την εθνικότητα ως κριτήριο για την απασχόληση στον

49. George Schopfin, *ό.π.*

50. Branko Smerdel, «The Republic of Croatia: Three Fundamental Constitutional Choices», *Croatian Political Science Review*, τόμ. 1, τχ. 1, 1992, σ. 60-78.

51. Misha Glenny, *The Rebirth of History (Eastern Europe in the Age of Democracy)*, Penguin Books, Λονδίνο 1990.

52. Αναφέρεται στην ελληνική έκδοση του «Manières de voir», *Monde Diplomatique* (Αφιερώματα: «Εθνικισμός. Η Γιουγκοσλαβική τραγωδία», τχ. 2).

53. Για παράδειγμα, οι Σέρβοι αποτελούσαν το 40% των υπουργών, το 60% των διευθυντών επιχειρήσεων και 6 στους 7 συντάκτες του ραδιοφώνου ήταν Σέρβοι. Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, Παρίσι 1992.

54. Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, Penguin Books, Λονδίνο 1992, σ. 1-30.

κρατικό τομέα. Η πολιτική αυτή έπληξε πρώτα τα σώματα ασφαλείας. Λίγο μετά την ανεξαρτησία χροάτες αστυνομικοί στάλθηκαν στις συμπαγείς σερβικές κοινότητες της Κράινα. Σύντομα ακολούθησαν και άλλοι κρατικοί τομείς.

Χρειάστηκε η πίεση της Ιταλίας και της Γερμανίας για να κατατεθεί στο Κροατικό Κοινοβούλιο, τον Ιούνιο 1991, ένα νομοσχέδιο για τις μειονότητες. Τον Μάιο 1992 ψηφίστηκε ο συνταγματικός νόμος «Για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες και τα δικαιώματα εθνικών και εθνοτικών κοινοτήτων στην Κροατική Δημοκρατία». Ήταν πάντως πολύ αργά και οι διαφορές ήταν πλέον αγεφύρωτες.⁵⁵ Εξάλλου, ο νόμος δεν κάλυπτε, στις περισσότερες περιπτώσεις, παρά μόνο τις περιοχές όπου οι Σέρβοι είχαν την απόλυτη πλειοψηφία του πληθυσμού (50%+1).^{56,57}

55. Οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι συνεχείς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ζήτημα της υπηκοότητας. Θεωρητικά, την κρατική υπηκοότητα δικαιούνται αφενός και κροατικός λαός και αφετέρου τα μέλη των λαών και μειονοτήτων που ζουν στην Κροατία. Υπηκοότητα όμως δεν αποκτούν αυτομάτως παρά μόνο όσοι απογράφηκαν το 1947. Για τους υπόλοιπους απαιτείται πιστοποιητικό «κατοικίας». Για να αποκτήσει κανείς αυτό το έγγραφο πρέπει να απαντήσει σε ένα ερωτηματολόγιο με 17-30 ερωτήσεις (ανάλογα με την περιοχή), που αφορούν θρησκευτικές πεποιθήσεις, πολιτικές δραστηριότητες, κοινωνικές συναναστροφές κ.ά. Φημιολογείται ότι λιγότεροι από τους μισούς που αιτούνται λαμβάνουν το πιστοποιητικό. «Manières de voir...», *ό.π.*, σ. 54-55. Να σημειωθεί επίσης ότι, σύμφωνα με το νόμο, μόνο χροάτες υπήκοοι έχουν δικαίωμα ιδιοκτησίας. *Reuters*, 19.8.1993.

56. Radovan Pavić, «The Knin Pass - a link or a barrier? History, natural and ethnic Features», *Croatian Political Science Review*, τόμ. 1, τχ. 1, 1992, σ. 125-135.

57. Στην ίδια κατηγορία μπορεί να υπαχθεί και η σερβική πολιτική στη Βοϊβοτζίνα. Η περιοχή αυτή, που απολάμβανε το καθεστώς της αυτονομίας από το 1974 έως το 1990, αποτελούσε, μέχρι τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, πατρίδα 27 εθνοτήτων και 33 θρησκευτικών δογμάτων. Οι Ούγγροι, που αποτελούσαν την ισχυρότερη μειονότητα (21,7% κατά την απογραφή του 1981), δεν είχαν δείξει σημαία δυσαρέσκειας μέχρι το 1989. Η άνοδος όμως του Μιλόσεβιτς στην εξουσία συνοδεύτηκε από έντονες παρεμβάσεις του Βελιγραδίου στον συγγενικό τύπο αλλά και στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η έναρξη του πολέμου και η έλλειψη εμπιστοσύνης της σερβικής ηγεσίας στη μειονότητα συνέβαλαν σε ακόμη περαιτέρω όξυνση. Το Βελιγράδι απομάκρυνε πολλούς Ούγγρους από τις δημόσιες υπηρεσίες, τη συνοριακή φρουρά και τα σχολεία. Το κόμμα των Ούγγρων VMDK κατάγγειλε επιπλέον την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού σέρβων προσφύγων διά της βίας σε συμπαγείς μειονοτικές περιοχές με σκοπό την αλλοίωση της εθνοτικής σύνθεσης των περιοχών αυτών. Στόχος όλων αυτών ήταν η κατάπιξη αιτημάτων αυτονομίας πριν γεννηθούν ουσιαστικά με επίδειξη ισχύος. Βλέπε: Stan Markovich, «Vojvodina: a potential powder keg», *RFE/RL Research Report*, 19.11.1993, σ. 13-18.

iii. Κατασταλτική πολιτική

Κλασική πλέον περίπτωση είναι αυτή του Κοσσυφοπεδίου, το οποίο έχει αναχθεί σε περιοχή-πilotο: αν ανεξαρτητοποιηθεί, θα αποτελέσει πρόκλημα για αποσχίσεις άλλων περιοχών, όπου κατοικούν συμπαγείς μειονότητες.

Το Κοσσυφοπέδιο – κοιτίδα, κατά τους Σέρβους, του σερβικού πολιτισμού⁵⁸ αλλά περιοχή όπου το 90% και πλέον του πληθυσμού είναι Αλβανοί – αποτέλεσε την αφορμή για την έκφραση του σερβικού εθνικισμού που θα πάρει διαστάσεις απρόβλεπτες ακόμη και για τους υποκινητές του.⁵⁹ Από το τέλος του 1987, το κίνημα υποστήριξης στους Σέρβους και Μαυροβουνίους του Κοσσυφοπεδίου – θύματα κατά το Βελιγράδι και τους σέρβους διανοούμενους μιας πολιτικής γενοκτονίας εκ μέρους των Αλβανών – γίνεται σημαντική πολιτική δύναμη στη Σερβία, που εκφράζεται με μαζικές διαδηλώσεις αλληλεγγύης όλο το 1988.

Οι Αλβανοί, από την πλευρά τους, κλιμάκωσαν τις αντιδράσεις με διαδηλώσεις, απεργίες και την ίδρυση πολιτικών ομάδων. Η σερβική απάντηση στις αλβανικές κινητοποιήσεις πήρε τριπλή μορφή:⁶⁰ τη συνταγματική αναθεώρηση, με στόχο τη μείωση της αυτονομίας, μια δυναμική παρουσία της σερβικής κοινής γνώμης με πληθώρα κινητοποιήσεων και, τέλος, την επαναχάραξη των εσωτερικών διοικητικών περιφερειών του Κοσσυφοπεδίου, που θα έδινε τη δυνατότητα να αποκτήσουν μεγαλύτερη βαρύτητα οι σερβο-μαυροβούνιες κοινότητες.⁶¹

Τον Μάρτιο του 1989 κήρυξαν την περιοχή σε κατάσταση έκτα-

Hugh Poulton, «Rising ethnic tensions in Vojvodina», *RFE/RL Research Report*, 18.12.1992, σ. 21-27, «Yougoslavie: la fédération menacée», *Problèmes Politiques et Sociaux*, τχ. 645, Δεκέμβριος 1990.

58. Το θέμα του Κοσσυφοπεδίου απέκτησε τεράστια ιδεολογική φόρτιση για τους Σέρβους. Η πολιτική ασκήθηκε με βασική αναφορά την ιστορία και κεντρικό σημείο μια «αθώα» παρερμηνεία: το κέντρο του Μεσαιωνικού βασιλείου της Σερβίας, μετατρέπεται με μια σύγχυση των εννοιών σε *κοιτίδα του σερβικού έθνους*.

59. Sabrina P. Ramet, «Serbia's Slobodan Milosevic: A profile», *Orbis*, χειμώνας 1991, σ. 93-105.

60. M. Roux, *Les albanais...*, ό.π., σ. 397 κ.ε.

61. Επίσης, η αλλαγή των διοικητικών περιφερειών θα επέτρεπε να θεθούν κάτω από τον σερβικό έλεγχο τα ορυχεία του Obilić και το αγροτικό συγκρότημα του Κοσονο-Πολζε, δηλαδή δύο από τα τρία μεγαλύτερα βιομηχανικά συγκροτήματα της περιοχής.

κτης ανάγκης και τον Φεβρουάριο 1990 ο Γιουγκοσλαβικός Λαϊκός Στρατός επενέβη στο Κοσσυφοπέδιο. Το καλοκαίρι του 1990, οι αλβανοί βουλευτές υιοθέτησαν μια διακήρυξη που εξισώνει το Κοσσυφοπέδιο με τις λοιπές ομόσπονδες δημοκρατίες.⁶² Ήταν ακριβώς η αφορμή που περιέμενε η σερβική ηγεσία. Η σερβική βουλή διέλυσε την τοπική βουλή και εισήγαγε νόμο για έκτακτα μέτρα για τη διακυβέρνηση της επαρχίας. Τέλος, το νέο σερβικό Σύνταγμα του 1990 ήθε να κατοχυρώσει και συνταγματικά την κατάργηση κάθε μορφής αυτονομίας.

Η σερβική εξουσία άρχισε μια πολιτική εκκαθαρίσεων. Οι Αλβανοί απομακρύνθηκαν από κάθε δημόσια θέση και η εξουσία περνάει αποκλειστικά στους Σέρβους. Από το 1990, πάνω από 100.000 Αλβανοί του Κοσσυφοπεδίου (2/3 των μισθωτών) απολύθηκαν. Σε 10 χρόνια, 700.000-800.000 άτομα, δηλαδή, ένας ενήλικας στους δύο, κλήθηκαν στην αστυνομία. Επιβάλλεται έτσι, σταδιακά, ένα καθεστώς γενικευμένου *de facto* αποκλεισμού του αλβανικού στοιχείου, που οδηγεί τον αλβανό συγγραφέα I. Κανταρέ να μιλήσει για «απαγορευμένο λαό».⁶³ Με δυο λόγια, ένα καθεστώς τύπου *apartheid* εγκαθίσταται στην καρδιά της Ευρώπης.

Μέχρι σήμερα, η βία μεγάλης κλίμακας έχει αποφευχθεί και αυτό οφείλεται αφενός στη μετριοπαθή στάση της αλβανικής ηγεσίας και αφετέρου στη συντριπτική παρουσία της σερβικής αστυνομίας, η οποία, με 60.000 άτομα στην περιοχή, είναι ο μεγαλύτερος εργοδότης στη Σερβία και απόλυτα πιστή στον Μιλόσεβιτς.⁶⁴

β. Η απάντηση της μειονότητας

ι. Η πολιτική της νομιμόφρονος συμμετοχής

Αυτή συνίσταται στην αποδοχή των κανόνων του παιχνιδιού, ελπίζοντας σε οφέλη από τη λειτουργία του ίδιου του συστήματος. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της τουρκικής μειονότητας στη Βουλγαρία.

62. Rilindia, Pristina, 3.7.1990 (από το FBIS - Eastern Europe, Daily Report, 4.7.1990). Αναφέρεται και στο βιβλίο της Ακαδημίας Επιστημών της Δημοκρατίας της Αλβανίας, *The Truth about Kosova*, Encyclopaedia Publishing House, Τίρανα 1993.

63. *Liberation*, 14.11.1991.

64. *Borba*, 28.8.1993, Fabian Schmidt, «Kosovo: the time bomb that has not gone off», *RFE/RL Research Report*, 1.10.1993, σ. 21-29.

Το βασικό κόμμα της τουρκικής μειονότητας, η «Κίνηση Δικαιωμάτων και Ελευθεριών» υπό τον Α. Ντογκάν, με ένα ποσοστό περιπου 7% στις εκλογές του 1991, έγινε ρυθμιστής του πολιτικού παιχνιδιού.⁶⁵ Από τότε επιχειρεί να παίξει καθοριστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή και να ενσωματωθεί ενεργά στη βουλγαρική κοινωνία.

Η ΚΔΕ προσπάθησε να ξεπεράσει το χαρακτηρισμό του μειονοτικού κόμματος και επιδίωξε – και σε ένα βαθμό πέτυχε – να ανοιχτεί προς βούλγαρους διανοούμενους οι οποίοι είδαν σε αυτό έναν τρόπο να παταχθεί ο δικομματισμός. Έτσι, κατάφερε να εμφανίζεται ως κόμμα ανθρωπίνων δικαιωμάτων που ξεπερνά κατά πολύ τα στενά όρια της μειονότητας, απευθύνεται στο χώρο των μη προνομιούχων και εκπροσωπεί πολίτες με κεντροαριστερή τοποθέτηση.

Όμως η υπερβολική επέκταση του κόμματος σε χριστιανικά τμήματα του πληθυσμού και η προσπάθεια να ελέγξει όλο το πολιτικό παιχνίδι είχε και αντίθετα αποτελέσματα. Τον Δεκέμβριο 1992 πρώην μέλη της ΚΔΕ ίδρυσαν το Τουρκικό Δημοκρατικό Κόμμα, με ηγέτη τον Αντέμ Κενάν.⁶⁶ Καταγγέλλοντας την ΚΔΕ ότι απομακρύνθηκε από τον αρχικό στόχο, την προάσπιση των δικαιωμάτων της μειονότητας, το κόμμα του Κενάν παρουσιάστηκε ως ακραίο εθνικιστικό κόμμα, με άμεσο στόχο την αναγνώριση των Τούρκων ως εθνικής μειονότητας στη Βουλγαρία και με απώτερο στόχο τη διαίρεση της χώρας σε αυτόνομες περιοχές.⁶⁷ Έτσι, ο Ντογκάν βρίσκεται τη στιγμή αυτή εγκλωβισμένος: Τα δύο μεγάλα κόμματα έχουν σημαντικά απομακρυνθεί από κοντά του και προσπαθούν να του στερήσουν τον ρυθμιστικό ρόλο, ενώ, από την άλλη μεριά, η μειονότητα στράφηκε σε μεγάλο βαθμό προς τον Κενάν, αλλά και σε άλλα δύο μικρά κόμματα που εμφανίστηκαν μεταξύ των τουρκοφώνων.⁶⁸ Έτσι, οι λεπτές ισορροπίες που εξακολουθεί να κρατάει ο Ντογκάν γίνονται όλο και πιο επισφαλείς. Γιατί με τη στάση αυτή κινδυνεύει να αλλοτριώσει μεγάλα τμήμα-

65. Στήριξε την κυβέρνηση Διμιτρόφ, όταν όμως φάνηκε καθαρά ότι η ακραία πολιτική φιλελευθερισμού που αυτή ακολούθησε έπληξε κυρίως τη μειονότητα που το κόμμα αυτό εκπροσωπεί, απέσυρε την εμπιστοσύνη του προσπαθώντας να μειώσει το κόστος.

66. Για σχολιασμό της σημασίας του νέου κόμματος, *Kontinent*, 14.12.1992.

67. Ο Ντογκάν διαχώρισε τη θέση του από το κόμμα αυτό. *Duma*, 17.2.1993.

68. *Kontinent*, 9.8.1993· *Duma*, 17.2.1993

τα της μειονότητας που κυρίως πλήττονται από τη διαδικασία μετάβασης, αλλά και να στρέψει εναντίον του σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, δεδομένου ότι τα αντιτουρκικά αισθήματα είναι ισχυρότατα.⁶⁹

ii. Η πολιτική της υπό όρους συμμετοχής

Στην περίπτωση αυτή, η μειονότητα συμμετέχει στο πολιτικό σύστημα με στόχο τη βελτίωση των όρων διαβίωσής της και την κατοχύρωση ενός ρόλου στο πολιτικό παιχνίδι. Όμως αυτό δεν συνεπάγεται και πλήρη αποδοχή των επιλογών του κέντρου με συνέπεια τμήμα της μειονότητας ή και ολόκληρη να είναι επιρρεπής σε αποσχιστικές τάσεις. Θα αναφέρουμε εδώ ως παραδείγματα την αλβανική μειονότητα της FYROM και την ελληνική στην Αλβανία.

Η αλβανική απάντηση στη FYROM

Στα πλαίσια του γενικότερου ρεύματος ανεξαρτητοποιήσεων, τον Ιανουάριο του 1992, έγινε δημοψήφισμα μεταξύ των Αλβανών της Δημοκρατίας υπέρ ή κατά της αυτονομίας των αλβανικών περιοχών της FYROM. Το 99% των ψηφισάντων απάντησε θετικά.⁷⁰ Όμως οι Αλβανοί της περιοχής αυτής δεν προχώρησαν τα πράγματα στα άκρα. Απέφυγαν κάθε βίαιη αντίδραση, παρόλο ότι υπάρχουν μεταξύ τους στοιχεία που είναι υπέρ μιας ένοπλης σύγκρουσης.

Τα δύο σημαντικότερα αλβανικά κόμματα, το Κόμμα Δημοκρατικής Ευημερίας (PDP) με 17 βουλευτές και το Λαϊκό Δημοκρατικό Κόμμα (NDP) με 5 βουλευτές είναι η τρίτη πολιτική δύναμη στη Δημοκρατία. Επιπλέον, μετείχαν στην κυβέρνηση που έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στις 3.9.1992 με 4 υπουργούς και έναν αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Όμως, στο εσωτερικό των αλβανικών κομμάτων υπήρχαν εδώ και καιρό δύο τάσεις: οι ριζοσπάστες και οι μετριοπαθείς. Οι πρώτοι, που αποτελούσαν και τη συντριπτική πλειοψηφία, δεν αποδέχονταν τη συνεργασία με την κυβέρνηση και χαρακτήριζαν την ηγεσία του PDP υπό τον Νεβζάτ Χαλίλι ως προδοτική. Οι μετριοπαθείς, από την πλευρά τους, πίστευαν ότι ήταν ανάγκη να βρεθεί ένα *modus vivendi* με τη σλαβομακεδονική ηγεσία, και να συνεχιστεί ο αγώνας «μέσα στο σύστημα». Αποτέλεσμα της αδυναμίας να βρεθεί ένας συμβιβασμός μεταξύ των δύο αυτών ομάδων ήταν η διάσπαση του PDP, τον Φεβρουάριο 1994. Το μεγα-

69. Ivan Ilchev - Duncan M. Perry, *ό.π.*

70. *Tanjug*, 15.1.1992.

λύτερο τμήμα ακολούθησε τους ριζοσπάστες, ενώ οι υπουργοί και μεγάλο μέρος των βουλευτών συντάχθηκαν με τη μετριοπαθή πτέρυγα. Ο αντίκτυπος αυτής της διάσπασης έγινε αισθητός και στο δεύτερο αλβανικό κόμμα, το NDP.

Πάντως, ακόμη και η νέα ριζοσπαστική ηγεσία των Αλβανών φαίνεται να διστάζει να προχωρήσει σε σκληρή αναμέτρηση με την κυβέρνηση. Μια μετωπική σύγκρουση με το σλαβομακεδονικό στοιχείο θα αποβεί αρνητική και για τις δύο πλευρές, τουλάχιστον τώρα. Το βέβαιο είναι ότι μετά τις εξελίξεις στα αλβανικά κόμματα η συναίνεση των Αλβανών δεν είναι πλέον δεδομένη.

Σε κάθε περίπτωση, η διαφορά ανάμεσα στους Αλβανούς του Κοσσυφοπεδίου και της FYROM παραμένει εμφανής: παρά τις αποφάσεις για αυτονομία και τη σκλήρυνση των θέσεών τους, οι Αλβανοί της FYROM έχουν πολλά να χάσουν από μια απόσχιση και ακόμη περισσότερο από μια πιθανή έναρξη εχθροπραξιών στο εσωτερικό της Δημοκρατίας. Ήδη, παρά τα επιμέρους προβλήματα και την έλλειψη επαφής ανάμεσα στην αλβανική και στη σλαβομακεδονική κοινότητα, έχουν καταφέρει να παίζουν σημαντικό ρόλο στα εσωτερικά της Δημοκρατίας. Και έχουν βάσιμους λόγους να ελπίζουν ότι η επιρροή τους θα συνεχίσει να αυξάνεται στο μέλλον.

Η ελληνική απάντηση στην Αλβανία

Στις εκλογές του 1991, ο μειονοτικός οργανισμός «Ομόνοια» μετατράπηκε σε κόμμα και κατάφερε να εκλέξει 5 βουλευτές (3 στους Άγιους Σαράντα και δύο στην περιοχή Αργυροκάστρου). Όμως, ένα μήνα μετά την ένταξή της στη ΔΑΣΕ, η Αλβανία έκρινε ότι δεν μπορούν να λειτουργούν πλέον κόμματα οργανωμένα σε θρησκευτική ή εθνοτική βάση. Με τα νέα αυτά δεδομένα, τον Φεβρουάριο 1992 οργανώνεται η Ένωση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΕΑΔ), εν όψει των εκλογών της 22.3.1992, στην οποία μετέχει και η «Ομόνοια», όπως και κάθε Αλβανός που το επιθυμεί. Οι μειονοτικοί συνδυασμοί εξέλεξαν δύο βουλευτές, ένα στους Άγιους Σαράντα και ένα στην περιοχή Αργυροκάστρου. Συνολικά όμως στη Βουλή υπάρχουν 6 Έλληνες: δύο στο Δημοκρατικό Κόμμα του Μπερίσα, 2 στο Σοσιαλιστικό Κόμμα και οι δύο της ΕΑΔ, οι οποίοι δεν έχουν όμως κοινή παρουσία στη Βουλή. Και στην περίπτωση αυτή, είναι χαρακτηριστικό ότι επιδιώκεται η συμμετοχή στο πολιτικό παιχνίδι ως τρόπος εξασφάλισης των δικαιωμάτων της

μειονότητας. Η ΕΑΔ έχει ταχθεί επανειλημμένα εναντίον κάθε αιτήματος για αυτονομία της Β. Ηπείρου.⁷¹ Αντίθετα, ένα σημαντικό κομμάτι της Ομόνοιας τείνει όλο και περισσότερο σε ακραίες θέσεις, που προωθούν λύση απόσχισης και ένωσης με την Ελλάδα και οι οποίες συχνά δημιουργούν σύγχυση και στην ίδια την μειονότητα. Η σημερινή ηγεσία της κατηγορείται όμως από τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία ότι αντί να εφαρμόζει τετελεσμένα, είναι προσανατολισμένη στη διεκδίκηση παραχωρήσεων από την κυβέρνηση.

Πάντως, η βοήθεια από την Ελλάδα, όσο αποσπασματική και συχνά αντιφατική και αν είναι, επιτρέπει τη διαπραγμάτευση από θέση ισχύος, δεδομένου ότι οποιοδήποτε θέμα που αφορά τη μειονότητα ανάγεται σε ελληνοαλβανική διαφορά.⁷²

iii. Η αποσχιστική πολιτική

Η αλβανική απάντηση στο Κοσσυφοπέδιο

Η διεκδίκηση του καθεστώτος της ομόσπονδης δημοκρατίας το 1981 αποτέλεσε την πρώτη εκδήλωση του αλβανικού εθνικισμού, ο οποίος δεν χρειάστηκε να στραφεί για τη νομιμοποίησή του, όπως οι Σέρβοι, στην ιστορία. Οι Αλβανοί στηρίχθηκαν κυρίως στο γεγονός ότι αποτελούσαν και αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία στην περιοχή.

Οι Αλβανοί έχουν, από το 1990, τις οργανώσεις τους, από τις οποίες η πιο σημαντική είναι ο Δημοκρατικός Σύνδεσμος υπό τον Ιμπραήμ Ρουγκόβα, που είναι και ο πρόεδρος της Δημοκρατικής Συμμαχίας Κοσσυφοπεδίου, ένωσης όλων των αλβανικών κομμάτων.

Στις 24 Μαΐου 1992, η μειονότητα οργάνωσε νομοθετικές και προεδρικές εκλογές οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από το Βελιγράδι ως «αντισυνταγματικές και παράνομες». Στη διάρκεια της εκστρα-

71. ATA, 12.8.1993 (από FBIS - Eastern Europe, Daily Report, 13.8.1993).

72. Στη Βοϊβοδίνα, το συγγρικό κόμμα VMDK πρότεινε τον Απρίλιο 1993 το σχέδιο της τριμερούς αυτονομίας της μειονότητας, προσωπικής, εδαφικής και τοπικής (βλέπε *Dnevnik*, 6.5.1993). Η σερβική πλευρά το απέρριψε. Όμως το συγγρικό κόμμα σημειώνει ότι παραμένει αντίθετο με την απόσχιση, εκτιμώντας ότι το κόστος μιας τέτοιας προσπάθειας είναι ιδιαίτερα υψηλό. Έτσι, παρά τα εμπόδια που προβάλλει η εθνικιστική σερβική ηγεσία, το μειονοτικό κόμμα προσπαθεί να συμμετάσχει στο πολιτικό παιχνίδι και να κερδίσει παραχωρήσεις «εκ των ένδον».

τείας τα κόμματα δήλωναν ότι δεν ζητούν τίποτα λιγότερο από ανεξαρτησία από τη Γιουγκοσλαβία και ένωση με την Αλβανία.

Η αλβανική ηγεσία μπορεί να ελέγχει απόλυτα το σύνολο του αλβανικού πληθυσμού όχι μόνο λόγω του ανταγωνισμού με το καθεστώς Μιλόσεβιτς αλλά και λόγω δύο βαθιά ριζωμένων παραδόσεων: της δυσπιστίας ενός αγροτικού πληθυσμού για τα κέντρα λήψης αποφάσεων, αλλά και της συνήθειας να στηρίζονται στην οικογενειακή οργάνωση και στην οργάνωση σε «φάρες» για τη διατήρηση της τάξης, πολύ περισσότερο από ό,τι στον μακρινό και ξένο κρατικό μηχανισμό.⁷³ Το αληθινά εντυπωσιακό πάντως είναι η συμμαχία μεταξύ των παραδοσιακών οικογενειών και των διανοουμένων που αποτελούν τη σημερινή ηγεσία.

Το κεντρικό στοιχείο της πολιτικής αντίδρασης των Αλβανών είναι η δημιουργία ενός παράλληλου κράτους, που συνοδεύεται από πλήρες μπόϊκωτάρισμα όλων των σερβικών κρατικών δομών.⁷⁴ Το σχολικό σύστημα ίσως είναι το υπόδειγμα αυτού του παράλληλου κράτους. Έτσι, κατά το σχολικό έτος 1993-94, ούτε ένας αλβανός μαθητής γυμνασίου δεν γράφτηκε σε μία από τις 18.000 σχολικές θέσεις που οι σερβικές αρχές ενέκριναν για τους Αλβανούς. Το σκαιώδες υπουργείο Παιδείας των Αλβανών δήλωσε ότι φοιτούν σε παράλληλα αλβανικά σχολεία 53.000 μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.⁷⁵

Η εξέλιξη της κατάστασης εξαρτάται από το πόσο θα μπορέσουν να αποφύγουν τη λογική της ένοπλης σύγκρουσης. Η σερβική πλευρά συνεχίζει την πολιτική βίας και καταστολής και κρατάει τους Κοσοβάρους σε πραγματική ομηρία. Η αλβανική ηγεσία, από τη μεριά της, παραδέχεται ότι η πολιτική καταστολής του Βελιγραδίου βοήθησε τη συσπείρωση του αλβανικού έθνους.

Η σερβική απάντηση στην Κράινα

Στα τέλη του Ιουλίου 1990, 13 σερβικές κοινότητες (εκ των οποίων οι Σέρβοι πλειοψηφούσαν στις 11) μέσω του Σερβικού Εθνικού Συμβουλίου, ανεπίσημου κοινοβουλίου των Σέρβων της Κροατίας,

73. Από το βιβλίο του Marc Thompson, *A paper house, the ending of Yugoslavia*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1992, σ. 139, που αναφέρει ο F. Schmidt, *ό.π.*, σ. 25.

74. Marie-Francoise Allain - Xavier Galmiche, «Guerre sans armes au Kosovo», *Le Monde Diplomatique*, Μάιος 1992.

75. F. Schmidt, *ό.π.*, σ. 26-28.

κήρυξαν την αυτονομία της Κράινα και προκήρυξαν δημοψήφισμα για το ίδιο θέμα στις 19 Αυγούστου. Παρά την απαγόρευση της κροατικής κυβέρνησης, το δημοψήφισμα έγινε και έδωσε συντριπτικά αποτελέσματα.⁷⁶ Στην «Αυτόνομη Σερβική Περιοχή της Κράινα» άρχισαν να εντάσσονται όλο και νέες περιοχές, αφού πρώτα εκδιώχθηκε η κροατική αστυνομία. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό, η αποσύνθεση προχώρησε με γοργό ρυθμό. Οι συγκρούσεις άρχισαν τον Μάρτιο του 1991, όταν οι Σέρβοι της Σλαβονίας αποφάσισαν να ενωθούν με τους Σέρβους της Κράινα.⁷⁷ Το καλοκαίρι αρχίζει πλέον ο πόλεμος με την επίθεση του Γιουγκοσλαβικού Λαϊκού Στρατού. Η κροατική κυβέρνηση έχασε σταδιακά τον έλεγχο όχι μόνο των 11 κοινοτήτων όπου οι Σέρβοι πλειοψηφούν, αλλά και 18 άλλων όπου οι Σέρβοι αποτελούν 10-50% του πληθυσμού.

Το κεντρικό ζήτημα είναι ότι οι Σέρβοι αρνούνται από συστατικό έθνος της Γιουγκοσλαβίας να γίνουν μειονότητα σε μια ανεξάρτητη Κροατία και να τεθούν υπό ένα καθεστώς διακρίσεων. Υπάρχουν πάντως και Σέρβοι της Κροατίας, κυρίως οι Σέρβοι των πόλεων, που καταδικάζουν κάθε προσπάθεια απόσχισης και θεωρούν ότι ο μόνος τρόπος είναι η διαπραγμάτευση μέσα στα σύνορα της Κροατίας (π.χ. το Σερβικό Εθνικό Κόμμα του Milan Đukić).⁷⁸ Όμως, η επιρροή τους έξω από τα αστικά κέντρα, στις αγροτικές περιοχές της Κράινα και της Σλαβονίας, είναι πολύ περιορισμένη.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο άρθρο αυτό επιχειρήθηκε η παρουσίαση ενός πλαισίου ανάλυσης της πολιτικής των βαλκανικών κέντρων έναντι των μειονοτήτων καθώς και των απαντήσεων των μειονοτικών περιφερειών στις πολιτικές αυτές. Η εξέλιξη της θεωρίας του μειονοτικού φαινομένου και των εθνοτικών συγκρούσεων κατέστησε δυνατή τη συγκρότηση ενός επί μέρους αναλυτικού πλαισίου που να απευθύνεται στη βαλκανική πραγματικότητα και στις ιδιαιτερότητες της ιστορικής της εξέλιξης, λαμβάνοντας υπόψη τον ιδιαίτερο τρόπο συγκρότησης των εθνικών κρατών στην περιοχή, καθώς και την ι-

76. Hugh Poulton, *The Balkans...*, ό.π., σ. 25-27. *Tanjug*, 1.10.1990.

77. Βλέπε το ενδιαφέρον άρθρο: M. Roux, «Guerre civile...», ό.π.

78. Stan Markotich, ό.π., σ. 30-31.

διαίτερη φύση του μειονοτικού προβλήματος στις χώρες-απογόνους των δύο μεγάλων αυτοκρατοριών.

Ο συναινετικός τύπος ενέργειας του πολιτικού κέντρου είναι ίσως αυτός που ανταποκρίνεται περισσότερο από τους τρεις στις σύγχρονες αντιλήψεις περί μειονοτήτων και στις αρχές της ΔΑΣΕ. Στα Βαλκάνια όμως, όπου ο μύθος του ομογενούς κράτους παραμένει πανίσχυρος, συχνά η πολιτική αυτή ερμηνεύεται (τόσο από τους γύρω όσο και από τους ίδιους που την εφαρμόζουν) ως ένδειξη αδυναμίας του πολιτικού κέντρου.

Η αφομοιωτική πολιτική είναι αυτή που κυρίως συναντούμε στις χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Η ανάδειξη των εσωτερικών διοικητικών συνόρων σε εξωτερικά/διεθνή σύνορα είχε ως αποτέλεσμα συστατικά έθνη να βρεθούν στη θέση μειονοτικής ομάδας, την ίδια στιγμή που οι νέες ηγεσίες, στην πλειοψηφία τους, χρησιμοποίησαν την εθνικιστική ρητορική ως όχημα αναρρίχησης στην εξουσία. Με πολιτικές αναφορές στα μεσαιωνικά έθνη, κάθε χώρα προσπάθησε να στηρίξει την πολιτική της σε μύθους εθνικής καθαρότητας. Η περίπτωση της Βοσνίας ήταν η ακραία λογική συνέπεια της αντίληψης αυτής. Το Κοσσυφοπέδιο αποτέλεσε τη δραματική εξαίρεση του κανόνα περί αφομοιωτικής πολιτικής. Ο λόγος είναι ότι στην επαρχία αυτή, όπου οι Αλβανοί ξεπερνούν πλέον το 90%, η ίδια η χρήση του όρου «μειονότητα» είναι άκρως προβληματική. Η αφομοίωση δεν είναι δυνατή. Από τη στιγμή λοιπόν που το Βελιγράδι αρνείται τη λύση της αυτονομίας, η καταστολή παρουσιάζεται ως η μόνη εναλλακτική. Το ζήτημα όμως είναι ότι πρόκειται για μια λύση με ιδιαίτερος υψηλό κόστος.

Οι πολιτικές των βαλκανικών κέντρων καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την ιδιαίτερη φύση του βαλκανικού εθνικισμού. Κυριαρχεί μια βαθιά ανασφάλεια, η διάχυτη συνείδηση ότι το έθνος είναι εξ ορισμού αδύναμο και ευάλωτο στις εξωτερικές απειλές. Τα έθνη της περιοχής θεωρούν ότι είναι μόνιμα θύματα μιας αδικίας που μπορεί ανά πάσα στιγμή να επαναληφθεί. Εξάλλου, οι μεγάλες δυσκολίες των βαλκανικών κρατών, στο επίπεδο τόσο της οικονομικής ανάκαμψης όσο και της ανάπτυξης δημοκρατικών θεσμών, ενισχύουν ακόμη περισσότερο το ρόλο του έθνους ως συνεκτικού ιστού κοινωνιών σε κρίση.

Συμπερασματικά, παρατηρώντας συνολικά τη σχέση πολιτικής εξουσίας και μειονοτήτων στη Βαλκανική, μπορούμε να πούμε ότι, σε τελική ανάλυση, η παράδοση είναι αυτή που κυριαρχεί. Παρ' ό-

λες τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η σημερινή συγκυρία, τελικά το κάθε πολιτικό κέντρο τείνει να διαμορφώσει με τη μειονοτική περιφέρεια σχέσεις που καθορίζονται από την ίδια τους την ιστορία, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα πρότυπα διεθνών οργανισμών ή μοντέλα που έχουν εφαρμοστεί αλλού. Η ιστορία γίνεται ένα πολιτικό μέσο πρώτου μεγέθους για την απόρριψη του «άλλου». Τα Βαλκάνια σήμερα διανύουν μια περίοδο «αγιοποίησης» της ιστορίας, της οποίας γίνεται εργαλειώδης χρήση για τη χάραξη εθνικών πολιτικών. Το τέλος του κομμουνισμού, η μεγάλη πρόκληση ανασυγκρότησης των κοινωνιών αυτών, η επαναφορά του έθνους σε πρώτο πλάνο δεν άλλαξαν ουσιαστικά την εικόνα. Το παρελθόν κυριαρχεί, φορτίζει τις μεταξύ τους σχέσεις και σκιάζει κάθε προσπάθεια υπέρβασης των διαφορών. Φυσικά οι ιστορικές αναμνήσεις και η συλλογική μνήμη δεν οδηγούν από μόνες τους στη σύγκρουση. Κάνουν όμως πολύ πιο δύσκολη τη διαπραγμάτευση.

Δέσμοι του παρελθόντος, οι βαλκανικοί λαοί προσπαθούν να ανακαλύψουν νέες ισορροπίες στις μεταξύ τους σχέσεις, χωρίς πάντα να το πετυχαίνουν. Αν η εποχή που ξεκινάει είναι πράγματι η εποχή των μειονοτήτων, τίθεται το ερώτημα: κατά πόσο οι μειονότητες αυτές θα μπορέσουν να βρουν ένα *modus vivendi* με την κεντρική εξουσία ή, αντίθετα, θα ακολουθήσουν μια ακραία, αποσχιστική, μαξιμαλιστική πολιτική; Και από την άλλη, κατά πόσο το πολιτικό κέντρο θα μπορέσει να «γυρίσει σελίδα», ώστε οι βαλκανικές χώρες να μπορέσουν να προχωρήσουν προσανατολισμένες προς το μέλλον, εντάσσοντας τις μειονότητες στον εθνικό κορμό και ξεπερνώντας την επικίνδυνη προκατάληψη «ένα έθνος, ένα κράτος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ALBANIA, *The Truth on Kosova*, Encyclopaedia publishing house, Τίρανα 1993.

ANDERSON BENEDICT, *Imagined Communities*, Verso, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1993.

BADIE B. - SMOUTS M., *Le retournement du monde*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques/Daloz, Παρίσι 1992.

- BANAC IVO, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1984.
- BARTH FREDRIK (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Βοστώνη 1969.
- BENDIX REINHART, *Nation-building and citizenship: studies on our changing social order*, J. Wiley, Νέα Υόρκη 1964.
- CASTELLAN GEORGES, *Histoire des Balkans*, Fayard, Παρίσι 1991.
- CHAILAND G., κ.ά., *Les minorités a l'âge de l'Etat-Nation*, Fayard, Παρίσι 1985.
- DELANNOI GIL - TAGUIEFF P.A., *Théories du nationalisme (nation, nationalité, ethnicité)*, Kime, Παρίσι 1991.
- DE VOS G. - ROMANUCCI-ROSS L., *Ethnic Identity (cultural continuities and change)*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1982.
- ΔΩΔΟΣ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Χ., *Εκλογική γεωγραφία των μειονοτήτων*, Εξάντας, Αθήνα 1994.
- EISENSTADT STEIN, *Modernization: Protest and Change*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1966.
- EISENSTADT S. - ROKKAN S., *Building States and nations*, Sage Publications, Beverly Hills, 2 τόμ., 1973.
- GARDE PAUL, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, Παρίσι 1992.
- GELLNER ERNEST, *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- GLENNY MISHA, *The Fall of Yugoslavia*, Penguin Books, Λονδίνο 1992.
- GLENNY MISHA, *The Rebirth of History (Eastern Europe in The Age of Democracy)*, Penguin Books, Λονδίνο 1990.
- GRESH ALAIN (επιμ.), *À l'Est, les nationalismes contre la Démocratie?*, Editions Complexe, Παρίσι 1993.
- HERACLIDES ALEXIS, *The Self-Determination of Minorities*, Frank Cass, Λονδίνο 1991.
- HOBBSBAWM ERIC, *L'ère des Révolutions*, Complexe, Παρίσι 1988.
- HOBBSBAWM ERIC, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
- JELAVICH BARBARA, *History of the Balkans*, Cambridge University Press, 2 τόμοι, Cambridge, Λονδίνο, Νέα Υόρκη 1983.
- McGARRY J. - O'LEARY B., *The politics of Ethnic Conflict Regulation*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1993.
- MISIRKOV KRSTO, *Za makedonckite raboti [Περί των μακεδονικών υποθέσεων]*, Σόφια 1903.
- NOUZILLE JEAN, *Histoire des Frontières*, Berg International, Παρίσι 1991.
- OLZAK S. - NAGEL J., *Competitive ethnic relations*, Academic Press Inc., Νέα Υόρκη 1986.
- POULTON HUGH, *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, Minority Rights Publications, Λονδίνο 1991.

- ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ ΣΤ. - ΜΙΟΥΝΥ ΓΚ., *Μειονότητες και εξουσία*, Αλέτρι, Αθήνα 1983.
- RAUFER X. - HAUT F., *Le chaos Balkanique*, La Table Ronde, Παρίσι 1992.
- REMINICK RONALD A., *Theory of ethnicity*, University Press of America, Βοστώνη 1983.
- RUGOVA IBRAHIM, *La question du Kosovo*, Fayard, Παρίσι 1994.
- ROUX MICHEL, *Les Albanais en Yougoslavie*, de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 1992.
- SELLIER ANDRE - SELLIER JEAN, *Atlas des Peuples d'Europe Centrale*, La Decouverte, Παρίσι 1991.
- SHOUP PAUL, *Communism and the Yugoslav National Question*, Νέα Υόρκη 1968.
- SMITH ANTHONY, *National Identity*, Penguin Books, Λονδίνο 1991.
- STAVRIANOS L.S., *The Balkans since 1453*, Rinehart and Co., Νέα Υόρκη 1958.
- SUGAR P.F., *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, University of Washington Press, Ουάσινγκτον 1977.
- ΤΟΥΝΤΑ-ΦΕΡΓΑΔΗ ΑΡΕΤΗ, *Μειονότητες στα Βαλκάνια (Βαλκανικές Διασκέψεις, 1930-34)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994.

Άρθρα

- AUSTIN ROBERT, «Albanian-Greek Relations. The confrontation continues», *RFE/RL Research Report*, 30 Αυγούστου 1993, σ. 30-35.
- BOKOVA IRINA, «Bulgaria and Ethnic tensions in the Balkans», *Mediterranean Quarterly*, τόμ. 2, τχ. 1, χειμώνας 1991, σ. 88-98.
- CONNOR WALKER, «Nation-building or nation-destroying?», *World Politics*, xxiv, τχ. 3, Απρίλιος 1972, σ. 319-355.
- ENGELBREKT KJELL, «Bulgaria: the weakening of Post-communist Illusions», *RFE/RL Research Report*, 1 Ιανουαρίου 1993, σ. 78-83.
- HERACLIDES ALEXIS, «Conflict Resolution, Ethnonationalism and Middle East Impasse», *Journal of Peace Research*, τόμ. 26, τχ. 2, σ. 197-212.
- HERACLIDES ALEXIS, «The CSCE and the minorities», *Helsinki Monitor*, τόμ. 5, τχ. 3, 1992, σ. 5-18.
- HERACLIDES ALEXIS, «Secession, Self Determination and non-Intervention: in quest of a normative symbiosis», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, τχ. 2, χειμώνας 1992, σ. 399-420.
- HERACLIDES ALEXIS, «From Autonomy to Secession: Building Down», στο Groom - Taylor (επιμ.), *Frameworks for International Cooperation*, Pinter Publishers, Λονδίνο 1990.
- ILCHEV I. - PERRY D., «Bulgarian Ethnic Groups. Politics and Perceptions», *RFE/RL Research Report*, 19 Μαρτίου 1993, σ. 35-41.

- JALALI R. - LIPSET S.M., «Racial and Ethnic Conflicts: A Global Perspective», *Political Science Quarterly*, τόμ. 107, τχ. 4, 1992-93, σ. 585-606.
- KITROMILIDES PASCHALIS M., «“Imagined Communities” and the origins of the national question in the Balkans», στο Martin Blinkhorn - Thanos Veremis, *Modern Greece: nationalism and nationality*, Sage/Eliamep, Αθήνα 1990.
- KONSTANTINOV YULIAN, «“Nation-State” and “minority” type of Discourse - Problems of communication between the majority and the Islamic minorities in Contemporary Bulgaria», *Innovation*, τόμ. 5, τχ. 3, 1992, σ. 75-89.
- LIEBICH ANDRÉ, «Minorities in Eastern Europe: obstacles to a reliable count», *RFE/RL Research Report*, 15 Μαΐου 1992, σ. 32-39.
- MARKOTICH STAN, «Vojvodina: A potential powder keg», *RFE/RL Research Report*, 19 Νοεμβρίου 1993, σ. 13-18.
- OFFE CLAUS, «Vers le capitalisme par construction démocratique?», *Revue Française de Science Politique*, τόμ. 42, τχ. 6, Δεκέμβριος 1992, σ. 923-942.
- ΠΑΥΙĆ RADOVAN, «The Knin Pass- a link or a barrier?», *Croatian Political Science Review*, τόμ. 1, τχ. 1, 1992, σ. 125-135.
- POULTON HUGH, «The Republic of Macedonia after UN recognition», *RFE/RL Research Report*, 4 Ιουνίου 1993, σ. 22-30.
- POULTON HUGH, «Rising ethnic tensions in Vojvodina», *RFE/RL Research Report*, 18 Δεκεμβρίου 1992, σ. 21-27.
- SCHMIDT FABIAN, «Kosovo: The time bomb that had not gone off», *RFE/RL Research Report*, 1 Οκτωβρίου 1993, σ. 21-29.
- SMERDEL BRANKO, «The Republic of Croatia: Three Fundamental Constitutional Choices», *Croatian Political Science Review*, τόμ. 1, τχ. 1, 1992, σ. 60-78.
- SMITH ANTHONY, «National Identity and the Idea of European Unity», *International Affairs*, τόμ. 68, 1992, σ. 55-76.
- TRIFKOVIĆ SRDJAN, «The first Yugoslavia and the origins of Croatian Separatism», *East European Quarterly*, xxvi, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1992, σ. 345-369.
- VEINSTEIN GILLES, «Les provinces balkaniques», στο R. Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Fayard, Παρίσι 1989.
- WITTE BRUNO De, «Minorités nationales: reconnaissance et protection», *Pouvoirs*, τχ. 7, 1991, σ. 113-127.
- YACOBUB JOSEPH, «Genèse et évolution d'un concept», *Confluences*, τχ. 4, φθινόπωρο 1992, σ. 12-25.

ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ-ΜΟΡΦΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ,
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ
ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ (ΓΑΛΛΙΑ, ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ
ΚΑΙ ΗΠΑ)

Οιαδήποτε προσπάθεια προσέγγισης του θέματος της ουδετερότητας και πολιτικοποίησης του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος – κατά συνέπεια, των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των δημοσίων υπαλλήλων, και ειδικότερα των πολιτικών δικαιωμάτων τους – στις τρεις χώρες, που πρόκειται να εξετάσουμε (τη Γαλλία, τη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ), συνιστά ένα δίπτυχο που δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Αφενός, αποτελεί την απόδειξη ότι η εξέταση της ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων δεν μπορεί να αποδεσμευτεί από την εξέταση των μορφών πολιτικοποίησης του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος. Αφετέρου, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ανάγκη ιστορικής ανάλυσης φαινομένων τα οποία άνθισαν κατά τη διάρκεια του 19ου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτή η σύντομη επισκόπηση δεν είναι ούτε μάταιη ούτε αλυσιτελής, διότι από την κατανόηση αυτών των ιστορικών φαινομένων και την εξαγωγή συμπερασμάτων εξαρτάται η εξήγηση της σημερινής καταστάσεως των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των δημοσίων υπαλλήλων και στις τρεις αυτές χώρες.¹

Η επείγουσα ανάγκη για την αντιμετώπιση των προβλημάτων

* *Διδάκτωρ Νομικής, Δικηγόρος.*

1. Για μια πλήρη ανάλυση του θέματος της ουδετερότητας και της άμεσα συνδεδεμένης με αυτήν πολιτικοποίησης των δημοσίων υπαλλήλων και της δημόσιας διοίκησης τόσο στη Γαλλία όσο και στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής από το τέλος του 18ου αιώνα ως τις μέρες μας, βλ. εκτενέστερα Vassilios Kondylis, *Le principe de neutralité dans la Fonction Publique*, διδακτορική διατριβή που υποστηρίχθηκε τη 13η Απριλίου 1991, στο Πανεπιστήμιο Παριού Ι, Πάνθεο-Σορβόννη, πολυγραφημένη, τρεις τόμοι, 980 σελ.

και γενικότερα την καλύτερευση της καταστάσεως των δημοσίων υπαλλήλων ήταν ιδιαίτερα έντονη καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, που χαρακτηρίζεται στη Γαλλία από συχνές και βίαιες επαναστατικές εξάρσεις, την πτώση πολλών απολυταρχικών καθεστώτων αλλά και την έντονη θέληση για προστασία των δημοσίων υπαλλήλων-πολιτών από τις αυθαιρεσίες των κυβερνήσεων.

Γι' αυτό σε μια πρώτη ενότητα θα εξετάσουμε την πορεία των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των δημοσίων υπαλλήλων – όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από την ακολουθούμενη πρακτική κατά τον 19ο αιώνα και κυρίως μέχρι την έκρηξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου –, πορεία η οποία χαρακτηριζόταν από την αντίθεση προς την ιδέα της ουδετερότητας. Σε μια δεύτερη ενότητα θα δούμε τις συγκεκριμένες προσπάθειες του νομοθέτη και του δικαστή για τη βελτίωση της θέσης των δημοσίων υπαλλήλων και το σεβασμό των δικαιωμάτων τους, διαφορετικής εντάσεως στην καθεμιά από τις τρεις χώρες.

1. ΜΙΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΝΤΙΘΕΤΗ ΠΡΟΣ ΚΑΘΕ ΙΔΕΑ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑΣ

α. Η πρακτική που ακολουθήθηκε στη Γαλλία

i. Πριν από την οριστική εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας

Στη Γαλλία του 19ου αιώνα, η απόλυτη πολιτικοποίηση της διαχείρισης του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη κομματικοποίηση της δράσης των δημοσίων υπαλλήλων, την *capitis diminutio*, δηλαδή την ανυπαρξία της ελευθερίας έκφρασης και την απαγόρευση της ελεύθερης συμμετοχής τους στην πολιτική ζωή, δηλαδή τον υποβιβασμό τους σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Επίσης, παρατηρούμε τον εκμηδενισμό κάθε μορφής προστασίας τους από τις αυθαιρεσίες των κυβερνήσεων τις οποίες ως το 1879, με μικρά μόνο διαλείμματα – όπως κατά τη σύντομη περίοδο της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας –, διόριζαν σχεδόν χωρίς περιορισμούς οι βασιλείς ή ο αυτοκράτορας. Τούτο ήταν η συνέπεια και του απεριόριστου «σχεδόν δικτατορικού»² χαρακτήρα που παρουσίαζε τότε η ιεραρχική εξουσία, μέσα στη δημόσια

2. Κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Henri Chardon. Βλ. το έργο του *L'Administration de la France. Les fonctionnaires du Gouvernement. Le ministère de la Justice*, εκδ. Perrin et Cie, Παρίσι 1908 (435 σελ.), σ. 114.

διοίκηση, όπως αυτή αναδιαρθρώθηκε από τον Μεγάλο Ναπολέοντα το έτος VIII της Γαλλικής Δημοκρατίας, με πρότυπο την αυστηρή στρατιωτική οργάνωση.³

Βασικό στοιχείο της απόλυτης πολιτικοποίησης, αντίθετης προς την ιδέα της ουδετερότητας, ήταν και ο όρκος πίστωσης (*serment de fidélité*) που έπρεπε να δίδουν στο μονάρχη οι δημόσιοι υπάλληλοι πριν αναλάβουν τα καθήκοντά τους.⁴

Πολύ χαρακτηριστικά, ο γερμανός νομομαθής Paul Laband υποστήριξε την εποχή εκείνη ότι ο δημόσιος υπάλληλος ήταν «δουλοπάροικος» (*vassal*),⁵ αφού όφειλε το διορισμό του στην εύνοια των κυβερνώντων και ήταν υποχρεωμένος να είναι «ζηλωτής, προπαγανδιστής της κυβέρνησης» που βρισκόταν στην εξουσία.⁶ Επομένως, όφειλε να αποδεικνύει τον κομπορρισμό του, ο οποίος συνίστατο αφενός μεν στην απόλυτη ταύτισή του με τις ιδέες και τους στόχους της κυβέρνησης και του κόμματος που βρισκόταν στην εξουσία, και ήταν της απόλυτης βεβαίως εμπιστοσύνης του μονάρχη, αφετέρου δε, στην ενεργό συμμετοχή του για τη νίκη του κόμματος αυτού στις εκλογικές αναμετρήσεις, κάτι που συνέβαινε συ-

3. Βλ. σε αυτό το σημείο την ομιλία του Ναπολέοντα Α΄ στο Συμβούλιο της Επικρατείας (*Conseil d'Etat*), στη συνεδρίαση της 1ης Μαρτίου 1806, που αναφέρεται από τον Pelet de la Lozere, στο *Opinions de Napoléon sur divers sujets de Politique et d'Administration*, εκδ. Fermin Didot, Παρίσι 1833 (331 σελ.), σ. 163 κ.ε. Πρβλ. François Burdeau, *Histoire de l'Administration française. Du 18e au 20e siècle*, εκδ. Montchrestien, Παρίσι 1989 («Domat-Droit Public», 373 σελ.), σ. 81 κ.ε. και 96 κ.ε. Επίσης, βλ. Pierre Legendre, *Trésor historique de l'Etat en France, L'Administration classique*, Fayard («Les savoirs»), Παρίσι 1992 (638 σελ.), σ. 395 κ.ε., καθώς επίσης το χρονικό του Paul-Marie Gaudement, «Le déclin de l'autorité hiérarchique», στην επιθεώρηση *Dalloz*, 1947, σ. 137-140, και V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 100 κ.ε.

4. Στη Γαλλία, ο όρκος πίστωσης στο μονάρχη καταργήθηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα από τα διατάγματα της 1ης και 2ας Μαρτίου 1848, επαναφέρθηκε μετά την κατάλυση της Β΄ Γαλλικής Δημοκρατίας από τον Ναπολέοντα τον Γ΄ και καταργήθηκε οριστικά με το διάταγμα της 11ης Σεπτεμβρίου 1870, όταν αποκαταστάθηκε η Δημοκρατία.

5. Βλ. P. Laband, *Le droit public de l'Empire allemand*, μετάφραση στα γαλλικά από το γερμανικό πρωτότυπο (πρόλογος του F. Larnauve), εκδ. F. Giard και E. Brière (σε 6 τόμους), τόμ. II, Παρίσι (714 σελ.), σ. 106 κ.ε. και 156 κ.ε. Βλ. επίσης Charles Fourier, *La liberté d'opinion du fonctionnaire, Essai de droit public comparé: France, Grande-Bretagne, Etat-Unis, U.R.S.S., Allemagne, Suisse, Belgique, etc.*, διδακτορική διατριβή, L.G.D.J., Παρίσι 1956, σ. 4 κ.ε. και 7 κ.ε.

6. Βλ. Ph. Biays, «Les obligations du fonctionnaire en dehors de son service», χρονικό, *Dalloz*, 1954 (σ. 105-112), σ. 105.

χνά στη Γαλλία πριν από το 1870, με τις λεγόμενες «επίσημες υποψηφιότητες»,⁷ αλλά και μετά την οριστική αποκατάσταση της Δημοκρατίας του 1879.⁸ Εξάλλου, η πρακτική των δημοσίων υπαλλήλων που ήταν ταυτόχρονα και βουλευτές της περιόδου της λεγόμενης Μοναρχίας του Ιουλίου (1830-1848) ήταν χαρακτηριστική της ευρύτητας της πολιτικοποίησης της γαλλικής δημόσιας διοίκησης εκείνης της περιόδου.⁹

ii. Μετά την παγίωση της Δημοκρατίας

Η αναγνώριση ευρύτατων εξουσιών στον υπουργό, ιεραρχικό προϊστάμενο συγκεκριμένου τομέα διοίκησης, και η απόλυτη πολιτικοποίηση του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος που απέρρευε από αυτήν, ήταν το χαρακτηριστικό μιας μακράς παράδοσης άμεσα συνδεδεμένης με τη Βασιλεία, η οποία όμως επέζησε και μετά την οριστική κατάργηση του βασιλικού θεσμού στη Γαλλία το 1870. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πελατειακές σχέσεις και η ευνοιοκρατία αποτελούσαν τον κανόνα διαχείρισης του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος (δηλαδή διορισμού, προαγωγών, μεταθέσεων και λοιπών μεταβολών στην υπηρεσιακή τους κατάσταση) και συνιστούσαν το θεμέλιο του κομφορμισμού των δημοσίων υπαλλήλων και της κομματικοποίησης της δράσης τους.

Η Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία, αν και κατάργησε αμέσως τον όρο πίστεως των δημοσίων υπαλλήλων, εντούτοις δεν καλυτέρευσε τη νομική τους κατάσταση ούτε εγγυήθηκε τον πλήρη σεβασμό των δικαιωμάτων τους. Η υποχρέωση πίστεως στους δημοκρατικούς θεσμούς, που συνδυάστηκε με μια επιχείρηση ευρύτατης πολιτικής κάθαρσης των πολιτικών αντιπάλων του νεοσύστατου δημοκρατικού πολιτεύματος, γρήγορα εξελίχθηκε σε υποχρέωση κομφορμισμού προς το κυβερνών κόμμα και τούτο φαίνεται καθαρά από τις

7. Γι' αυτό το σημείο, πρβλ. το πρώτο μέρος της διδακτορικής διατριβής του Louis Puech, *Essai sur la candidature officielle en France depuis 1851*, εκδ. Mende, H. Chaptal, Παρίσι 1922.

8. Βλ. Jean-Pierre Machelon, *La République contre les libertés? Les restrictions aux libertés publiques sous le IIIe République -de 1879 à 1914*, διδακτορική διατριβή, Presses de la F.N.S.P., Παρίσι 1976 (426 σελ.), σ. 15 κ.ε.

9. Βλ. Georges Demartial, *Le statut des fonctionnaires*, Παρίσι 1909, 2η έκδ. (204 σελ.), σ. 60, και επίσης το άρθρο της Catherine Lecompte, «Le pouvoir électoral des hauts fonctionnaires en régime censitaire (1814-1848)», στο συλλογικό έργο *La Haute Administration et la politique*, εκδ. C.U.R.A.P.P., P.U.F., Παρίσι 1986, σ. 135-163.

δηλώσεις των υπουργών της εποχής και την πρακτική που ακολουθούσαν, θυμίζοντας χωρίς μεγάλες διαφορές, ανάλογες πρακτικές των προηγούμενων απολυταρχικών περιόδων.¹⁰ Δε θα ήταν καθόλου υπερβολή αν λέγαμε ότι εκείνη την περίοδο λειτουργούσε de facto ένα spoils system, που έθετε τον δημόσιο υπάλληλο στην αυθαίρετη διάθεση των κυβερνώντων και κομματικοποιούσε απόλυτα τη διοικητική δράση.¹¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εγκύκλιος του Πρωθυπουργού Combes της 20ής Ιουνίου 1902,¹² με την οποία ζητούσε από τους νομάρχες να ικανοποιούν τα αιτήματα μόνο εκείνων των διοικουμένων, που είχαν ίδιες πολιτικές πεποιθήσεις με εκείνες των κυβερνώντων, και να ξεετάζουν τις πολιτικές προτιμήσεις και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των δημοσίων υπαλλήλων και της οικογένειάς τους, πριν προβούν σε οιαδήποτε πράξη σχετική με την υπηρεσιακή τους κατάσταση.

Η εξήγηση της διαιώνισης αυτής της κατάστασης και μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας το 1870, μπορεί να αναζητηθεί, κατά πρώτον, στη συνύπαρξη καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο ενός δημοκρατικού Συντάγματος και μιας διοίκησης μοναρχικού τύπου, βασιζόμενης στο απολυταρχικού χαρακτήρα μοντέλο της ναπολεόντειας διοίκησης, ένα παράδοξο που στιγμάτισε στις αρχές του αιώνα μας ο Charles Seignobos¹³ και πολλοί άλλοι μελετητές της περιόδου αυτής.¹⁴

Κατά δεύτερον, αυτή η κατάσταση οφειλόταν στις παρεμβάσεις των μελών των κυβερνήσεων και του κοινοβουλίου μέσα στη διοίκηση και στη διαχείριση του προσωπικού της, διότι έβλεπαν το χώρο αυτόν ως ένα πρόσφορο πεδίο κομματικής δράσεως, κατάλληλο για την ανάπτυξη και καλλιέργεια πελατειακών σχέσεων, με

10. Βλ. εκτενέστερα V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 133 κ.ε.

11. Στο ίδιο, σ. 146 κ.ε.

12. Για το κείμενο της εγκυκλίου αυτής βλ. *L'Année politique 1902*, του André Daniel, Librairie Académique Perrin et Cie, Παρίσι 1903, σ. 170.

13. Βλ. Ch. Seignobos, *Histoire politique de l'Europe Contemporaine, Evolution des partis et des formes politiques, 1814-1914* (δύο τόμοι), A. Colin, 7η έκδ. (1231 σελ.), τόμ. Ι, Παρίσι 1929, σ. 283 κ.ε.

14. Πρβλ. Pierre Legendre, *Histoire de l'Administration de 1750 à nos jours*, P.U.F. (Collection «Thémis»), Παρίσι 1968 (580 σελ.), σ. 46, και Célestin Bouglé, «Les syndicats des fonctionnaires et les transformations de la puissance publique», μελέτη που βρίσκεται στο συλλογικό έργο *Syndicalisme et Démocratie, Impressions et Réflexions*, E. Cornély et Cie, Παρίσι 1908 (σ. 3-55), σ. 6.

βάση την ευνοιοκρατία και το νεποτισμό, που θα τους βοηθούσαν στις συχνές εκλογικές τους αναμετρήσεις.¹⁵

Τέλος, κατά τρίτον, η εν λόγω σοβαρή πολιτικοποίηση και μάλιστα κομματικοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων, που εκμηδένιζε την ουδετερότητά τους, την οποία εκθειάζαν συνεχώς οι θεωρητικοί του φιλελευθερισμού, απεδείκνυε την επιβίωση στην πράξη της ιδέας του «περιουσιακού χαρακτήρα των δημοσίων θέσεων» («patrimonialité des emplois publics»), δηλαδή της θεωρήσεώς τους ως «περιουσιακών αγαθών», ως «προσόδων» που οι κυβερνήσεις και οι βουλευτές μπορούσαν να μοιράσουν ελεύθερα στους ψηφοφόρους τους. Η εν λόγω ιδέα, θλιβερό κατάλοιπο του απολυταρχικού μοναρχικού παρελθόντος της προεπαναστατικής Γαλλίας,¹⁶ ασυμβίβαστη με την ιδέα της ουδετερότητας, απετέλεσε και την κατ'εξοχήν αιτία που οι θεωρητικές συζητήσεις αλλά και οι επιδιώξεις των δημοσίων υπαλλήλων επικεντρώθηκαν στην ψήφιση ενός νόμου (loi portant statut des fonctionnaires) για την ουσιαστική προστασία του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος από τις κομματικές παρεμβάσεις και τη συνακόλουθη υποχρέωση κομφορμισμού που αυτές επέαγονταν, αλλά και για την πλήρη και ακώλυτη άσκηση των δικαιωμάτων συνδικαλισμού και απεργίας, τα οποία οι διαδοχικές κυβερνήσεις αρνούνταν να αναγνωρίσουν στους δημοσίους υπαλλήλους.¹⁷

β. Η πρακτική που ακολουθήθηκε στη Μεγάλη Βρετανία και στις ΗΠΑ

Κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, στη Μεγάλη Βρετανία η «πολιτική προστασία» και η ευνοιοκρατία (political patronage) αποτελούσαν τον κανόνα διαχειρίσεως του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος. Γι' αυτό ο διορισμός και η σταδιοδρομία στη δημόσια διοίκηση εξαρτόνταν από την πίστη στο κόμμα που ήταν νικητής

15. Βλ., παραδείγματος χάριν, Alexandre Lefas, *L'Etat et les fonctionnaires*, M. Giard et E. Brière, Παρίσι 1913, 327 σελ. Επίσης βλ. τη διδακτορική διατριβή του Charles Georjin, *L'avancement dans les fonctions publiques. Son organisation. Ses garanties. Contribution à l'étude du statut des fonctionnaires*, L.G.D.J., Παρίσι 1911, 930 σελ., και G. Demartial, *ό.π.*

16. Γι' αυτό το θέμα, βλ. εκτενέστερα François Olivier-Martin, *Histoire du droit français des origines à la Révolution*, εκδ. του C.N.R.S., Παρίσι 1984, 763 σελ. Επίσης πρβλ. Rolland Mousnier, *Les institutions de la France sous la Monarchie absolue. 1598-1789*, P.U.F. (δύο τόμοι), Παρίσι, και F. Burdeau, *ό.π.*

17. Βλ. εκτενέστερα V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 199 κ.ε.

των εκλογών. Αυτό σήμαινε τον κομπορμιισμό των δημοσίων υπαλλήλων και την παράδοσή τους στην κομματική αυθαιρεσία, που ήταν απολύτως συνδεδεμένα με την κομματικοποίηση και μεροληψία της διοικητικής δράσης. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην πράξη και εδώ, όπως και στη Γαλλία, επιβίωνε η ιδέα του περιουσιακού χαρακτήρα των δημοσίων θέσεων, υπέρ του κόμματος που υπερίσχυε στις εκλογές,¹⁸ η οποία ήταν ασυμβίβαστη με την έννοια της ουδετερότητας.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, πολύ νωρίς – ήδη από την εποχή των διαδόχων του Washington – η κομματική πίστη, δηλαδή ο κομπορμισμός, ανεδείχθη σε βασικό κανόνα για το διορισμό σε κάποια δημόσια υπηρεσία. Η αποστροφή των ιδρυτών του νέου κράτους προς την ιδέα της δημιουργίας ισχυρής διοικήσεως βασιζόμενης στην ιδέα της σταδιοδρομίας, την οποία θεωρούσαν επικίνδυνη για την προστασία των ελευθεριών των πολιτών, τους οδήγησε το 1820 στην αποδοχή με νόμο (Four Years Tenure of Office Act) του συστήματος της εναλλαγής στις δημόσιες θέσεις ως συνέπειας της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία, αλλά και ως επιβίωσης της ιδέας του περιουσιακού χαρακτήρα των δημοσίων θέσεων υπέρ του εκάστοτε νικητή των προεδρικών εκλογών, με αποκλεισμό από αυτές των πολιτικών του αντιπάλων. Πρόκειται για το περίφημο spoils system (σύστημα μετακλητών υπαλλήλων),¹⁹ η εφαρμογή του οποίου αποτελούσε έκτοτε βασικό χαρα-

18. Βλ. κυρίως τη διδακτορική διατριβή του Démétrios Argyriades, *Génèse et évolution de la neutralité de la fonction publique en Grande Bretagne*, που υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο Παρίσι I, 1974 (δακτυλογραφημένη), 247 σελ. Επίσης, βλ. Paul-Marie Gaudement, *Le Civil Service britannique - Essai sur le régime de la fonction publique en Grande-Bretagne*, Armand Colin, Cahiers de la F.N.S.P., Παρίσι 1952, 173 σελ., και Gavin Drewry - Tony Butcher, *The Civil Service today*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1988, 259 σελ.

19. Βλ. εκτενέστερα τη διδακτορική διατριβή του Gérard Conac, *La fonction publique aux Etat-Unis. Essai sur le régime du Civil Service fédéral*, A. Colin, Cahiers de la F.N.S.P., Παρίσι 1958, 256 σελ., και «Developments in the law - Public Employment», στην *Harvard Law Review*, τόμ. 97, Μάιος 1984, αρ. 7, σ. 1611-1800. Στα μέσα του περασμένου αιώνα, ο Alexis de Tocqueville στο κλασικό δίτομο έργο του *De la Démocratie en Amérique*, Librairie Philosophie J. Vrin, Παρίσι 1990, έγραφε χαρακτηριστικά για το spoils system: «Στις Ηνωμένες Πολιτείες, μόνο άτομα με μέτριες επιδιώξεις εμπλέκονται στις ατραπούς της πολιτικής. Τα μεγάλα ταλέντα [...] απομακρύνονται γενικά από [αποφεύγουν] την εξουσία προς αναζήτηση του πλούτου» (βλ. τόμ. II, σ. 157).

κτηριστικό της πολιτικής ζωής των ΗΠΑ²⁰ σε ομοσπονδιακό, κρατικό και τοπικό επίπεδο, αλλά σήμαινε μια άνευ προηγουμένου πολιτική διαφθορά, τον εκμηδενισμό της ελευθερίας γνώμης και έκφρασης των δημοσίων υπαλλήλων και την πλήρη κομματικοποίηση της διοικητικής δράσης. Αποκορύφωμα αυτής της πρακτικής υπήρξε η δολοφονία του Προέδρου Garfield, την 2α Ιουλίου 1881, από κάποιον δυσαρεστημένο ψηφοφόρο, τον οποίο ο Λευκός Οίκος είχε αρνηθεί να διορίσει σε κάποια κατώτερη διοικητική θέση, όπως του είχε προεκλογικά υποσχεθεί.

2. ΟΙ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ

α. Οι αποσπασματικές ενέργειες του γάλλου νομοθέτη και δικαστή

Αν και οι αρχές της αξιοκρατίας και της ισότητας ευκαιριών και διορισμού σε θέση δημοσίου υπαλλήλου είχαν ήδη καθιερωθεί από το άρθρο 6 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789, εντούτοις, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρέμεναν ανενεργοί διότι ο γάλλος νομοθέτης δε θέλησε να προστατεύσει ουσιαστικά τον δημόσιο υπάλληλο από την αυθαιρεσία των κυβερνώντων με την ψήφιση κάποιου νόμου προς αυτήν την κατεύθυνση. Οι πελατειακές σχέσεις των βουλευτών και των υπουργών αποδείχθηκαν ισχυρότερες από τη θέληση για ουσιαστική εξυγίανση της διοικήσεως και την προστασία των δημοσίων υπαλλήλων. Γι' αυτό και ο νομοθέτης επέτρεπε στις κυβερνήσεις να ρυθμίζουν το θέμα κατά το δοκούν με διατάγματα (πρόκειται για το λεγόμενο régime des décrets).²¹

Όμως, οι παρατηρούμενες στην πράξη υπερβολές καθώς και το σκάνδαλο που ξέσπασε το 1905 με τη συστηματική αστυνόμευση των πεποιθήσεων των δημοσίων υπαλλήλων (γνωστό ως scandale des fiches) οδήγησαν στη λήψη ορισμένων αποσπασματικών προστατευτικών μέτρων όπως η ψήφιση διατάξεως (του άρθρου 65

20. Κατά τον Charles Zorgbibe, το spoils system αποτελούσε «τεχνική διακυβέρνησης» η οποία χαρακτήριζε το πολιτικό καθεστώς των ΗΠΑ. Πρβλ. το άρθρο του «Le spoils system, technique de gouvernement», στη *Revue Administrative*, αρ. 125, 1968, σ. 615-624.

21. Βλ. λ.χ. το χρονικό του Roger Bonnard, «La crise du fonctionnarisme et ses causes: le favoritisme - Remèdes: le statut des fonctionnaires: loi ou décret», στην *R.D.P.*, 1907, σ. 481-494· G. Demartial, *ό.π.*, και C. Georgin, *ό.π.*

του νόμου της 22ας Ιουλίου 1905) που καθιστούσε υποχρεωτική, πριν από την επιβολή κάθε πειθαρχικού μέτρου, τη γνωστοποίηση του φακέλου στον ενδιαφερόμενο δημόσιο υπάλληλο.²² Εξάλλου, το 1912, υιοθετήθηκε ο κανόνας της υποχρεωτικής συντάξεως πινάκων προαγωγών των δημοσίων υπαλλήλων, θέτοντας τέλος σε συνεχείς υπουργικές αυθαιρεσίες σε αυτόν τον τομέα.

Όμως, το 1875, όταν ο γάλλος νομοθέτης ρύθμισε τα κωλύματα εκλογιμότητας, δεν καθιέρωσε τη μη εκλογιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, αλλά προτίμησε ένα αυστηρό σύστημα ασυμβίβαστου μεταξύ των καθηκόντων των δημοσίων υπαλλήλων και εκείνων των βουλευτών και αργότερα (από το 1887) και των γερουσιαστών.²³

Εξάλλου, μόλις το 1901, αναγνωρίστηκε με νόμο σε όλους τους πολίτες η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Αυτό όμως δε σήμαινε και την αναγνώριση για τους δημοσίους υπαλλήλους του συνδικαλιστικού δικαιώματος, όπως το προέβλεπε ήδη από το 1884 ειδικός νόμος για τους άλλους εργαζόμενους.

Το γαλλικό Συμβούλιο Επικρατείας (Conseil d'Etat) συνέβαλε αποφασιστικά στην απολιτικοποίηση²⁴ της διαχείρισης του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος, με τον συνεχή περιορισμό των εξουσιών των ιεραρχικά προϊστάμενων.²⁵ Έτσι, με την τολμηρή νομολογία του (απόφαση της 10ης Μαΐου 1910, «Abbé Bouteyre»),²⁶ κα-

22. Για τη σημασία αυτής της θεμελιώδους διατάξεως βλ. Guy Thuiller, *Bureaucratie et bureaucrates en France au XIXe siècle*, Librairie Droz, Γενεύη 1980 (670 σελ.), σ. 432 κ.ε.

23. Πρβλ. τη διδακτορική διατριβή του Alain Di Stefano, *La participation des fonctionnaires à la vie politique*, L.G.D.J., Παρίσι II, 1979 (333 σελ.), κυρίως σ. 196 κ.ε.

24. Για την έννοια της απολιτικοποίησης, τη διαφοροποίησή της από αυτήν της πολιτικοποίησης και τη σχέση της με αυτήν της ουδετερότητας βλ. V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 60 κ.ε., και του ίδιου, «Ουδετερότητα και πολιτικοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων (Εννοιολογική προσέγγιση)», άρθρο στην επιθεώρηση *Διοικητική Εγκυκλοπαίδεια - Διοικητική μεταρρύθμιση*, τχ. 49-50, Ιανουάριος-Ιούνιος 1992 (σ. 76-101), και τχ. 51-52, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1992 (σ. 100-110), σ. 99 κ.ε.

25. Βλ. V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 229 κ.ε.

26. Για το κείμενο και το σχολιασμό αυτής της αποφάσεως βλ. R. σ. 553-562, εισήγηση Helbronner S. 1912, III, σ. 145-147, σχόλιο M. Hauriou, D. 1914, 3, σ. 74-77, εισήγηση Helbronner, R.D.P. 1912, σ. 453-470, εισήγηση Helbronner, σχόλιο G. Jeze. Επίσης, βλ. *Les grands arrêts de la jurisprudence administrative*, των Marceau Long, Prosper Weil, Guy Braibant, Pierre Delvolvé και Bruno Genevois, Sirey, 9η έκδ., Παρίσι 1990, αρ. 28, σ. 151-154. Πρβλ. ομοίως τις παρατηρήσεις του V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 238 και κυρίως σ. 242 κ.ε.

ταδικάζε οποιαδήποτε ιδέα κομφορμισμού και ακύρωσε υπουργική απόφαση που απομάκρυνε κάποιον υποψήφιο για θέση καθηγητή Μέσης Εκπαιδευσεως, βασιζόμενη στις πεποιθήσεις (στη συγκεκριμένη περίπτωση θρησκευτικές) του ενδιαφερομένου και όχι στον ενδεχόμενο ασυμβίβαστο χαρακτήρα της εξωτερικευσης αυτών των πεποιθήσεων με τα καθήκοντα που ήταν συνδεδεμένα με την αιτούμενη θέση.

Παράλληλα, το Conseil d'Etat δεν παρέλειψε να καταδικάσει την απεργία των δημοσίων υπαλλήλων, δεχόμενο σε αυτήν την περίπτωση ότι ο απεργός τίθεται αυτοδικαίως εκτός διοικήσεως και χάνει την ιδιότητά του. Πρόκειται για την περιφημη νομολογία που διαμορφώθηκε με τις αποφάσεις «Winkell» και «Rosier» της 7ης Αυγούστου 1909²⁷ και επιβεβαιώθηκε με την απόφαση «Delle Minaire et autres», της 22ας Οκτωβρίου 1937.²⁸

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι τόσο το γαλλικό Ακυρωτικό Δικαστήριο (Cour de Cassation)²⁹ όσο και το Conseil d'Etat,³⁰ στηριζόμενα στην ιδιαιτερότητα των δραστηριοτήτων των δημοσίων υπαλλήλων και του νομικού δεσμού που τους συνδέει με το κράτος (ή κάθε άλλο νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, όπου ασκούσαν τα καθήκοντά τους), καταδίκασαν τη συνδικαλιστική δραστηριότητά τους, θεωρώντας παράνομη τη δημιουργία συνδικάτων, κατά τις διατάξεις του νόμου της 21ης Μαρτίου 1884 για τα εργατικά συνδικάτα, αγνοώντας επιδεικτικά όμως την ύπαρξη πολλών και ισχυρών συνδικαλιστικών οργανώσεων, οι οποίες ωστόσο ήταν αδύνατον να διαλυθούν.³¹ Αυτή η νομολογία ανατράπηκε μετά την

27. Για το κείμενο και το σχολιασμό αυτών των αποφάσεων βλ. R. σ. 826 κ.ε., εισήγηση Tardieu, S. 1909, III, σ. 145-151, εισήγηση Tardieu, σχόλιο M. Hauriou, D. 1911, 3, σ. 17 κ.ε., εισήγηση Tardieu, R.D.P. 1909, σ. 494-505, σχόλιο G. Jeze, και *Les grands arrêts...*, ό.π., αρ. 23, σ. 128-132. Πρβλ. επίσης V. Kondylis, ό.π., σ. 232 κ.ε.

28. Βλ. R. σ. 843-850, R.D.P. 1938, σ. 121 κ.ε., εισήγηση M. Lagrange, σχόλιο G. Jeze, D. 1938, 3, σ. 49-57, εισήγηση M. Lagrange, σχόλιο Charles Eisenmann.

29. Βλ. Cass. Crim. 27 Ιουνίου 1885, *Lory et autres C. Ministère public*, D.P. 1886, 1, σ. 137 κ.ε.

30. Βλ. C.E. 13 Ιανουαρίου 1922, *Boisson et Syndicat national des agents des Contributions indirectes*, R. σ. 180-181, R.D.P. 1922, σ. 59-68, εισήγηση Berget, σχόλιο G. Jeze, και S. 1922, III, σ. 1-3, σχόλιο M. Hauriou. Πρβλ. V. Kondylis, ό.π., σ. 342 κ.ε.

31. Για το θέμα της ανάπτυξης ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος στο χώρο των δημοσίων υπαλλήλων, απόδειξη μας ισχυρής πολιτικοποίησης του δημοσιο-υπαλληλικού σώματος, και για τις αντιδράσεις που αυτή η κατάσταση προκάλεσε,

απελευθέρωση, το 1945, με την έμμεση (και, μετά την ψήφιση του νόμου του 1946 για τους δημοσίους υπαλλήλους, την άμεση) αναγνώριση του συνδικαλιστικού δικαιώματος των δημοσίων υπαλλήλων.³²

β. Η αποφασιστικότητα του βρετανού νομοθέτη

Στη Μεγάλη Βρετανία, ήδη από το 1701 με το νόμο Act of Settlement, απαγορεύτηκε στους υπαλλήλους του Στέμματος να εκλεγούν βουλευτές στη Βουλή των Κοινοτήτων. Η εφαρμογή αυτού του κανόνα οδήγησε στον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων των δημοσίων υπαλλήλων και μάλιστα στην απαγόρευση οιασδήποτε εκφράσεως πολιτικής γνώμης σε θέματα πολιτικής φύσεως καθώς επίσης και συμμετοχής στην πολιτική ζωή της χώρας, ιδίως ως υποψηφίων στις εκλογικές αναμετρήσεις. Τούτο ήταν το αντιστάθμισμα της προστασίας την οποία απολάμβαναν οι βρετανοί δημόσιοι υπάλληλοι, ιδίως μετά το 1855. Μόνο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο η απόλυτη αυτή απαγόρευση άρχισε να χαλαρώνει με τη συνεχή πίεση των δημοσιοϋπαλληλικών συνδικαλιστικών οργανώσεων προς όφελος των χαμηλόβαθμων δημοσίων υπαλλήλων.³³

Αντιθέτως, στον τομέα της διαχείρισης του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος παρατηρείται σημαντική βελτίωση. Συγκεκριμένα, το 1855, επί πρωθυπουργίας Γλάδστωνος, μετά από εισήγηση των Northcote-Trevelyan, άρχισε η πραγματική προστασία των δημο-

κατά την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. εκτενέστερα V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 159 κ.ε., 193 κ.ε. και 229 κ.ε. Πρβλ. επίσης τη διδακτορική διατριβή του Lazare Prokitch, *Le droit syndical des fonctionnaires (Etude de droit comparée)*, που υποστηρίχθηκε την 11η Ιουλίου 1939 στο Παρίσι, εκδ. Imprimerie des Invalides, Λιέγη, 227 σελ., και Jeanne Siwek-Pouydesseau, *Le syndicalisme des fonctionnaires jusqu'à la guerre froide*, Presses Universitaires de Lille, 1989, 342 σελ.

32. Βλ. V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 430.

33. Για την εξέλιξη αυτή βλ. κυρίως D. Argyriades, *ό.π.*, σ. 101 κ.ε., του ίδιου, «A propos de l'évolution du principe de neutralité dans la fonction publique britannique», χρονικό στη *Revue Administrative*, αρ. 159, 1974, σ. 273-274. Πρβλ. ομοίως P.-M. Gaudemet, *Le Civil Service britannique...*, *ό.π.*: Leon D. Epstein, «Political sterilization of Civil Servant. The United States and Great Britain», άρθρο στην *Public Administration Review*, αρ. 4, 1950 (σ. 281-290), σ. 284 κ.ε., και Claire Charlot, *L'énararchie à l'anglaise*, Presses Universitaires de Lille, 1989 (260 σελ.), σ. 143 κ.ε.

σίων υπαλλήλων από τον κίνδυνο του κομματισμού και του κομπορμιισμού. Ακριβέστερα, τότε κατοχυρώθηκε η αρχή της αξιοκρατίας και ο διαγωνισμός ως μέθοδος εισόδου στο δημοσιοϋπαλληλικό σώμα και δημιουργήθηκε μια ειδική επιτροπή, η Civil Service Commission, που είχε ως καθήκον το σεβασμό των κανόνων που κατοχύρωναν την αμερόληπτη και αξιοκρατική διεξαγωγή της διαδικασίας εισόδου στη δημόσια διοίκηση.³⁴ Εντούτοις, μόλις το 1870 καθιερώθηκε με διάταγμα, πάλι επί Κυβερνήσεως Γλάδστωνος, ο «ανοιχτός» διαγωνισμός για όλους τους ενδιαφερόμενους πολίτες, δηλαδή έγινε αποδεκτή η ισότητα ευκαιριών όλων των πολιτών για διορισμό σε θέση δημοσίου υπαλλήλου με κριτήριο την προσωπική αξία των υποψηφίων.³⁵

Εντούτοις, ο νόμος για τα εργατικά συνδικάτα του 1871 εφαρμόζοταν και στα συνδικάτα των βρετανών δημοσίων υπαλλήλων, δηλαδή δεν τους αμφισβητήθηκε το συνδικαλιστικό δικαίωμα, κατά κύριο λόγο διότι θεωρούνταν ως ιδιωτικοί υπάλληλοι του Στέμματος, κάτι που δε δικαιολογούσε τη διαφοροποίησή τους από τους άλλους εργαζόμενους.³⁶

Οι δραστικοί περιορισμοί των άγγλων δημοσίων υπαλλήλων, σε συνδυασμό με την αυξημένη προστασία που απολάμβαναν κατά οιασδήποτε μορφής αυθαιρεσίας των ιεραρχικά προϊσταμένων τους, δεν απέβλεπαν μόνο στη διασφάλιση της αμεροληψίας και αντικειμενικότητας της διοικητικής δράσης, αλλά συνιστούσαν την αναγκαία συνέπεια της αυστηρότητας του θεμελιώδους συνταγματικού κανόνα της υπουργικής ευθύνης ενώπιον του Κοινοβουλίου,³⁷

34. Βλ. τη διδακτορική διατριβή του Jacques Ziller, *Egalité et mérite. L'accès à la fonction publique dans les Etats de la Communauté Européenne*, που υποστηρίχθηκε στο Παρίσι ΙΙ και εκδόθηκε στις Βρυξέλλες από το Ι.Ε.Α.Ρ., εκδ. E. Brylant, 1988 (350 σελ.), σ. 59 κ.ε., και G. Dewery - T. Butcher, *ό.π.*, σ. 43 κ.ε.

35. Βλ. τη δίτομη διδακτορική διατριβή του Jean-Philippe Bras, *Les approches théoriques de la fonction publique*, Παρίσι Ι, 1985 (πολυγραφημένη), τόμ. ΙΙ, σ. 67.

36. Για το συνδικαλισμό των Civil Servants βλ. τη διδακτορική διατριβή του Bernard Leger, *Les syndicats de fonctionnaires en Angleterre (fonctionnaires nationaux)*, Sirey, Παρίσι 1929, 264 σελ.

37. Για το θέμα αυτό υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. εκτενέστερα Stanley de Smith - Rodney Brazier, *Constitutional and administrative law*, Penguin Books, Λονδίνο 1989, 6η έκδ. (756 σελ.), σ. 185 και 193. Ομοίως, πρβλ. V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 367 κ.ε.: Danièle Loschak, *La fonction publique en Grande-Bretagne*, P.U.F., Παρίσι 1972 (96 σελ.), σ. 8 κ.ε.: Gérard Timsit - Céline Wiener, «Administration et politique en Grande Bretagne, en Italie et en République fédérale d'Allemagne», άρθρο στην επιθεώρηση *R.F.S.P.*, Ιούνιος 1980, ΙΙΙ (σ. 506-532), σ. 506 κ.ε.

προς το οποίο θα αντέκειτο η πλήρης εξομοίωση των Civil Servants με τους άλλους πολίτες στον τομέα των πολιτικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων.

γ. Η δυναμική παρέμβαση του αμερικανού νομοθέτη

Στις ΗΠΑ, οι υπερβολές του spoils system οδήγησαν το 1883 στην ψήφιση νόμου (του Pendleton Act ή Civil Service Act ή Merit System Act), που δημιούργησε, κατά το βρετανικό παράδειγμα, μια αμερόληπτη επιτροπή, τη Civil Service Commission, που θα είχε ως αρμοδιότητα τη διεξαγωγή των προσλήψεων –περιορισμένου, στην αρχή τουλάχιστον, αριθμού δημοσίων υπαλλήλων– σύμφωνα με την αξία των υποψηφίων και όχι με τις κομματικές τους τοποθετήσεις.³⁸ Παρείχε δε στον Πρόεδρο το δικαίωμα να επεκτείνει τον κατάλογο των θέσεων στις οποίες ο διορισμός θα γινόταν με βάση την αρχή της αξιοκρατίας. Εξάλλου, ο νόμος του 1883 προστάτευε τους υπαλλήλους από τις κομματικές παρεμβάσεις κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους, αλλά δεν τους απαγόρευε τη συμμετοχή στις δραστηριότητες των πολιτικών κομμάτων, αρκεί να μην έκαναν χρήση της εξουσίας ή της επιρροής που απέρρεαν από τα καθήκοντά τους.

Ο νόμος του 1883 αποτελούσε αναμφισβήτητα μια δυναμική αρχή προς την κατεύθυνση της καλύτερης προστασίας της ουδετερότητας του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος. Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην αρχή αφορούσε μόνο ένα ποσοστό 10,4% των αμερικανών δημοσίων υπαλλήλων. Το ποσοστό αυτό ανερχόταν στο 63,9% επί προεδρίας του Theodor Roosevelt, στο 70% επί προεδρίας Wilson, στο 90% στο τέλος της προεδρίας του Hoover. Παρατηρείται μια έξαρση των διορισμών κατά το spoils system το 1933, με την εκλογή του Φραγκλίνου Ρούσβελτ, που επιθυμούσε να εφαρμόσει μια νέα πολιτική, εκείνη του New Deal. Έτσι, το ποσοστό αυτό πλησίαζε το 60,5% στο τέλος της πρώτης προεδρικής θητείας του. Εντούτοις, επί Φραγκλίνου Ρούσβελτ ψηφίστηκε το 1939 νόμος (ο Ramspect Act) που κατοχύρωνε τις αρχές του merit system τις οποίες είχε θέσει το 1883 ο αμερικανός νομοθέτης.³⁹

38. Βλ. Roger Grégoire, «La conception de la Fonction Publique aux Etat-Unis», άρθρο στη *Revue Administrative*, αρ. 18, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1950 (σ. 544-554), σ. 547.

39. Βλ. εκτενέστερα Martine Lamarque, *La fonction publique fédérale aux Etats-*

Εντούτοις, ο νόμος του 1883 άνοιξε και το δρόμο για την προοδευτική στέρηση από τους αμερικανούς δημοσίους υπαλλήλους των δικαιωμάτων ελεύθερης έκφρασης και συμμετοχής στην πολιτική ζωή της χώρας και τούτο ως αντιστάθμισμα της προστασίας που εφεξής θα απολάμβαναν κατά τη σταδιοδρομία τους. Αποκορύφωμα αυτής της πορείας συνιστά ο νόμος Hatch Act⁴⁰ που ψηφίστηκε στις 2 Αυγούστου 1939 και ο οποίος αφενός τόνιζε την αρχή της προσωπικής αξίας για την είσοδο στη δημόσια διοίκηση, περιορίζοντας ακόμη περισσότερο το πεδίο εφαρμογής του spoils system, και αφετέρου απαγόρευε στους ομοσπονδιακούς δημοσίους υπαλλήλους να συμμετέχουν ενεργά καθ' οιονδήποτε τρόπο στις προεκλογικές εκστρατείες και να είναι μέλη της διοίκησης οποιαδήποτε πολιτικού κόμματος.⁴¹ Συγκεκριμένα, ο νόμος αυτός, ο οποίος εξακολουθεί να ισχύει στις ΗΠΑ ακόμη και σήμερα, περιορίζει τις πολιτικές δραστηριότητες των ομοσπονδιακών υπαλλήλων, των υπαλλήλων του District of Columbia και ορισμένων κρατικών και τοπικών υπαλλήλων, με σκοπό την αποτελεσματική και αμερόληπτη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών.

Τέλος, το Κογκρέσο, αντιτιθέμενο στην πολιτική κατά των συνδικάτων που ακολουθούσαν οι αμερικανοί πρόεδροι, γρήγορα αναγνώρισε το συνδικαλιστικό δικαίωμα στους δημοσίους υπαλλήλους. Πρόκειται για το νόμο Lloyd-La Follette Act της 24ης Αυγούστου 1912, ο οποίος όμως απαγόρευσε ρητά το δικαίωμα απεργίας.⁴² Το 1947, ο αμερικανός νομοθέτης προέβλεψε την άμεση και αυτόματη απόλυση των απεργών δημοσίων υπαλλήλων,⁴³ θυμίζοντας έτσι τη σκληρή λύση του γαλλικού Conseil d'Etat, την 7η Αυ-

Unis (Travaux et mémoires de la Faculté de Droit et de Science Politique), P.U.F., Παρίσι 1971 (202 σελ.), σ. 20.

40. Βλ. εκτενέστερα *Developments in the law...*, ό.π., σ. 652 κ.ε., και G. Conac, ό.π., σ. 175 κ.ε. Επίσης, βλ. το άρθρο του William L. Magness, «“Un-Hatching” federal employee political endorsements», στην επιθεώρηση *University of Pennsylvania Law Review*, τόμ. 134, 1986, σ. 1497-1529.

41. Βλ. το σχετικό κατατοπιστικό φυλλάδιο που εξέδωσε το 1990 στην Ουάσιγκτον το Office of Special Counsel. Για τις αρμοδιότητες αυτού του οργάνου στον τομέα της τήρησης των απαγορευτικών διατάξεων του Hatch Act, βλ. V. Kondylis, ό.π., σ. 785.

42. Βλ. το άρθρο της Martine Lamarque, «La fonction publique aux Etats-Unis», στα *Cahiers Français (suppléments)*, αρ. 194, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1980, σημ. 9.

43. Βλ. τη διδακτορική διατριβή του G. Conac, ό.π., σ. 149.

γούστου 1909, στις υποθέσεις «Winkel» και «Rosier», που αναφέρθηκαν.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η εξέταση της πρακτικής και των προσπαθειών του νομοθέτη (αλλά και του δικαστή στην περίπτωση της Γαλλίας) σχετικά με τα πολιτικά δικαιώματα και τις συναφείς υποχρεώσεις των δημοσίων υπαλλήλων και τη διαχείριση του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος, κατά τη διάρκεια του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, μας βοηθά να δούμε τα ουσιώδη στοιχεία, τον σκληρό πυρήνα της ουδετερότητας. Η εννοιολογική αυτή προσέγγιση⁴⁴ αποδεικνύει ότι η έννοια αυτή παρουσιάζεται ως μία μορφή τριπτύχου. Συγκεκριμένα:

Κατά πρώτον, *ουδετερότητα* σημαίνει *προστασία* των δημοσίων υπαλλήλων έναντι κάθε μορφής αυθαιρεσίας από μέρους των ιεραρχικών προϊσταμένων τους, που θα σήμαινε απαίτηση – σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό – κομφορμισμού στον απόλυτο νόημα, στην κυβέρνηση ή στο κυβερνών κόμμα, από το οποίο θα εξαρτόνταν η υπηρεσιακή κατάστασή τους και η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων τους.

Κατά δεύτερον, *ουδετερότητα* σημαίνει *αποχή* από την άσκηση ορισμένων πολιτικών δραστηριοτήτων, και μάλιστα *περιορισμό* ή *στέρωση* ορισμένων πολιτικών δικαιωμάτων των δημοσίων υπαλλήλων, κατά κύριο λόγο, εκείνου της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης και ελεύθερης και ενεργού συμμετοχής στις κομματικές δραστηριότητες, στις εκλογικές αναμετρήσεις και γενικότερα, στην πολιτική ζωή της χώρας.

Τέλος, κατά τρίτον, *ουδετερότητα* σημαίνει *αμεροληψία* και *αντικειμενικότητα* και αναφέρεται στη δραστηριότητα των δημοσίων υπαλλήλων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Αν, βεβαίως, αυτή η αμεροληψία και αντικειμενικότητα αναφέρονται στη διαχείριση του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος, τότε πρόκειται για την προστασία που απολαμβάνουν οι δημόσιοι υπάλληλοι και ως εκ τούτου εμπίπτει στην πρώτη περίπτωση της ουδετερότητας/προστασίας.

Αντιθέτως, όπως η ιστορική έρευνα καταδεικνύει, η *πολιτικο-*

44. Για το θέμα αυτό βλ., αναλυτικότερα, V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 15 κ.ε., και του ίδιου, *Ουδετερότητα και πολιτικοποίηση...*, *ό.π.*

ποίηση παρουσιάζεται ως μια πηγή προβλημάτων για την ουσιαστική προστασία της ουδετερότητας, η οποία αφορά είτε τη διαχείριση του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος είτε την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων από τους δημοσίους υπαλλήλους είτε τη διοικητική δράση. Υπάρχουν διαβαθμίσεις, ή καλύτερα ποικίλες μορφές πολιτικοποίησης, οι οποίες εντούτοις δε διαφοροποιούνται ποιοτικά αλλά ποσοτικά, ανάλογα με το βαθμό προσβολής της ουδετερότητας που συνεπάγονται.⁴⁵

Συγκεκριμένα, η *απόλυτη* πολιτικοποίηση ταυτίζεται με την κομματικοποίηση της διοικητικής δράσης ή την ύπαρξη πελατειακών σχέσεων στο χώρο της δημόσιας διοίκησης, την ευνοιοκρατία στη διαχείριση του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος, και τον κομφορμισμό από τα οποία απορρέει η υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων να μετέχουν στις πολιτικές διαμάχες υπέρ ενός κόμματος.

Αντιθέτως, η *σχετική* πολιτικοποίηση προκύπτει από τη θέση των δημοσίων υπαλλήλων ως πολιτών που έχουν το δικαίωμα να μετέχουν στην πολιτική ζωή, δίχως τούτο να σημαίνει ότι αυτή η αναγκαία συμμετοχή γίνεται εις βάρος της ουδετερότητας, δηλαδή της αμεροληψίας και αντικειμενικότητας που πρέπει να διέπουν τη διοικητική δράση σε κάθε ευνομούμενη δημοκρατική πολιτεία.

45. Βλ. αναλυτικότερα V. Kondylis, *ό.π.*, σ. 30 κ.ε., και του ίδιου, *Ουδετερότητα και πολιτικοποίηση...*, *ό.π.*, σ. 84 κ.ε.

ΘΟΔΩΡΟΣ ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ*

ΟΙ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ ΚΑΙ Η ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΣΤΙΣ ΕΠΑΝΑΛΗΠΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ Β΄ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το φαινόμενο των επαναληπτικών εκλογών είναι σπάνιο στην ελληνική πολιτική ιστορία σε αντίθεση με άλλες χώρες (Αγγλία). Οι επαναληπτικές εκλογές που έγιναν το 1992 στη Β΄ Αθηνών παρουσιάζουν πολλαπλό ενδιαφέρον, τόσο από την άποψη της καθαρά πολιτικής ανάλυσης όσο κι από την άποψη μιας ανάλυσης ποσοτικής.

Στην εργασία αυτή μας ενδιαφέρει η προσέγγιση του φαινομένου ποσοτικά, ώστε να κατορθώσουμε να μετρήσουμε κάποιες παραμέτρους και παράγοντες που διαμόρφωσαν το αποτέλεσμα των εκλογών.

Στις εκλογές της Β΄ Αθηνών παρατηρήθηκε το φαινόμενο της υποψηφιότητας πολυάριθμων κομμάτων για την εκλογή ενός βουλευτή. Από πολιτική άποψη οι επαναληπτικές εκλογές στη Β΄ Αθηνών δεν προκλήθηκαν για τη συμπλήρωση του κοινοβουλίου αλλά χρησιμοποιήθηκαν από το ΠΑΣΟΚ ως μέτρηση της δύναμής του και της αντίθεσης των εκλογέων προς την κυβέρνηση. Η Νέα Δημοκρατία, ο Συνασπισμός και το ΚΚΕ δε συμμετείχαν στις εκλογές με υποψηφίους.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω αλλά και το γεγονός ότι η περιφέρεια δεν είναι μια ομοιογενής περιοχή (κοινωνικά, οικονομικά

* Ο Θ. Χατζηπαντελής είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και διδάκτωρ Στατιστικής του ΑΠΘ. Ο Κ. Ζαφειρόπουλος είναι πτυχιούχος Μαθηματικών του ΑΠΘ.

** Ευχαριστούμε τους κριτές για τις χρήσιμες υποδείξεις τους, οι οποίες συνέβαλαν στη βελτίωση του περιεχομένου και της μορφής του κειμένου.

κτλ.), αφού συνδυάζει περιοχές με υψηλότερα κοινωνικά και οικονομικά επίπεδα, βλ. βόρεια προάστια, καθώς και «λαϊκές» περιοχές, θεωρήσαμε ότι η περιοχή προσφέρεται για ανάλυση, παρέχοντας ακόμη τη δυνατότητα για μια συγκριτική μελέτη των υποπεριοχών της.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμηση της στάσης των ψηφοφόρων των κομμάτων σε ένα ασυνήθιστο πολιτικό γεγονός, ως προς την «επίσημη» γραμμή του κάθε κόμματος.

Έτσι, η εργασία οργανώθηκε στα εξής τμήματα: (α) την εκτίμηση των ροών ψηφοφόρων, (β) τον έλεγχο της κομματικής πειθαρχίας στις εκλογές του 1992, (γ) τον έλεγχο στις υποπεριοχές της Β' Αθηνών ως προς τις μετακινήσεις των ψηφοφόρων τους.

Για τη μελέτη των παραπάνω χρησιμοποιούμε τον υπολογισμό των ροών ψηφοφόρων για κάθε δήμο και κοινότητα της Β' Αθηνών. Έτσι είναι δυνατή η εύρεση ενός μεγάλου πλήθους στοιχείων που μπορούν να χρησιμεύσουν σε μια στατιστική ανάλυση.

2. ΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΤΩΝ ΡΟΩΝ

Οι πίνακες ροών, ή πίνακες μετάβασης, που χρησιμοποιούνται στα παρακάτω περιέχουν τις ροές των ψηφοφόρων μεταξύ των διαδοχικών εκλογών 1990 και 1992 στη Β' Αθηνών. Λέγοντας ροή εννοούμε το ποσοστό των ψηφοφόρων που στις εκλογές του 1990 είχαν ψηφίσει το κόμμα Α και στις επαναληπτικές εκλογές του 1992 ψήφισαν το κόμμα Β. Επειδή στις εκλογές του 1990 το μεγαλύτερο ποσοστό των ψήφων συγκεντρώθηκε από τα κόμματα Νέα Δημοκρατία, ΠΑΣΟΚ και το Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου (ΣΥΝ), θεωρήσαμε μόνο τις ροές τις προερχόμενες από αυτά. Στις εκλογές του 1992 θεωρήσαμε ότι οι ροές είχαν κατεύθυνση την Αποχή, το Άκυρο, το Λευκό, το κόμμα των Κεντρικών Οικολόγων (Λεβέντης), το ΠΑΣΟΚ και τους Λοιπούς (μια κατηγορία που συνοψίζει όλους τους υπόλοιπους υποψήφιους). Οι πίνακες μετάβασης ή πίνακες ροών, ένας για κάθε οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης (ΟΤΑ), περιέχουν όλες τις ροές από τα τρία κόμματα που θεωρείται ότι έλαβαν μέρος στις εκλογές του 1990 και κατευθύνονται προς τα έξι κόμματα-στάσεις ψήφου, που θεωρείται ότι έλαβαν μέρος το 1992.

Η μορφή ενός τέτοιου πίνακα είναι:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Γενική μορφή του πίνακα ροών

	Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
N.Δ.	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν N.Δ. και το 1992 έχουν στάση ΑΠΟΧΗ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν N.Δ. και το 1992 έχουν στάση ΑΚΥΡΟ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν N.Δ. και το 1992 έχουν στάση ΛΕΥΚΟ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν N.Δ. και το 1992 έχουν στάση ΠΑΣΟΚ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν N.Δ. και το 1992 έχουν στάση ΛΕΒΕΝΤΗΣ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν N.Δ. και το 1992 έχουν στάση ΛΟΙΠΟΙ
ΠΑΣΟΚ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και το 1992 έχουν στάση ΑΠΟΧΗ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και το 1992 έχουν στάση ΑΚΥΡΟ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και το 1992 έχουν στάση ΛΕΥΚΟ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και το 1992 έχουν στάση ΠΑΣΟΚ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και το 1992 έχουν στάση ΛΕΒΕΝΤΗΣ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΠΑΣΟΚ και το 1992 έχουν στάση ΛΟΙΠΟΙ
ΣΥΝ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΣΥΝ και το 1992 έχουν στάση ΑΠΟΧΗ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΣΥΝ και το 1992 έχουν στάση ΑΚΥΡΟ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΣΥΝ και το 1992 έχουν στάση ΛΕΥΚΟ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΣΥΝ και το 1992 έχουν στάση ΠΑΣΟΚ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΣΥΝ και το 1992 έχουν στάση ΛΕΒΕΝΤΗΣ	ποσοστό ψηφοφόρων που το 1990 ψήφισαν ΣΥΝ και το 1992 έχουν στάση ΛΟΙΠΟΙ

Υπολογισμοί των ροών έχουν γίνει από τους Γεωργαντίδη και Νικολακόπουλο (1978) και από τους Αναστασάκο, Βούλγαρη, Νικολακόπουλο (1990), σύμφωνα με τη μέθοδο των Irwin και Meeter (1969), με τη μέθοδο της γραμμικής παλινδρόμησης, μιας τεχνικής τεκμηριωμένης στη διεθνή βιβλιογραφία. Στην περίπτωση μας χρησιμοποιούμε δύο τεχνικές παλινδρόμησης. Η πρώτη είναι μια παραλλαγή της παλινδρόμησης που περιγράφεται από τον Miller (1972) για την εκτίμηση ροών στις βρετανικές εκλογές. Η μέθοδος αυτή, γνωστή ως Ridge Regression, φαίνεται να δίνει πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα, ενώ η εφαρμογή της μπορεί να αυτοματοποιηθεί για κάθε περίπτωση. Η τεχνική παράγει εκτιμήσεις των

ροών, ως κλάσματα ανάμεσα στο 0 και στο 1. Η δεύτερη μέθοδος είναι η μέθοδος της γραμμικής παλινδρόμησης με περιορισμούς, η οποία απαιτεί οι εκτιμώμενοι συντελεστές να βρίσκονται στο διάστημα $[0,1]$ με τη συνθήκη το άθροισμα κάθε γραμμής του πίνακα να είναι ίσο με τη μονάδα. Οι δύο μέθοδοι αν και έχουν κοινή αφετηρία – τη μέθοδο της παλινδρόμησης – διαφοροποιούνται από αυτήν και μεταξύ τους ως προς τις παραδοχές τους. Στην πρώτη, τη μέθοδο της Ridge Regression, η προσπάθεια είναι να προκύψουν οι συντελεστές στο διάστημα $[0,1]$ με τη χρήση ενός συντελεστή λείανσης, γεγονός που παράγει εκτιμήσεις που υποεκτιμούν τις μεγάλες τιμές στον πίνακα (τις τιμές κοντά στη μονάδα) σε όφελος των μικρότερων τιμών στον πίνακα. Επίσης δεν είναι δυνατό να μελετηθεί η συμπεριφορά των συντελεστών, δηλαδή να προκύψουν διαστήματα εμπιστοσύνης γι' αυτούς, να υπολογιστεί η διασπορά τους και άλλα στατιστικά μέτρα. Στη δεύτερη μέθοδο, της γραμμικής παλινδρόμησης με περιορισμούς, διατηρούνται οι βασικές προϋποθέσεις της μεθόδου της γραμμικής παλινδρόμησης. Εδώ οι εκτιμήσεις βασίζονται στην αρχή της μέγιστης πιθανοφάνειας. Επιλέγεται η πιο πιθανή τιμή κάθε συντελεστή, εκείνη δηλαδή που αντιστοιχεί στη μικρότερη δυνατή διαφοροποίηση μεταξύ των δύο προς μελέτη περιόδων. Το γεγονός αυτό προκαλεί υπερεκτίμηση των μεγαλύτερων τιμών εις βάρος των μικρότερων τιμών, αφού οι μεγαλύτερες τιμές αντιστοιχούν σε πιο πιθανές ροές. Παρακάτω δίνεται ο μέσος πίνακας ροών που περιέχει τις μέσες τιμές των ροών που υπολογίστηκαν από τους 47 επιμέρους πίνακες, και για τις δύο μεθόδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Πίνακας ροών για το σύνολο της Β' Αθηνών (Ridge Regression)

	Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
Ν.Δ.	31,00	5,51	7,83	14,48	25,98	15,17
ΠΑΣΟΚ	5,56	1,84	1,39	87,50	0,81	3,81
ΣΥΝ	11,12	8,85	8,42	48,35	12,42	10,10

Για την εφαρμογή της μεθόδου, πρέπει οι μονάδες που επιλέγονται για τη στατιστική ανάλυση να είναι όσο το δυνατόν ομοιογενείς. Στην περίπτωση μας η επιλογή των ΟΤΑ ικανοποιεί αυτή την

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Πίνακας ροών για το σύνολο της Β' Αθηνών
(Παλινδρόμηση με περιορισμούς)

	Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
Ν.Δ.	33,61	5,19	6,95	10,83	27,48	15,94
ΠΑΣΟΚ	7,07	1,80	1,11	87,30	1,96	0,73
ΣΥΝ	6,27	11,95	11,95	51,34	7,35	11,15

προϋπόθεση, αφού είναι οι μικρότερες διοικητικές μονάδες που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε. Έτσι για κάθε ΟΤΑ υπολογίζουμε τα ποσοστά των κομμάτων στα εκλογικά τμήματα, γιατί τα εκλογικά τμήματα σε κάθε γεωγραφική ενότητα είναι χωρισμένα από τον ίδιο ακριβώς πληθυσμό με τυχαίο τρόπο (ανά ενορία με κριτήριο το αρχικό γράμμα του επωνύμου) και εφαρμόζουμε τις μεθόδους εκτίμησης.

Ο μέσος πίνακας ροών εκτιμά τη μέση τιμή των ροών στις ενότητες (ΟΤΑ) και όχι τη μέση ροή στην εκλογική περιφέρεια στο σύνολό της. Αυτό γίνεται γιατί δεν μπορεί εύκολα να στηριχτεί η παραδοχή, απαραίτητη για την παλινδρόμηση, ότι οι ροές σε κάθε εκλογικό τμήμα προέρχονται από την ίδια στατιστική κατανομή. Αντίστοιχος πίνακας ροών έχει εκτιμηθεί από τους Γ. Αναστασάκο και Η. Νικολακόπουλο σε άρθρο τους στην εφημερίδα *Τα Νέα* (8.4.1992).

3. ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΕΙΣ

Η παρατήρηση του μέσου πίνακα ροών μπορεί να μας βοηθήσει να παρακολουθήσουμε τις μεταβολές των ψηφοφόρων και να ελέγξουμε το βαθμό στον οποίο οι ψηφοφόροι ενίσχυσαν κόμματα που φαίνεται να τοποθετούνται μακριά από την επίσημη γραμμή των κομμάτων που είχαν επιλέξει στις προηγούμενες εκλογές.

Φαίνεται ένας διαχωρισμός των ψηφοφόρων της Ν.Δ. (1990) σε τρεις κατευθύνσεις. Η Ν.Δ. προέτρεπε τους ψηφοφόρους να ψηφίσουν Λευκό, Άκυρο ή να απόσχουν. Σχεδόν οι μισοί ψηφοφόροι της επέλεξαν τις παραπάνω στάσεις ψήφου (Αποχή + Άκυρο + Λευκό περίπου 45%). Είναι σημαντική η ροή από τη Ν.Δ. προς το ΠΑΣΟΚ που εκτιμάται 10,83%, 14,48%, ενώ η ροή προς το κόμμα

των Κεντρικών είναι 25,98%, 27,48%. Σε αντίθεση προς το ΠΑΣΟΚ και τον ΣΥΝ, η ροή από τη Ν.Δ. προς τους Λοιπούς είναι μεγαλύτερη.

Η κίνηση από το ΠΑΣΟΚ προς τα υπόλοιπα κόμματα είναι μικρή. Είναι εμφανής η σταθερότητα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ (1990) στο ίδιο κόμμα το 1992, ποσοστό 87,50%, 87,30%, γεγονός που εξηγεί το χαρακτήρα της εκλογικής αναμέτρησης τον οποίο επέλεξε το ΠΑΣΟΚ.

Οι ροές από τον ΣΥΝ προς το Λευκό και το Άκυρο είναι βέβαια μεγάλες σε σχέση με τις ροές από τα άλλα δύο κόμματα. Εντυπωσιακή είναι η «κίνηση» προς το ΠΑΣΟΚ που πλησιάζει τον μισό αριθμό των ψηφοφόρων του ΣΥΝ του 1990. Η επαμφοτερίζουσα στάση του ΣΥΝ προς Λευκό, Άκυρο και υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ δίνει μια ισχυρή ερμηνεία του φαινομένου. Σημειώνουμε επίσης ότι οι ψηφοφόροι του ΣΥΝ το 1990 έχουν χωριστεί σε τρεις διακριτές κατηγορίες (ΣΥΝ, ΚΚΕ, «ανέντακτοι») μετά την αποχώρηση του ΚΚΕ από τον ΣΥΝ.

Σε γενικό επίπεδο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως υπάρχουν δύο αιτίες που ενδεχομένως προκάλεσαν αυτές τις μετακινήσεις:

α) Η μικρή έκταση της εκλογικής αναμέτρησης του 1992. Το γεγονός ότι μόνον ένας βουλευτής θα εκλεγόταν, και ουσιαστικά δε θα άλλαζε την πολιτική κατάσταση, μπορεί να προκάλεσε μια πιο χαλαρή τοποθέτηση των ψηφοφόρων.

β) Το φορτισμένο πολιτικό κλίμα — ο χαρακτήρας των εκλογών. Το ΠΑΣΟΚ έδωσε στην αναμέτρηση του 1992 το χαρακτήρα δυσσέκειας προς την κυβερνητική πολιτική.

Η τάση ψήφισης του κόμματος Κεντρικών από 2,5 στους 10 ψηφοφόρους της Ν.Δ. και 1 στους 10 ψηφοφόρους του ΣΥΝ μπορεί να ερμηνευθεί ως έμμεση κριτική της στάσης των κομμάτων στην παραπάνω διαδικασία.

4. ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

Στο τμήμα αυτό μας ενδιαφέρει να ελέγξουμε τη διαφοροποίηση που παρουσιάζει η μετατόπιση των ΟΤΑ της Β' Αθηνών ως προς την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων στις εκλογές του 1990.

Μια αντίστοιχη προσπάθεια παρουσιάζεται από τους Θ. Μαλούτα, Η. Νικολακόπουλο, Μ. Παντελίδου στο *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα* (1992). Ακόμη μας ενδιαφέρει να ελέγξουμε ανάλογες διαφοροποιήσεις που μπορεί να σχετίζονται με το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο των ΟΤΑ. Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε κυμάνσεις των εκλογικών μεταβολών και να διαπιστώσουμε το εύρος της κομματικής πειθούς στους ψηφοφόρους.

Το τμήμα αυτό περιέχει δύο μέρη: Στο πρώτο γίνεται ένας διαχωρισμός των ΟΤΑ ως προς την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων — η προηγούμενη δύναμη των κομμάτων (εκλογές 1990) μπορεί να χαρακτηρίζει τις περιοχές και να φανερώνει την πολιτική ταυτότητά τους. Στο δεύτερο οι ΟΤΑ χαρακτηρίζονται με ποιοτικό τρόπο: σ' αυτούς που έχουν χαμηλό επίπεδο, σ' αυτούς που έχουν μεσαίο επίπεδο και σ' αυτούς που έχουν υψηλό επίπεδο ως προς κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια (υποδομές, οικονομικοί και μορφωτικοί δείκτες). Για μια πιο συστηματική ανάλυση της διαίρεσης βλέπε και Θ. Μαλούτας, «Κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα», στο *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*.

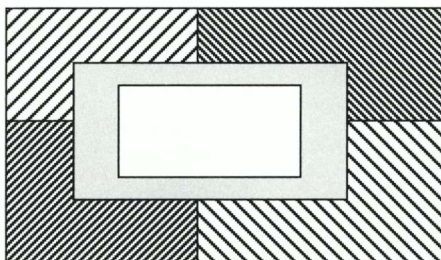
Εδώ τοποθετούνται σε ποιοτική κλίμακα οι ΟΤΑ της Β' Αθηνών. Τοποθετώντας σε ποιοτική κλίμακα μέσω κάποιας τεχνικής ταξινόμησης (Cluster analysis, Multidimensional scaling) αναπόφευκτα κάποιες περιοχές τοποθετούνται στην ίδια ομάδα ανάλογα με το συντελεστή ομοιότητας που χρησιμοποιούμε. Έτσι π.χ. η Πετρούπολη εμφανίζεται να ανήκει στην ομάδα 2 (μαζί με το Περιστερι) αντί στην ομάδα 3 (μαζί με τους Αγ. Αναργύρους). Αναμφίβολα, μια πιο συστηματική ανάλυση των μεταβολών των κοινωνικών χαρακτηριστικών των ΟΤΑ θα οδηγούσε σε ποσοτικοποιημένους συντελεστές ομοιότητας και «αντικειμενικότερη» κατάταξη.

Ενδεχόμενη διαφοροποίηση των ροών ως προς τις περιοχές αυτές μπορεί να δηλώνει μια συσχέτιση της κοινωνικής κατάστασης με την πολιτική προτίμηση, όπως και μια συσχέτιση της πολιτικής παράδοσης της κάθε περιοχής με την εκλογική προτίμηση. Η ιδιαιτερότητα της Β' Αθηνών επιτρέπει τη διαίρεσή της σε γεωγραφικές υποπεριοχές με ενιαία χαρακτηριστικά σύμφωνα με το παρακάτω σχήμα (σ. 122).

Σημειώνουμε ότι αυτή η εκλογική περιφέρεια δεν ικανοποιεί κριτήρια για σχηματισμό εκλογικών περιφερειών (Χατζηπαντελής 1983).

ΣΧΗΜΑ 1

Σχηματική παράσταση της εκλογικής περιφέρειας

 Δήμος Αθηναίων	 Βορειοδυτικά προάστια
 Περιμετρικοί δήμοι	 Νοτιοδυτικά προάστια
 Νοτιοανατολικά προάστια	 Βορειοανατολικά προάστια

Οι ΟΤΑ χωρίζονται ως προς την εκλογική τους συμπεριφορά σε τρεις κατηγορίες, ως εξής:

- i) αυτοί στους οποίους κατά τις εκλογές του 1990 η Ν.Δ. είχε τουλάχιστον 40% και το ΠΑΣΟΚ λιγότερο από 40%·
- ii) αυτοί στους οποίους κατά τις εκλογές του 1990 το ΠΑΣΟΚ είχε τουλάχιστον 40% και η Ν.Δ. λιγότερο από 40%·
- iii) οι υπόλοιποι ΟΤΑ.

Χρησιμοποιώντας την προηγούμενη διαίρεση εφαρμόσαμε την τεχνική της ανάλυσης διασποράς. Με την τεχνική αυτή είναι δυνατό να συμπεράνουμε αν στις υπό μελέτη ροές υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στις περιοχές των ΟΤΑ που ορίστηκαν. Έτσι εξετάζουμε 15 μεταβλητές-ροές σε τρεις στάθμες. Τα αποτελέσματα συνοψίζονται στους παρακάτω πίνακες.

Η διαφοροποίηση των περιοχών ως προς την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων περιορίζεται στις ροές από τη Ν.Δ. προς το Λευκό, από το ΠΑΣΟΚ προς το Λευκό, τον Λεβέντη και προς το ΠΑΣΟΚ, και από τον ΣΥΝ προς το Άκυρο. Επίσης, το ΠΑΣΟΚ συ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ροές ψηφοφόρων όπου υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων στους ΟΤΑ (Ridge Regression)

		Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
Ν.Δ.	i	-	-	7,66	-	-	-
	iii	-	-	8,43	-	-	-
	ii	-	-	4,42	-	-	-
ΠΑΣΟΚ	i	-	-	3,98	76,23	3,12	-
	iii	-	-	1,26	92,54	0,50	-
	ii	-	-	2,72	95,61	0,17	-
ΣΥΝ	i	5,38	-	-	-	-	-
	iii	10,52	-	-	-	-	-
	ii	9,50	-	-	-	-	-

σπειρώνει το σύνολο των ψηφοφόρων του στις περιοχές όπου δεν κυριαρχεί η Ν.Δ.

Στο δεύτερο μέρος, οι ΟΤΑ χωρίζονται σε τρεις περιοχές ως προς την ποιότητα ζωής και την κοινωνική-οικονομική κατάσταση. Παρακάτω περιγράφεται η τοποθέτηση των ΟΤΑ σε αυτή την κλίμακα.

Στους πίνακες 7 και 8 δίνονται οι μέσες ροές για κάθε περιοχή και μόνο για την περίπτωση όπου υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ροές ψηφοφόρων όπου υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την προηγούμενη δύναμη των κομμάτων στους ΟΤΑ (Παλινδρόμηση με περιορισμούς)

		Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
Ν.Δ.	i	-	-	7,62	-	-	-
	iii	-	-	7,51	-	-	-
	ii	-	-	3,38	-	-	-
ΠΑΣΟΚ	i	-	-	-	76,28	-	-
	iii	-	-	-	93,73	-	-
	ii	-	-	-	96,47	-	-
ΣΥΝ	i	-	-	-	-	-	-
	iii	-	-	-	-	-	-
	ii	-	-	-	-	-	-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ποιοτική κατάταξη των ΟΤΑ της εκλογικής περιφέρειας
ως προς κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια

ΟΤΑ	Κατάταξη	ΟΤΑ	Κατάταξη
Αγ. Βαββάρα	3	Πετρούπολη	2
Αγ. Παρασκευή	1	Ταύρος	3
Άγ. Δημήτριος	3	Υμηττός	2
Άγ. Ανάργυροι	3	Χαϊδάρι	3
Αιγάλεω	2	Χαλάνδρι	2
Άλιμος	2	Χολαργός	1
Αμαρούσιο	2	Βριλήσσια	2
Αργυρούπολη	2	Εκάλη	1
Βύρωνας	2	Ελληνικό	2
Γαλάτσι	2	Λυκόβρυση	1
Γλυφάδα	1	Μελίσσια	2
Δάφνη	2	Νέα Ερυθραία	2
Ζωγράφου	2	Νέα Πεντέλη	2
Ηλιούπολη	2	Νέα Χαλκηδόνα	3
Ηράκλειο	1	Νέο Ψυχικό	2
Καισαριανή	3	Παπάγου	1
Καλλιθέα	2	Πεντέλη	1
Καματερό	3	Πεύκη	1
Κηφισιά	1	Φιλοθέη	1
Μεταμόρφωση	2	Ψυχικό	1
Μοσχάτο	3	Νέα Φιλαδέλφεια	2
Νέα Ιωνία	2	Νέα Λιόσια	3
Νέα Σμύρνη	2	Παλαιό Φάληρο	1
		Περιστέρι	2

Στις περιοχές «υψηλού» επιπέδου παρατηρούμε ότι περίπου 3 στους 10 ψηφοφόροι της Ν.Δ. και 1 στους 10 του ΣΥΝ επιλέγουν να διατυπώσουν την αντίθεσή τους ψηφίζοντας το κόμμα Κεντρικών (Λεβέντης).

Ως προς τους συσχετισμούς μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΣΥΝ διαμορφώνονται δύο κεντρικοί τύποι συμπεριφοράς:

α) Στις περιοχές «υψηλού» επιπέδου, η συγκράτηση των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ είναι σχετικά μικρή (7 στους 10) και η κίνηση των ψηφοφόρων του ΣΥΝ προς το ΠΑΣΟΚ σχετικά μικρή (4 στους 10).

β) Στις περιοχές «μέσου» και «χαμηλού» επιπέδου η συγκράτηση των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ είναι σχεδόν απόλυτη και η κίνη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ροές ψηφοφόρων όπου υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την κοινωνικο-οικονομική κατάταξη των ΟΤΑ (Ridge Regression)

		Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
Ν.Δ.	1	-	-	-	-	27,30	-
	2	-	-	-	-	23,43	-
	3	-	-	-	-	23,43	-
ΠΑΣΟΚ	1	-	3,17	2,55	72,79	-	4,83
	2	-	1,13	1,00	92,59	-	2,50
	3	-	1,13	1,00	92,59	-	2,50
ΣΥΝ	1	19,58	6,18	-	38,00	-	-
	2	6,15	8,96	-	48,50	-	-
	3	6,15	5,21	-	48,50	-	-

ση από τον ΣΥΝ στο ΠΑΣΟΚ σχετικά μεγάλη (5 στους 10)

Γενικά παρατηρούμε ότι στις «χαμηλές» και «μέσες» περιοχές η λογική δημοψηφισματικής καταδίκης της Ν.Δ. μετά το ειδικό δικαστήριο δικαίωσε την επιλογή του ΠΑΣΟΚ, ενώ στις περιοχές «υψηλού» επιπέδου παρουσιάζονται αντιστάσεις των ψηφοφόρων – ακόμη και του ΠΑΣΟΚ – στην παραπάνω λογική.

Στατιστικά σημαντική διαφορά παρατηρείται σε πολλές ροές από το ΠΑΣΟΚ προς τις άλλες στάσεις ψήφου. Η ροή από το ΠΑΣΟΚ προς το ΠΑΣΟΚ γίνεται εντονότερη στις περισσότερες λαϊ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ροές ψηφοφόρων όπου υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς την κοινωνικο-οικονομική κατάταξη των ΟΤΑ (Παλινδρόμηση με περιορισμούς)

		Αποχή	Άκυρο	Λευκό	ΠΑΣΟΚ	Λεβέντης	Λοιποί
Ν.Δ.	1	-	-	-	6,85	31,03	-
	2	-	-	-	8,82	26,16	-
	3	-	-	-	14,06	25,44	-
ΠΑΣΟΚ	1	-	3,08	-	76,07	-	-
	2	-	0,16	-	91,33	-	-
	3	-	1,68	-	88,90	-	-
ΣΥΝ	1	-	-	10,70	-	-	-
	2	-	-	11,60	-	-	-
	3	-	-	6,70	-	-	-

κές περιοχές. Όσον αφορά τις υπόλοιπες ροές η κίνηση προς τους άλλους υποψήφιους, το Άκυρο και το Λευκό είναι εντονότερη στις περιοχές που χαρακτηρίστηκαν «υψηλού» επίπεδου. Τελικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι «λαϊκές» περιοχές παρουσιάζουν μεγαλύτερη συμμόρφωση και πίστη προς το κόμμα.

Η μόνη ροή με αφετηρία τη Ν.Δ. που διαφοροποιείται είναι αυτή προς το κόμμα Κεντρώων (Λεβέντης). Στις «λαϊκές» περιοχές η υποστήριξη είναι μικρότερη.

Αξιοσημείωτη, τέλος, είναι η διαφοροποίηση των ροών με αφετηρία τον ΣΥΝ. Η κίνηση προς το Άκυρο – ενισχυτική προς το ΚΚΕ σε σχέση με τους εσωτερικούς συσχετισμούς στους ψηφοφόρους 1990 του ΣΥΝ– είναι εντονότερη στις «λαϊκές» περιοχές. Αντίστροφη είναι η κίνηση προς το ΠΑΣΟΚ και τον Λεβέντη.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι ροές ψηφοφόρων για τη Β΄ Αθηνών εκτιμήθηκαν σε επίπεδο ΟΤΑ με τη μέθοδο Ridge Regression η οποία είναι μια τροποποίηση της πολλαπλής παλινδρόμησης που με επιτυχία χρησιμοποιήθηκε σε αντίστοιχες εκτιμήσεις σε εθνικό επίπεδο και με τη μέθοδο της παλινδρόμησης με περιορισμούς.

Από τις ροές γίνεται φανερή μια απόκλιση από την επίσημη γραμμή των κομμάτων προς τους ψηφοφόρους για κατεύθυνση προς το Λευκό ή το Άκυρο· ενώ η επιτυχία του ΠΑΣΟΚ στη συγκράτηση των ψηφοφόρων του ήταν πολύ έντονη.

Υπάρχει μια έντονη διαφοροποίηση των ΟΤΑ ως προς τις μετακινήσεις ψηφοφόρων, που φανερώνει μια πιθανή συσχέτιση των εκλογικών προτιμήσεων με το κοινωνικό υπόβαθρο των ΟΤΑ. Περιοχές που χαρακτηρίζονται «υψηλού» επιπέδου παρουσιάζουν μεγαλύτερες μετακινήσεις από τη Ν.Δ. προς το κόμμα Κεντρώων, ενώ οι μετακινήσεις προς το ΠΑΣΟΚ είναι μικρές. Αντίθετα οι περισσότεροι «χαμηλού» επίπεδου περιοχές παρουσιάζουν μεγαλύτερες μετακινήσεις προς το ΠΑΣΟΚ. Όσον αφορά τους προηγούμενους ψηφοφόρους του ΣΥΝ, μπορούμε να διακρίνουμε τους οπαδούς που εντοπίζονται στις πιο «λαϊκές» περιοχές οι οποίοι στρέφονται προς το ΠΑΣΟΚ και τους οπαδούς που εντοπίζονται στις άλλες περιοχές και οι οποίοι μετακινούνται σε μικρότερο βαθμό προς το ΠΑΣΟΚ και σε μεγαλύτερο προς την Αποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΟΣ Γ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η., «Από πού κέρδισε τις 107.000 ψήφους το ΠΑΣΟΚ», εφ. *Τα Νέα*, 8.4.1992.
- ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΟΣ Γ. - ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Γ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η. - ΚΑΨΗΣ Π., «Εκλογές 1989-1990», *Τα Νέα*, Αθήνα 1990.
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΙΔΗΣ Ν. Χ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η., «Μετατοπίσεις ψήφων και μεταβολές του εκλογικού χάρτη στις εκλογές της 20 Νοεμβρίου 1977», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 1, 1978, σ. 49-54.
- HAWKES A.G., «An Approach to the Analysis of Electoral Swing», *J. R. Statist. Soc. A*, τχ. 132, 1969, σ. 68-79.
- IRWIN - MEETER, «Building Voter Transition Model from Aggregate Data», *Midwest J. Politics*, τχ. 13, 1969, σ. 545-566.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ., «Κοινωνικός διαχωρισμός στην Αθήνα», στο *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 67-140.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η. - ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ Μ., «Χωρική και κοινωνική διάσταση της ψήφου στην Αθήνα: Τάσεις εξέλιξης 1981-1990», στο *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 163-186.
- MILLER W.L., «Measures of Electoral Change using Aggregate Data», *J. R. Statist. Soc. A*, τχ. 135, μέρος 1, 1972, σ. 122-142.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ Θ., «Κριτήρια καθορισμού των εκλογικών περιφερειών (σε σχέση και με το εκλογικό σύστημα) – μαθηματική προσέγγιση», *Δίκαιο και Πολιτική*, τχ. 4, 1983, σ. 253-256.

Ο ΠΑΡΘΕΝΩΝΑΣ

ΚΑΙ Η ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑ ΝΕΩΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ένας πολυτελής τόμος 384 σελίδων, 30×25 εκ. Πρωτότυπα κείμενα γραμμένα από κορυφαίους ειδικούς επιστήμονες. Έγχρωμες εικόνες: 138. Ασπρόμαυρες εικόνες: 198. Σχέδια: 105. Χαρτί: Phoenix-imperial mat Scheufelen, 150 gr.

Κυκλοφορεί σε ελληνική και αγγλική γλώσσα.

M ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ

ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 106 80 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 361-1692, 362-8843 FAX. 3600865

Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΩΣ ΠΤΥΧΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ:
ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Παρατηρήσεις πάνω στα συστατικά αυτού που γενικά ορίζεται ως νεοελληνική πολιτική κουλτούρα έχουν γίνει κατά καιρούς από κάθε επιπέδου ανάλυση, είτε κοινωνιολογική είτε ιστορική και λαογραφική. Η σοβαρή εξέταση σε δύο πτυχές του (τον ορθόδοξο Χριστιανισμό και τον εθνικισμό) από τον κ. Θ. Λίποβατς¹ είναι μέρος αυτής της πολυτιμότερης προσπάθειας του επιστήμονα να ορίσει αυτό που συνήθως οι δημοσιογραφικές αναφορές αδυνατούν να καλύψουν, και στις γενικές της γραμμές η προσπάθεια αυτή συμπλέει σε βασικά της συμπεράσματα με τις τρέχουσες αναλύσεις σε ό,τι αφορά π.χ. τον κοινοτισμό, το πελατειακό σύστημα, κτλ. Το να προσπαθήσει όμως κανείς ν' αναλύσει τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό ως συστατικό στοιχείο αυτής της κουλτούρας με τα μεθοδολογικά εργαλεία της διάκρισης σε *Gemeinschaft* και *Gesellschaft* περιέχει αρκετά προβλήματα που προέρχονται κυρίως από το γεγονός ότι ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός αυτοορίζεται ως η ιστορική, «ορατή»-«προδρομική» πλευρά ενός γεγονότος που για τον μη μετέχοντα σ' αυτό αποτελεί μια δογματική α-νόητη φράση: της Βασιλείας του Θεού, του τέλους της ιστορίας που αποκαλύπτεται και κατανοείται μέσω του προσώπου «Ιησούς ο Χριστός». Είναι λοιπόν ιδιαίτερα δύσκολη η θέση τόσο του εντός όσο και του εκτός Χριστιανισμού κοινωνιολόγου-ιστορικού να αναλύσει τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό σε τέτοια έκταση, και είναι αυτονόητο ότι η τέτοια προσπάθεια οφείλει να εκτεθεί στην (καλόπιστη)

* Θεολόγος-βυζαντινολόγος.

1. Θ. Λίποβατς, «Ορθόδοξος Χριστιανισμός και Εθνικισμός: Δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 2 (Οκτώβριος 1993), σ. 31-47.

κριτική βάσανο που υπηρετεί τον επιστημονικό διάλογο και τον πλουραλισμό.

Σύμφωνα με τις προς εξέτασιν απόψεις, κατά την ανάλυση της προελεύσεως του τριπτύχου «κοινοτισμός-πελατεία-ατομισμός» από το Χριστιανισμό συναντά κανείς τη ζωτική διάκριση μεταξύ παθητικής μεταβολής του κόσμου, η οποία, όπως υποστηρίζεται, εμπνέεται από τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό και χαρακτηρίζει την ιστορία και την κοινωνία των Ορθόδοξων χριστιανικών λαών (Ελλήνων και Σλάβων), και της ενεργητικής μεταβολής του κόσμου, που εμπνέεται από τον Δυτικό Χριστιανισμό και χαρακτηρίζει τον σύγχρονο δυτικό κόσμο. Τα χαρακτηριστικά της πρώτης, παθητικής μεταβολής είναι ο «ολοκληρωτισμός» της κοινότητας, η διάβρωση του κόσμου και όχι η αλλαγή του, και η συνακόλουθη ατροφία των θεσμών και άρα της «κοινωνίας του συμβολαίου». Αντίθετα, υποστηρίζεται, ο δυτικός Χριστιανισμός οδήγησε στα ακριβώς αντίθετα χαρακτηριστικά: ατομική θεώρηση του κόσμου, μόνη τάση για μεταρρύθμιση των ανθρωπίνων, και συνεπώς έμφαση στους δικαιοκούς θεσμούς και το νόμο που υλοποιεί την «κοινωνία του συμβολαίου». Για να αποδειχθεί ο συλλογισμός αυτός παρουσιάζονται μια σειρά από ιστορικά και κατόπιν συστηματικά επιχειρήματα που πρέπει εδώ να εξετάσουμε προσεκτικά.

Α. Κατ' αρχήν υποστηρίζεται ότι στο Βυζάντιο έχουμε ένα «μεικτό σύστημα ιεροκρατίας» που αποτελείται από δύο στοιχεία, την εκκλησία και το κράτος. Μολονότι ο αυτοκράτορας ήταν το πρότυπο των δυτικών αυτοκρατόρων και βασιλέων, έλεγχε, σε αντίθεση μ' αυτούς, την Εκκλησία, η οποία είχε και μια ασαφή σχέση με το λαό, ο οποίος ως «κοινότητα πιστών» και ταυτιζόμενος με την «τέλεια κοινότητα» αποθαρρύνθηκε να αναπτύξει διαδικασίες και δομές αντίστασης προς τα έξω και κριτικού λόγου στο εσωτερικό, διότι η έννοια της διαφορετικότητας ως «αίρεσης» απωθούνταν αυτομάτως. Έτσι δημιουργείται ένα στατικό μοντέλο που η βυζαντινή πολιτική θεολογία χρησιμοποίησε για το ενιστικό πρότυπο μιας αντανάκλασης της «αρμονίας» του κόσμου δημιουργώντας έναν ολοκληρωτισμό της κοινότητας.²

Εδώ πρέπει να πούμε ότι η γενικά θεωρούμενη εικόνα μιας «βυζαντινής θεοκρατίας» δεν είναι ένα είδος «φυσικού φαινομένου», όπως συνήθως παρουσιάζεται, αλλά είναι το προϊόν μιας μακράς

2. Στο ίδιο, σ. 39-40.

και ιδιόρρυθμης «πάλης» μεταξύ της αυτοκρατορικής ιδέας που είναι ένα πολιτιστικό αγαθό κληρονομημένο από την ελληνιστική μοναρχία και τη ρωμαϊκή πολιτική σκέψη και που θεωρούνταν κυρίαρχο στοιχείο της τότε πολιτικής κουλτούρας, ταυτόσημο με την έννοια του «πολιτισμού» και της «προόδου» (κάτι σαν τη σημερινή ιδέα της Δημοκρατίας)³ από τη μια, και του Χριστιανισμού από την άλλη. Η βαρύτητα της αυτοκρατορικής ιδέας με τη συνακόλουθη ταύτιση αυτοκράτορα και εμπειρίας του ιερού είχε προέλθει από την (πραγματική ή φανταστική) υπέρβαση του πολιτικοκοινωνικού κατακερματισμού του αρχαίου κόσμου.

Πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου (ιδιαίτερα όταν μιλούμε για «παθητική μεταβολή» του κόσμου) ότι ο Χριστιανισμός, από μια μισούμενη περιθωριακή ομάδα που ήταν, κατάφερε μέχρι τον 5ο αιώνα: (α) να σχετικοποιήσει την αυτοκρατορική ιδέα (κάτι που φάνηκε ιδιαίτερα στις χριστολογικές έριδες του 5ου αι., κατά τις οποίες το κύρος του αυτοκρατορικού νόμου δεν ήταν πλέον «αρκετό» για να σταματήσει τις διαμάχες⁴). (β) να μετατρέψει τη «φυγή στην έρημο» σ' ένα υποκείμενο μιας «νέας» κοινωνικής ηθικής (διότι αυτό ήταν ο μοναχισμός⁵). (γ) να επιβάλει θεσμούς και δομές που είχε αναπτύξει στην πρώτη φάση της ιστορίας του ως κα-

3. Βλ. ειδικά για ιδιαίτερα στοιχεία σ' αυτό το θέμα Δ. Μόσχου, «Προϋποθέσεις για την αποτίμηση των σχέσεων βασιλείας-ιερωσύνης στο Βυζάντιο», στο *Σύναξη*, τχ. 47 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1993), σ. 33-42.

4. Πρβλ. τις καιρίες παρατηρήσεις του Ι. Μέγιεντορφ, *Η βυζαντινή κληρονομιά στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα 1990, σ. 57-60.

5. Η σημασία ενός καινούριου ιδανικού κοινωνικής δράσης μέσα στην ιστορία φαίνεται από τα διάφορα ασκητικά κείμενα, όπως ο Βίος του Μ. Αντωνίου, κατά τον οποίο στα ασκητήρια «ήν ἀληθῶς ἰδεῖν ὥσπερ χώραν τινά καθ' ἑαυτὴν οὖσαν θεοσεβείας καὶ δικαιοσύνης. Οὐκ ἦν γάρ ἐκεῖ ὁ ἀδικῶν ἢ ὁ ἀδικούμενος, οὐδέ μέμψις φορολόγου» (Μ. Αθανασίου, *Βίος και πολιτεία του Οσίου Αντωνίου*, εκδ. ΕΠΕ, τ. 44, στ. 10-18), ενώ η παράλληλη ελληνική κοσμοθεώρηση (της οποίας η κενική Σχολή αποτελεί το σωσία του μοναχισμού) καταδικάζεται καυστικότητα. Η έννοια του «εργοχείρου» αποτελεί τη συμπύκνωση αυτής της ηθικής της εργασίας, η οποία αποκτά και τις κανονιστικές της δομές στις διατάξεις του Μ. Βασιλείου (4ος αι.), ενώ ο Θεόδωρος Στουδίτης, πολύ αργότερα (9ος αι.), θα επισημάνει έμμετρα στους υποδηματοποιούς των μοναστηριών του ότι η σωστή χρήση των πρώτων υλών και η ευσυνειδήτη εργασία στη μονή ισοδυναμεί με το χριστιανικό μαρτύριο (πρβλ. P. Speck, *Theodoros Studites, Jamben auf verschiedene Gegenstände. Einl. - krit. Text - Übers. - Komm.*, Βερολίνο 1968, σ. 151-152). Πιστεύω ότι αυτές οι μαρτυρίες πρέπει πρωτίστως να ερμηνεύονται ως μια «αντιγνωστική» κατεύθυνση του μοναχισμού, της οποίας η σημασία θα φανεί παρακάτω.

νονιστικές για το εσωτερικό του: το συνοδικό σύστημα και το κανονικό δίκαιο που προέκυψε απ' αυτό.⁶ Στη συνάφεια αυτή πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η κάπως ασαφής έννοια της «εκκλησιαστικής συνείδησης», που συνοδεύει το συνοδικό σύστημα, δεν είναι μια «ιδεολογική αντίληψη περί “δημοκρατικότητας” στην Ορθοδοξία», αλλά μια κίνηση αντίστασης στον αγώνα της πολιτικής-αυτοκρατορικής «θεολογίας» να ελέγξει τις συνόδους, πράγμα που έγινε ιδιαίτερα σαφές τον 5ο αιώνα. Οι απόψεις περί «ιεροκρατίας» στηρίζονται κυρίως σε απόψεις βυζαντινολόγων,⁷ που εκλαμβάνουν ως αντιπροσωπευτικά κείμενα —όπως του Ευσεβίου Καισαρείας⁸ και όχι του Χρυσοστόμου ή του ιερού Φωτίου π.χ.—, που μιλούν για την ύπαρξη αρχόντων ως φυσικής (και όχι κοσμικής) αναγκαιότητας⁹ ή συνάγουν συμπεράσματα από την προπαγανδιστική τέχνη και το αυλικό τυπικό.

Η πάλι αυτή δείχνει ότι ο «ολοκληρωτισμός της κοινότητας» όπως τον διαβάζουμε στα πανηγυρικά προπαγανδιστικά κείμενα δεν καλύπτει όλο το φάσμα των επιπτώσεων του Ορθόδοξου Χριστιανισμού στις συνειδήσεις των ανθρώπων και αυτό αιτιολογεί και μια σειρά λάθη που γίνονται στη συνάφεια αυτή, όπως η περιφημη ταύτιση του βυζαντινού πολιτικού μορφώματος με τις ανατολικές-ασιατικές μοναρχίες —είναι πολύ δύσκολο να δει κανείς στις κινεζικές πολιτικές δομές κάτι ανάλογο με τη ριζική κριτική από τη λαϊκή θρησκευτικότητα ενάντια στο «κράτος των Ρωμαίων», που ανιχνεύεται στην απαισιόδοξη λαϊκή χρησιμολογία και που τροφοδοτείται από το (έμφυτο στο Χριστιανισμό) εσχάτολο-

6. Η ευρεία πεποιθήση ότι ο συνοδικός θεσμός είναι η θεσμική μορφή διώξεως των «άλλως σκεπτομένων» είναι μάλλον λανθασμένη όταν εξετάσει κανείς τις γόνιμες αναζητήσεις, κυριολεκτικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε διαφορετικές απόψεις, που είχαν τη μορφή βαπτιστηρίων Συμβόλων, πραγματειών, κτλ. και προσπάθειες για καταλλαγή κατά τις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους. Βλ. S.L. Greenslade, *Schism in the Early Church*.

7. Με κλασικό παράδειγμα τον Beck, που χρησιμοποιείται και από τον Λίποβατς (ό.π., σ. 39). Στη συνάφεια αυτή χρησιμοποιείται συχνά και ο γερμανικός όρος Reichskirche για να χαρακτηρίσει τη Βυζαντινή Εκκλησία δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για κρατική εκκλησία.

8. Βλ. Ευσεβίου, *Τριακονταετηρικός*, II (εκδ. Heikel), σ. 194.

9. Βλ. π.χ. Ι. Χρυσοστόμου, *Εις τους Αδριάντας* ομ. ΣΤ': PG 49, 82B· επίσης Φωτίου, *Σχόλια εις την προς Ρωμαίους*. PG 118, 580C· στα κείμενα αυτά αναφέρεται η ύπαρξη αρχόντων ως προστασία από το νόμο της ζούγκλας και το δίκαιο του ισχυρότερου που είναι μια κοινά διαπιστωμένη αναγκαιότητα. Δεν υπάρχει εδώ καμιά «απάρνηση», αλλά αντίθετα τονίζεται το πολιτικό στοιχείο.

γικό στοιχείο¹⁰— ή ακόμα και η λάθος εκτίμηση ότι η ορθοδοξία απολιθώθηκε μετά τον 9ο αι.¹¹ ως αποτέλεσμα της ταύτισής της με την κατεστημένη ιδεολογία: λάθος για όσους γνωρίζουν τη σημασία της ησυχαστικής διαμάχης, τον 14ο αι.

Όλ' αυτά τα δεδομένα δείχνουν, συνεπώς, ότι ο Χριστιανισμός όχι μόνο δεν είναι υπεύθυνος για τη δημιουργία του «καισαροπαπικού», μυθικού κράτους αλλά και το περιόρισε αρκετά και με ποικίλους τρόπους.

Β. Η δεύτερη θέση είναι ότι η εντολή της αγάπης, όπως βιώνεται στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, καταδικάζει το «Νόμο» σε αχρηστία και νομιμοποιεί τη βυζαντινή υποκρισία δημιουργώντας κατά κάποιο τρόπο ένα ιδεολογικό θεμέλιο του ολοκληρωτισμού της κοινότητας που αναφέραμε πριν. Γιατί συμβαίνει αυτό; Η εξήγηση που δίνεται είναι ότι, σε αντίθεση με τον καθολικό και προτεσταντικό Χριστιανισμό (που βασιζόμενοι πάνω στο πρόβλημα της θέλησης και του Νόμου ανέπτυξαν κριτικό λόγο και ενδοκόσμια ασκητική ως αποτέλεσμα της πίστης και της αμφιβολίας περί τη δικαίωση), δημιουργήθηκε μια «ορθόδοξη ιδεολογία» που συνδύασε βασικά γνωρίσματα πτυχών του ελληνικού πνεύματος (πλατωνισμός-νεοπλατωνισμός) με μορφές παγανιστικής θρησκευτικότητας. Έχουμε συνεπώς έναν γνωστικίζοντα, ανιστορικό Χριστιανισμό που τονίζει την παθητική θέαση (contemplation) και τη φυγή από τα εγκόσμια.¹²

Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η κατηγορία για λανθάνοντα γνωστικισμό στην Ορθοδοξία σκοντάφτει στους συνεχείς αγώνες των (υποτίθεται) κατ' εξοχήν εκπροσώπων της «παθητικής θέασης», των ασκητών, να διαμορφώνουν ένα πρακτικό πρότυπο ήθους και να πολεμήσουν το νεοπλατωνισμό, όπως αυτός εμφανιζόταν με τη μορφή του μεσσαλιανισμού, ωριγενισμού, βογομιλισμού και των διδασκαλιών των αντιησυχαστών. Όλες αυτές οι διδασκαλίες, μολοντί χρησιμοποιούσαν ένα λεξιλόγιο πανομοιότυ-

10. Μια καλή αναφορά στο θέμα βλ. στο G. Podskalsky, *Byzantinische Reichschatologie*, Μόναχο 1972, και ακόμα Σ. Κουρούση, «Αι αντιλήψεις περί των εσχάτων του κόσμου και η κατά το έτος 1346 πτώσις του τρούλλου της Αγίας Σοφίας», στο *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τχ. 37 (1969/70), σ. 211-250.

11. Λίτοβατς, ό.π., σ. 40.

12. Στο ίδιο, σ. 42-43.

πο μ' εκείνο της ασκητικής φιλολογίας (των λεγόμενων «νηπιτών» κειμένων»), όπως π.χ. ο «φωτισμός», η «κάθαρσις» κτλ., έγιναν ωστόσο αντικείμενο σφοδρής πολεμικής από τον εκκλησιαστικό μοναχισμό.¹³ Ο λόγος ήταν ότι η πάλη εναντίον αυτών δεν είναι παρά η πάλη κατά του μονιστικού μοντέλου του (νεο-πλατωνικού) Ελληνισμού που επέμενε να αναγάγει τον κόσμο και τη γνωστική ικανότητα του ανθρώπου σ' ένα ενιαίο οντολογικό θεμέλιο (όπου «ταυτόν νοεῖν τε καί εἶναι», «ἔλλαμψις» είναι η συνειδητοποίηση αυτής της ταύτισης, κτλ.) που καταρράκωνε την έννοια της ελευθερίας.

Από την πάλη αυτή διαμορφώνεται η έννοια της «θέλησης» που αντιδιαστέλλεται πολύ σωστά από την αρχαιοελληνική «βούληση»,¹⁴ διότι η τελευταία παρακάμπτει το θέμα της ελευθερίας. Ο απόστολος Παύλος και ο Αυγουστίνος είχαν «ανακαλύψει» την ιδιαιτερότητα της θέλησης, γιατί αυτή προέρχεται από τη βιβλική «ασυνέχεια» μεταξύ κόσμου και Θεού (αυτό σημαίνει ότι η προέλευση της πολλότητας του κόσμου είναι η ελεύθερη δημιουργική ενέργεια του Θεού και όχι η υποχρεωτική απορροή από κάποιο «Εν, «Είναι, κτλ.), την οποία επεξεργάστηκε κατόπιν η ορθόδοξη χριστιανική θεολογία των λεγόμενων Ελλήνων Πατέρων.¹⁵ Όχι μόνο στη θεολογία αλλά και στην ασκητική πράξη, η πάλη αυτή επέτρεψε στον ασκητισμό, με τη μορφή που τον γνωρίζουμε από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και μετά, να αποκτήσει έναν δυναμικό χαρακτήρα στη βυζαντινή κοινωνία, ενώ λογικά θα είχε μετατραπεί σε ένα περιθωριακό φαινόμενο μιας élite. Τα στοιχεία αυτά θα έπρεπε σε θεωρητικό επίπεδο να ακυρώνουν ή τουλάχιστον να μην ευνοούν τον γνωστικής αποχρώσεως παθητικό πραγματισμό για τον οποίο κατηγορείται η Ορθοδοξία.

13. Η σύγχρονη έρευνα έχει επιμείνει πολύ στο υπόβαθρο των διαφορών μεταξύ νεοπλατωνικής «εκστάσεως» και χριστιανικής «θεώσεως», «νου» και «καρδιάς» κτλ. και έχει δείξει ότι ο γνωστικός, contemplatif χαρακτήρας ανήκει στην πρώτη θεώρηση αλλά όχι στη δεύτερη. Βλ. J. Meyendorff, «Messalianism or Anti-Messalianism; A fresh Look at the "Macarian" Problem», στο P. Granfield - J.J. Jungmann (επιμ.), *Kyriakon Festschrift Johannes Quasten*, Μόναχο 1974, σ. 585-590.

14. Λίποβατς, ό.π., σ. 44.

15. Στο θέμα αυτό έχουν σημειωθεί πολλές εξελίξεις από την εποχή των θεωριών περί «εξελληνισμού του Χριστιανισμού» του Α. ν. Hamack, στον οποίο καταφεύγει ο κ. Λίποβατς (ό.π., σ. 44). Βλ. π.χ. I. Ζηζιούλα, «Ελληνισμός και Χριστιανισμός. Η συνάντηση των δύο κόσμων», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΣΤ', Αθήνα 1976, σ. 519-559.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι παρά τη βέβαιη προσπάθεια για συγκρότηση μιας ολοκληρωτικής ιδεολογίας που θα έθετε υπό έλεγχο τον μονίμως πάσχοντα από κατακερματισμό ύστερο αρχαίο κόσμο περί τη Μεσόγειο και την Ευρώπη, την οποία κατέβαλαν συνειδητά ή ασυνείδητα οι φορείς και θεσμοί της «Βασιλείας των Ρωμαίων», υπήρχαν ισχυρά ερείσματα αντίστασης (κριτικού λόγου) σ' αυτή την προσπάθεια που προέρχονταν ακριβώς από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Είναι τουλάχιστον άδικο να περιορίζουμε τον ριζοσπαστικό κοινωνικό προσανατολισμό αυτής της Εκκλησίας σε αιτήματα που εμείς σήμερα χαρακτηρίζουμε φονταμενταλιστικά (επί το ελληνικότερον ζηλωτικά) ή μισαλλόδοξα, λησμονώντας μια κατηγορία αιτημάτων που (πάλι εμείς σήμερα) χαρακτηρίζουμε προοδευτικά, όπως η άρνηση της Εκκλησίας να χαρακτηρίσει τους πεσόντες στις εκστρατείες κατά των Αράβων αυτοδίκαια μάρτυρες και να δημιουργήσει έτσι προηγούμενο «ιερού πολέμου»,¹⁶ ή η απροθυμία (ακριβώς των ζηλωτών Στουδιτών μοναχών!) να συναινέσουν στην εξολόθρευση των παυλικιανών δηλώνοντας ότι προτιμούν να διαφωτίζουν τους αιρετικούς αντί να τους σκοτώνουν,¹⁷ ή η πλήρης αποδοχή τής (σήμερα άγνωστης!) πρακτικής να υπάρχουν ναοί για τις θρησκευτικές μειονότητες στην Κωνσταντινούπολη (τζαμιά για τους Άραβες, καθολικές εκκλησίες για τους Νορμανδούς ή τους Γερμανούς) την εποχή της παντοδυναμίας της Ορθοδοξίας, ή η σαφής αντίθεση των εκκλησιαστικών Πατέρων του 4ου αι. στην κοινωνική καταπίεση των κρατικών νόμων (των λεγόμενων «ρωμαϊκών») στα θέματα ύπαρξης ιδιωτικών φυλακών ή διάκρισης κατά των γυναικών,¹⁸ κ.ά.π.

Μ' όλα αυτά δε θέλω να υποστηρίξω ότι ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός είναι από μόνος του άτρωτος στην ιδεολογικοποίηση. Το να ανευρίσκει όμως κανείς ειδικά στην Ορθοδοξία στοιχεία που οδηγούν στον «παθητικό πραγματισμό» και μέσω αυτού στην «απάρνηση της έλλειψης» (δηλ. της ανθρωπίνης αμαρτωλότητας, ό-

16. Για το πρόβλημα βλ. Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»*, Αθήνα 1991, ιδιαίτερα σ. 126-145, όπου όμως η Εκκλησία εμφανίζεται περισσότερο ενδοτική στην ιδέα του ιερού πολέμου, απ' ό,τι οι μαρτυρίες που προσάγονται επιτρέπουν να υποθέσουμε. Γεγονός παραμένει ότι στα μέσα του 10ου αι. η βυζαντινή Εκκλησία απέρριψε το σχετικό αίτημα του Νικηφόρου Φωκά.

17. Βλ. Θεοδώρου Στουδίτου, *Επιστολαί* 47, P.G. 99, 1485C, και V. Grumel, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. I, Παρίσι 1989, αρ. 383-384.

18. Πρβλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 37, P.G. 36, 289A.

πως θα έλεγε το χριστιανικό γλωσσάρι), ισοδυναμεί με το λάθος της ταύτισης του Λόγου συνολικά με τον εργαλειώδη λόγο της εξουσίας.

Γ. Από την άλλη, δε βλέπω για ποιο λόγο η Ορθοδοξία είναι περισσότερο γενεσιουργός «απάρνησης» και «φетиχισμού» (και σημειωτέον ότι η Ορθοδοξία πάλεψε κατ' εξοχήν τη μη-ιστορική προοπτική της «αυτοθέωσης» και της «φαντασιακής φυγής» ως ψεύτικη και δαιμονική), ενώ είναι ρεαλιστικότερη η «κοινότητα των πιστών» των βαπτιστών που αυτοκατανοείται εν πολλοίς ως παλαιοδιαθηκική κοινότητα «σεσωσμένων», ο «περιούσιος λαός» των άγγλων πουριτανών, οι οποίοι ήταν οι κυριότεροι μοχλοί της Δημοκρατίας στην Αγγλία αλλά και οι κυριότεροι πρωταγωνιστές ενός «ιερού πολέμου» κατά των καθολικών βασιλείων ή ο καλβινισμός που με την ενδοκόσμη ηθική έβλεπε τους ανθρώπους να έχουν ήδη διανύσει την «ενεργητική διαμεσολάβηση» και να είναι ή «σωσμένοι» ή «απωλεσμένοι» με αποτέλεσμα την περίφημη εσωτερική (και σε μερικές περιπτώσεις θεσμική) δικτατορία του ηθικισμού. Αν το εργασιακό ήθος των καλβινιστών ήταν αντικειμενικά παραγωγικότερο στον αγώνα του να πείσει για ορθότερη διαχείριση του ιερού στην ιστορία (στην οποία απέτυχε ο παπισμός εφόσον απέτυχε να θέσει σε τάξη τον αναρχούμενο μεσαιωνικό κόσμο) δεν είναι επειδή εμπνέεται από μια κοινωνία περισσότερο πραγματιστική και με λιγότερες «ελλείψεις» και «απαρνήσεις» από την «πολιτεία των Ρωμαίων». Ο στατικός κόσμος της «κοινότητας των πιστών» δεν εξελίχθηκε επειδή «η συνεχής αλλαγή ανθρωπίνων πραγμάτων είναι το θέλημα του Θεού»,¹⁹ αλλά επειδή η συνεχής αλλαγή ανθρωπίνων πραγμάτων για να επιβληθεί το θέλημα του Θεού έφερε τον κόσμο (δηλ. την Ευρώπη) στην καταστροφή, μετά τους θρησκευτικούς πολέμους του 16ου-17ου αι. Η επιβολή του θελήματος του Θεού μέσα από μια νομική δικτατορία των σχολαστικών ήταν το κίνητρο για τις μεταρρυθμίσεις (από εκεί προέρχεται και το σύνθημα *ecclesia semper reformanda*, του οποίου την πατρότητα φέρει ο υπέρμαχος του παπισμού και των μεταρρυθμίσεων του Cluny και πρωταγωνιστής του Σχίσματος του 1054 Ουμβέρτος της *Silva Candida* και όχι κάποιος μεταρρυθμιστής του 16ου αιώνα!). Το ότι η καθολική εκκλησία επέβαλε το φυσικό δίκαιο στην οργάνωση της εκκλησίας και της κοινωνίας είναι

19. Λίποβατς, ό.π., σ. 45.

προϊόν ανάγκης. Διότι αρχικά μεν στον Αυγουστίνο ακόμη το φυσικό δίκαιο λειτουργούσε. Στον Γρηγόριο τον Μέγα και τον Ισίδωρο Σεβίλλης, όμως, το κράτος (*imperium*) χρησίμευε μόνο για να προστατεύει τη θρησκευτική εξουσία (*sacerdotium*).²⁰ Η κατάργηση αυτής της θρησκευτικής εξουσίας, τα γενικότερα κοινωνικο-οικονομικά δεδομένα του Ύστερου Μεσαίωνα (εξεγέρσεις του 14ου αι.) και η μακρά περίοδος θρησκευτικών πολέμων έφεραν την «κρίση της πνευματικότητας» και την άνοδο της νεωτερικότητας στη Δυτική Ευρώπη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι την ίδια περίοδο στο Ύστερο Βυζάντιο δεν είχαν εμφανισθεί κι εκεί στοιχεία νεωτερικότητας.²¹ Τα νεωτερικά στοιχεία στη Δύση οδήγησαν σαφώς σε σοβαρότατες θετικές εξελίξεις στην πολιτική σκέψη, όπως η έννοια του «κράτους δικαίου» ως θεσμού απαλλαγμένου από μεταφυσικές-μυθικές διαστάσεις (ένα στοιχείο, για τη γέννηση του οποίου, όπως είπαμε, δε φέρει την ευθύνη ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός). Ταυτόχρονα, όμως, κατά αντιφατικό τρόπο υπήρξαν οι αιτίες αναπτύξεως καταστροφικών στοιχείων όπως η γενικευμένη στρατιωτικοποίηση και ο μιλιταρισμός (η «σκοτεινή» πλευρά της εθνικής ιδέας), ο καπιταλισμός και φυσικά η επεκτατική διάθεση απέναντι στους μη-δυτικούς πολιτισμούς (η «σκοτεινή» πλευρά της έννοιας «σύγχρονος άνθρωπος» με τον αντίποδά της τον «αγαθό άγριο»), απαράλλακτα όπως ο «καισαροπαπισμός» υπήρξε η σκοτεινή πλευρά της χριστιανικής «Οικουμένης».

Τόσο λοιπόν στην Ανατολή όσο και στη Δύση υπάρχουν κάποια δεδομένα αρνητικά στην πολιτική κουλτούρα των λαών, που μπορεί να τα συνδέσει κανείς, αν θέλει, με το Χριστιανισμό. Υπάρχουν όμως και σημαντικότερα στοιχεία θετικά. Αν κανείς απολυτοποιήσει τις διάφορες μορφές του Χριστιανισμού (αναφορικά με τις επιπτώσεις τους στην πολιτική κουλτούρα) και τα γεωγραφικά πλαίσια κάθε περιοχής, τότε ιδεολογικοποιεί το Χριστιανισμό και ετοιμάζει το έδαφος για τον εργαλειακό λόγο μιας ολοκληρωτικής θεώρησης, είτε «ελληνορθόδοξη ιδεολογία» είναι αυτή είτε «καλβινιστικός εξωτερικός πραγματισμός». Αν θέλει κανείς να συνδιαλεχθεί με το Χριστιανισμό, είναι πιο γόνιμο να δει τα κριτικά στοι-

20. F. Dvornik, *Early Christian and byzantine Political Philosophy. Origins and Background I*, Washington 1966, τ. II, σ. 839-850.

21. Βλ. D. Moschos, «Der Streit um die Methode der Naturbeobachtung im späten Byzanz - geistesgeschichtliche und theologische Konsequenzen», στο *Orthodoxes Forum*, 6 (1992) 2, σ. 209-220.

χεία που περιέχει. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι όχι μόνο οι προφήτες του Ισραήλ αλλά και όλοι οι χριστιανοί πιστεύουν ότι «τα είδωλα των εθνών αργύριον και χρυσίον» και ότι ο βυζαντινός αυτοκράτωρ ονομάστηκε από τους χριστιανούς «νέος Μωυσής» και «νέος Παύλος», «νέος Χριστός» όμως δεν ονομάστηκε ποτέ. Αν χρησιμοποιήσουμε ένα ιδεολογικοποιημένο μείγμα Ορθοδοξίας και Ελληνισμού ως ένα εγκεφαλικό σημείο ερμηνείας όλων των εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη, τότε σαφώς διολισθαίνουμε προς την ανάπτυξη ενός νέου εργαλειακού λόγου που οδηγεί είτε στον ολοκληρωτισμό ενός «περιουσίου έθνους», «αγίων Τόπων», «αγίου χρόνου» (όπου στοιχεία φολκλορικά ή αγροτικά εμφανίζονται ως «άγια», απλώς επειδή είναι παλαιότερα), «Τρίτης Ρώμης», «Μεγάλης Ιδέας» κτλ., είτε στο αντίστροφό τους, όπως είναι το ιδεολόγημα «αντιδραστική Ορθοδοξία»-«προοδευτική Δύση». Όποιος κατανοεί την έννοια «Εκκλησία» με τους όρους της Χαλκηδόνας (ότι το αιώνιο και το τωρινό είναι συνδεδεμένα «ασυγχύτως και αδιαιρέτως»), τότε είναι έτοιμος ν' αναπτύξει έναν κριτικό και απελευθερωτικό (διότι προφητικό) λόγο που κατανοεί τη σημασία του ανθρώπου στην αγιότητα αλλά και στην αμαρτωλότητά του κι έτσι σέβεται τους θεσμούς και τους νόμους και, εφαρμόζοντας την αποφατική θεώρηση, αρνείται να εξαντλήσει τις έννοιες «Εκκλησία» και «αλήθεια» στα φαντασιακά μορφώματα «έθνος», «λαός» κτλ. Γίνεται, μ' αυτόν τον τρόπο, αλάτι στυπτικό για κάθε μορφής «θεοκρατία», ταυτόχρονα όμως κρίνει και αποειδωλοποιεί και τους όρους «άτομο», «Δημοκρατία», «εκσυγχρονισμός» από το μυθικό τους προσώπειο. Μ' άλλα λόγια βοηθά και δεν καταργεί το στοιχείο του πολιτικού.

Γραμματεία Σύνταξης: Το άρθρο του κ. Θ. Λίποβατς έχει προκαλέσει και άλλη «ατιβολή», η οποία θα δημοσιευτεί στο επόμενο τεύχος, αφού γνωστοποιηθεί στο συγγραφέα ώστε να τις αντιμετωπίσει συνολικά.

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Θρησκεία και εκπαίδευση (κατά το σύνταγμα και την ευρωπαϊκή σύμβαση): Από τον κατηχητισμό στην πολυφωνία*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 449 σελ.

Ένα «από τα πλέον ακανθώδη [ζητήματα] του Συνταγματικού Δικαίου», ονομάζει ο συγγραφέας (σ. 17), τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας. Από το «ακανθώδες» αυτό ζήτημα επιλέγει να μελετήσει τις σχέσεις εκπαίδευσης και θρησκείας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος αναλύει και στη συνέχεια αναιρεί τη νομική ερμηνεία που «επικρατεί» για τη σχέση του εκπαιδευτικού θεσμού με τη θρησκεία. Το δεύτερο μέρος περιέχει τη νομική τεκμηρίωση μιας άλλης ερμηνείας, που καταλήγει σε προτάσεις για μετατροπή της θρησκευτικής εκπαίδευσης σε εκπαίδευση σύμφωνη με το Σύνταγμα.

Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας είναι νομική τεκμηρίωση, την οποία και δεν μπορώ να κρίνω επιστημονικά έχοντας άλλη ειδικότητα. Άρα θα την παρουσιάσω από την οπτική γωνία της κοινωνιολογίας, επικεντρώνοντας τα σχόλια στην πολιτική διάσταση του ζητήματος. Με αυτή την επιφύλαξη, μπορώ να πω εισαγωγικά ότι η μελέτη στηρίζεται σε εκτενέστατη βιβλιογραφία, έχει το χάρισμα των νομικών κειμένων να παραπέμπει τεκμηριώνοντας συστηματικά κάθε πληροφορία ή άποψη και είναι κοινωνιολογικά πολύ ενδιαφέροντα και πειστική.

Η μελέτη είναι λοιπόν αφιερωμένη στην αναλυτική περιγραφή και στη συνέχεια στην αναιρέση της «επικρατούσας» νομικής ερμηνευτικής άποψης στην οποία στηρίζεται η θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία. Η άποψη αυτή βασίζεται σε δύο επιμέρους διατυπώσεις του Συντάγματος του 1975: η μία προβλέπει ανάμεσα σε άλλους σκοπούς της εκπαίδευσης «την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλαση [των Ελλήνων] σε ελεύθερους πολίτες», και η άλλη αναφέρει ότι «επικρατούσα θρησκεία»

στην Ελλάδα είναι η Χριστιανική Ανατολική Ορθόδοξη. Οι εκπρόσωποι της «επικρατούσας» άποψης εξαρτούν λογικά την πρώτη μνεία στην ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης από τη δεύτερη αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία και καταλήγουν να θεωρούν «αυτονόητη» την επιβολή της «επικρατούσας θρησκείας», με το επιχείρημα ότι το Σύνταγμα προβλέπει την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης.

Το Σύνταγμα ωστόσο, μας λέει ο συγγραφέας, κατοχυρώνει και μάλιστα με διατάξεις «θεμελιώδεις» (μη υποκειμένες σε αναθεώρηση) τα ατομικά δικαιώματα χωρίς διακρίσεις λόγω πεποιθήσεων. Κατοχυρώνει ως μέρος των δικαιωμάτων αυτών τη «θρησκευτική ελευθερία», την ελεύθερη άσκηση της λατρείας για όλες τις γνωστές θρησκείες, την ίδια συνταγματική μεταχείριση των θρησκευτικών λειτουργιών όλων των γνωστών θρησκειών, την προστασία απέναντι στις προσβολές από τον τύπο όλων των γνωστών θρησκειών. Επίσης κατοχυρώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης. Συνεπώς, καταλήγει ο συγγραφέας, δεν είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η ερμηνεία που λέει ότι η «ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης» δίνει αυτονόητα στον εκπαιδευτικό θεσμό το δικαίωμα να επιβάλλει δογματικά την επικρατούσα θρησκεία.

Η μελέτη είναι ενδιαφέρουσα και χρήσιμη σε πολλά επίπεδα. Είναι η πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζω, που δημοσιεύεται αναλυτική και λεπτομερής περιγραφή της σχέσης εκπαίδευσης και θρησκείας, από την οποία αναδεικνύεται με καθαρότητα μια εικόνα χωρίς υπερβολή μεσαιωνική. Στο θέμα της θρησκείας η ελληνική εκπαίδευση αποτελεί «θλιβερή παραφωνία στον ευρωπαϊκό χώρο» (σ. 387), καθώς επιβάλλει δογματικές αρχές, καταπατάει τις έννοιες της αντικειμενικότητας και της πληροφόρησης και παραβιάζει τις ελευθερίες που κατοχυρώνει το Σύνταγμα.

Όπως σε όλα σχεδόν τα κοινωνικά προβλήματα, το κακό αρχίζει από την κορυφή. Στα ελληνικά πανεπιστήμια απουσιάζει ολότελα η μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου. Οι θεολογικές σχολές σε πλήρη αντίφαση με την έννοια της επιστήμης έχουν αντικείμενο «το περιεχόμενο της αλήθειας και της πίστωσης». Η πλήρης απουσία της επιστημονικής έρευνας αλλά ακόμα και της θρησκειολογικής ενημέρωσης αναιρεί την πανεπιστημιακή τους ιδιότητα. Οι απόφοιτοι των σχολών αυτών διορίζονται καθηγητές στη μέση εκπαίδευση. Άρα σε ό,τι αφορά τα θρησκευτικά στα γυμνάσια και τα λύκεια, οι εκπαιδευτικοί είναι προετοιμασμένοι για καθηγητές.

Στα ελληνικά σχολεία γενικά, σε αντίθεση με τις περισσότερες προηγμένες χώρες, διδάσκεται η θρησκεία της πλειοψηφίας και αποκλείονται οι άλλες θρησκείες και οι αντίστοιχοι διδάσκοντες. Τα σχολικά βιβλία των θρησκευτικών περιέχουν δογματική διδασκαλία της πίστης στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, με τρόπο πειθαναγκαστικό και απλοϊκό. Τα αναλυτικά προγράμματα θεωρούν τους μαθητές υποχρεωμένους να γίνουν αυριανοί πιστοί. Τέλος, τη δογματική αυτή εκπαίδευση συμπληρώνει η σχολική προσευχή και ο εκκλησιασμός. Με δυο λόγια, ο εκπαιδευτικός θεσμός στη χώρα μας είναι «κατηχητικό» σχολείο.

Όλα τούτα οφείλονται στη νομιμοποίηση που προσφέρει σε αυτή την κατηχητική εκπαίδευση η «επικρατούσα» νομική ερμηνεία, που εμφανίζει συνταγματικά «αυτονόητο» τον θρησκευτικό πειθαναγκασμό και αναιρεί το πνεύμα του Συντάγματος και την αρχή της ελευθερίας της συνείδησης.

Ο ερμηνευτικός συλλογισμός του συγγραφέα συνοψίζεται με δυο λόγια στα ακόλουθα: το Σύνταγμα δεν επιτρέπει να ερμηνεύεται η αναφορά στη θρησκεία της πλειοψηφίας σαν αναφορά αναιρετική των θεμελιωδών ελευθεριών.

Η ερμηνεία που αντιπροτείνει είναι (για τον μη νομικό αναγνώστη) η ακόλουθη. Η «ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης» είναι κατά το Σύνταγμα «απαραβίαστη». Αυτή η ελευθερία δεν μπορεί να είναι άλλη από την «ελευθερία διαμόρφωσης πεποιθήσεων περί θρησκείας». Δηλαδή το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελευθερία επιλογής ν' ακολουθήσει κανείς μία ή άλλη ή καμία θρησκεία. Άρα, η εκπαίδευση πρέπει να παρέχει «πολυμέρεια θρησκευτικών ερεθισμάτων, που να καλύπτει ευρύ φάσμα θρησκευτικών, αθρησκευτικών, αθεϊστικών και αγνωστικιστικών ιδεών» (σ. 261).

Με βάση αυτή την ερμηνεία προτείνει εναλλακτικές λύσεις για το θέμα, που οδηγούν από την επιβολή της θρησκευτικής εκπαίδευσης στη μη παραβίαση των συνταγματικών ελευθεριών και παράλληλα στο σεβασμό των θρησκευτικών επιλογών της πλειοψηφίας. Προτείνει εναλλακτικούς συνδυασμούς της λύσης να είναι προαιρετικό και με δικαίωμα απαλλαγής το μάθημα των θρησκευτικών (και να προσφέρεται για όσους δεν το επιλέγουν ένα άλλο μάθημα, «πολυφωνικό και αντικειμενικό» για το θρησκευτικό φαινόμενο).

Ο κεντρικός άξονας της μελέτης, η εσωτερική της λογική είναι η νομική επιχειρηματολογία και η έμφαση στη νομική ερμηνεία. Δεν

ανήκει όμως καθόλου ο συγγραφέας σε εκείνους τους νομικούς που ο Max Weber ονομάζει τους «ιερείς» της βιομηχανικής κοινωνίας. Δηλαδή τη μελέτη χαρακτηρίζει ευρεία θεώρηση του κοινωνικού αυτού προβλήματος, κοινωνιολογική οξυδέρκεια και κυρίως πολιτική ευαισθησία. Η έμφαση στη νομική διάσταση υπερασπίζεται την έννομη τάξη και προτάσσει την εφαρμογή των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος. Όχι μόνο δεν υποτιμά τη σημασία της πολιτικής διάστασης αλλά την αναδεικνύει με μεγάλη καθαρότητα, καθώς ολόκληρη η εκτενής νομική επιχειρηματολογία αντιπαραθέτει τελικά δύο ερμηνευτικές εκδοχές, που βασική διαφορά τους είναι η σημασία που αποδίδουν στις θεμελιώδεις συνταγματικές διατάξεις περί ελευθερίας.

Επίσης, δεν υπερετιμάει την αξία των ερμηνειών και του επιστημονικού διαλόγου. «Το θέμα βεβαίως», γράφει, «της εφαρμογής ενός άλλου εκπαιδευτικού προτύπου καθ' εαυτό δεν εξαρτάται από θεωρητικές αναλύσεις και προτάσεις αλλά από τις αποφάσεις των εμπλεκόμενων μερών να συμμορφωθούν επί τέλους στα δεδομένα της ισχύουσας έννομης τάξης, εσωτερικής και διεθνούς» (σ. 407). Και μολονότι έντεχνα στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η ίδια η εκκλησία θα ωφεληθεί από τη νηφάλια στάση απέναντι στην εκπαίδευση, που άλλωστε θα της επιτρέψει να εκσυγχρονίσει το πεπαλαιωμένο ιδεολογικό της οπλοστάσιο (σ. 407-408), καταλήγει στην ευθύνη της κρατικής εξουσίας. Πέρα από τη στάση, γράφει, της επίσημης εκκλησίας, «που εν πάση περιπτώσει αφορά πάνω απ' όλα την ίδια», το θέμα της εφαρμογής των συνταγματικών διατάξεων περί ελευθερίας ανήκει στην κρατική εξουσία (σ. 411).

Χαρακτηριστικά της σημασίας που αποδίδει στην πολιτική διάσταση είναι ακόμα τα συμπερασματικά σχόλια, όπου ο συγγραφέας αποτιμάει την ερμηνευτική αντιπαράθεση (στην οποία έχει αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος αυτής της μελέτης) ως «ξεπερασμένη» και ονομάζει την «επικρατούσα» ερμηνεία κατάλοιπο της ιδεολογίας του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».

Στο σημείο αυτό προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα, που η απάντησή τους μπορεί να έχει μεγάλη σημασία για την ανάλυση και κατανόηση φαινομένων και τάσεων της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Η ερμηνευτική επιχειρηματολογία του συγγραφέα καταλήγει στην πρόταση να είναι προαιρετικό το μάθημα των θρησκευτικών. Η πρόταση είναι, θα έλεγε κανείς, ρεαλιστική. Εισηγείται τη στα-

διακή χαλάρωση των δεσμών ανάμεσα στην «επικρατούσα» θρησκεία και την εκπαίδευση, με την ανάγνωση εκείνη του Συντάγματος που προτάσσει τις θεμελιώδεις διατάξεις περί ελευθερίας.

Με άλλα λόγια, η μελέτη αναιρεί τη νομιμοποίηση που παρέχει στη σημερινή θρησκευτική εκπαίδευση μια ορισμένη νομική ερμηνεία. Δηλαδή στην ισχύουσα νομιμότητα αντιπροτείνει μια νομιμότητα που δεν παραβιάζει την αρχή της ελευθερίας της συνείδησης. Η μελέτη όμως παρέχει συγχρόνως πολλά και ποικίλα τεκμήρια απόλυτης αδιαφορίας των εκπροσώπων των θεσμών απέναντι σε οποιαδήποτε νομιμότητα. Παραθέτει στοιχεία για συστηματικές παραβιάσεις της νομιμότητας (της σύμφωνης με την «επικρατούσα» ερμηνεία νομιμότητας). Μερικά μόνο παραδείγματα παραβιάσεων είναι τα ακόλουθα.

Προβλέπεται ρητά η απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, την προσευχή και τον εκκλησιασμό των μαθητών που ανήκουν σε άλλες θρησκείες. Το κατοχυρωμένο αυτό δικαίωμα των αλλόθρησκων μαθητών παραβιάζεται συχνά με την πρωτοβουλία διευθυντών σχολείων ή νομαρχιακών αρχών (σ. 142). Το υπουργείο Παιδείας συστηματικά αρνείται το διορισμό στη δημοτική εκπαίδευση πολιτών άλλου θρησκευματος. Αυτό αποτελεί παραβίαση του Συντάγματος κατά όλους τους ερμηνευτές (άρα δεν έχει καν τη νομιμότητα να στηρίζεται σε κάποια ερμηνεία σε σχέση με άλλες). Και όμως το υπουργείο Παιδείας επανειλημμένα αρνείται να διορίσει αλλόθρησκους πολίτες και είναι λίγες οι εξαιρέσεις όπου αναγκάστηκε να υποχωρήσει σε διαμαρτυρίες συνδικάτων και επερωτήσεις στη Βουλή (σ. 180 κ.ε.).

Ακόμα, μολονότι δεν αφορά την εκπαίδευση, εντονότατη εντύπωση προκαλεί ως ενδεικτική του κλίματος που επικρατεί η ακόλουθη περιγραφή μιας δίκης για την επιμέλεια παιδιού. Ο πατέρας κατά το γάμο απουσίαζε συστηματικά από το σπίτι, κακοποιούσε ανηλεώς τη γυναίκα του και είχε σε βάρος του παλιότερη καταδίκη για εμπόριο ναρκωτικών. Η μητέρα ήταν μάρτυρας του Ιεχωβά. Το δικαστήριο έδωσε την επιμέλεια του παιδιού στον πατέρα (σ. 166-167).

Υπάρχει, όπως τεκμηριώνει η μελέτη, σε όλους τους θεσμούς μια σαφής τάση να παραβιάζονται οι συνταγματικές διατάξεις και οι νόμοι για θέματα θρησκείας. Άρα, η νομιμοποίηση που προσφέρει στη σημερινή θρησκευτική εκπαίδευση η «επικρατούσα» ερμηνεία έχει πολύ σχετική σημασία, εφόσον η νομιμότητα γενικά σε

ό,τι αφορά τη θρησκεία δεν αποτελεί μέλημα των εκπροσώπων των θεσμών.

Με άλλα λόγια, στην Ελλάδα σήμερα φαίνεται ότι αυτό που πριν απ' όλα στηρίζει τη δογματική επιβολή της θρησκείας της πλειοψηφίας δεν είναι η εφαρμογή κάποιων διατάξεων σε βάρος άλλων, είναι σε μεγάλο βαθμό η παραβίαση των νόμων. Όταν όμως οι εκπρόσωποι των εξουσιών και των θεσμών παραβιάζουν συστηματικά τους νόμους, αυτό σημαίνει ότι πρωτεύουσα δεν είναι η νομιμότητα αλλά η ηθική δικαίωση. Τις παραβιάσεις προφανώς δικαιώνει η θρησκευτική αλήθεια.

Κοντολογίς, διαπιστώνουμε ότι σε μια κοινωνία σημερινή, και όχι της εποχής των «ελέω θεού» βασιλιάδων, τις πράξεις των κρατικών εκπροσώπων δικαιώνει η επίκληση του θείου πνεύματος. Μετά από μια τέτοια διαπίστωση, θα πρέπει ν' αναρωτηθούμε, εάν το φαινόμενο αφορά πράγματι τη θρησκεία.

Θα πρέπει ν' αναρωτηθούμε, μήπως είναι αναπόφευκτο να γλιστράει το κράτος στον πολιτικό αυταρχισμό, όταν εκπροσωπεί το ίδιο τη θρησκεία αντί να την εκπροσωπεί η εκκλησία. Όταν το κράτος λειτουργεί με τη λογική της υπεράσπισης μιας θρησκευτικής αλήθειας, αναπόφευκτα παγιδεύεται στην εφαρμογή μιας υποχρεωτικά άκριτης αλήθειας και άρα αναγκαστικά απομακρύνεται από τη λογική άσκησης της εξουσίας με βάση τους «προσυμφωνημένους» (κατά τη βεμπεριανή ορολογία) κανόνες, τη νομοθεσία.

Η εκκλησία (όλες οι εκκλησίες) είναι υποχρεωτικά αντίθετη με την κρίση και τη σκέψη, άρα την επιστημονική επιχειρηματολογία, νομική ή άλλη. Η εκκλησία εκπροσωπεί μιαν υπερβατική αρχή, αδρατη, δίχως τέλος και αρχή, ασύλληπτη από το ανθρώπινο μυαλό και αιώνια. Ο λόγος των εκκλησιών είναι ο κατεξοχήν μονόλογος στην ιστορία του πολιτισμού, καθώς οι εκπρόσωποί του είναι μεσάζοντες, ερμηνευτές και μεταδότες της υπέρτατης αλήθειας. Ο διάλογος είναι εξ ορισμού αδύνατος. Μόνη δυνατή «επικοινωνία» με την υπέρτατη αλήθεια είναι η αποδοχή της με τη σιωπή. Οι κανόνες και οι νόμοι είναι ανθρώπινοι και δεν έχουν σημασία. Η παραβίασή τους έχει από μόνη της δικαίωση πέραν και υπεράνω επιχειρημάτων, δικαίωση άτρωτη σε κάθε συλλογισμό και απαλλαγμένη από την ανάγκη νομιμοποίησης.

Εάν η κρατική εξουσία εκπροσωπεί και υπερασπίζεται μιαν υπέρτατη αλήθεια, είναι εκ των προτέρων ναρκοθετημένος ο δρόμος της δημοκρατίας. Άρα, μόνη διέξοδος από το λογικό φαύλο κύκλο

της αυτονομίας, αυταπόδεικτης και αιώνιας αλήθειας είναι να μην την εκπροσωπεί το κράτος.

Η μελέτη του Γ. Σωτηρέλη ανοίγει ξανά το δρόμο για ένα δημόσιο διάλογο πάνω στις επιπτώσεις που φαίνεται να έχει η οπισθοχώρηση στην αντιμετώπιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Είναι μεγάλη η οπισθοχώρηση από τον καιρό που άρχισαν μετά τις σκοτεινές δεκαετίες οι προσπάθειες να γίνει δημοκρατική η ελληνική κοινωνία. Αρκεί να θυμηθούμε π.χ. τις προγραμματικές θέσεις του Πασόκ για το χωρισμό κράτους και εκκλησίας και όλη την ανάστροφη πορεία μέχρι το σημερινό πρόβλημα της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες.

Τα φαινόμενα παραβίασης των νόμων σε θέματα θρησκείας δεν αφορούν τελικά τη θρησκεία, αλλά την εγγενή συνάφεια που έχει ο πολιτικός αυταρχισμός με το «ακανθώδες» ζήτημα των σχέσεων εκκλησίας και κράτους.

Τελειώνοντας, επειδή είναι περιττή σε αυτό το πλαίσιο η αναφορά στους κινδύνους που εγκυμονεί η αυταρχική κοινωνία, θα έλεγα για τη γενικότερη κοινωνική χρησιμότητα του βιβλίου ότι η ανάγνωση μου προκάλεσε την ακόλουθη αντανάκλαστική αντίδραση: εάν πίστευα στο θεό, θα προσευχόμουν να βοηθήσει τη δημοκρατία στην Ελλάδα.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

- Μαρία Αρχιμανδρίτου**, *Ειδικά ζητήματα έκτισης των ποινών*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1994, 89 σελ.
- Harry Psomiadies - Stavros Thomadakis**, *Greece, The new Europe, and the Changing International Order*, εκδόσεις Pella, Νέα Υόρκη 1993, 439 σελ.
- Κυριάκος Ν. Κυριαζόπουλος**, *Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία*, εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1993, 302 σελ.
- Ι. Λαμπίρη-Δημάκη - Θ. Παπαχρήστου**, *Κοινωνία, δίκαιο, ηθική, πέντε κείμενα* (Bourdier, Cabonnieg, Λαμπίρη-Δημάκη, Παπαχρήστου), εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 129 σελ.
- Δημοσθένης Δώδος**, *Εκλογική γεωγραφία των μειονοτήτων. Μειονοτικά κόμματα στη Ν. Βαλκανική, Ελλάδα, Βουλγαρία, Αλβανία*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1994, 171 σελ.
- Διονύσης Ν. Γράβαρης**, *Εκπαίδευση και Πολιτική Οικονομία. Αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής στους Α. Marshall, J.S.T. Mill και Α. Smith*, εκδόσεις Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, 124 σελ.
- Ioanna Tsiavacu**, *A Challenge for Systems thinking. The Aegean Seminar*, εκδόσεις University of the Aegean Press, 392 σελ.
- Αντώνης Λιάκος**, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1993, 624 σελ.
- Νικόλαος-Κομνηνός Χλέπας**, *Η πολυβάθμια αυτοδιοίκηση. Θεωρητικές αναζητήσεις και μεταμορφώσεις* (πρόλογος Γ. Παπαδημητρίου), εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, 427 σελ.
- Γ. Παπαδημητρίου - Μ. Σπουρδαλάκης**, *Τα καταστατικά των πολιτικών κομμάτων*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, 184 σελ.
- Gerassimos Moschonas**, *La social-démocratie de 1945 à nos jours*, Editions Moutchiestion, E.J.A., Παρίσι 1994, 152 σελ.
- Γεώργιος Χρ. Κώττης**, *Οικολογία και Οικονομία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994, 413 σελ.

ΜΝΗΜΗ ΓΙΑΓΚΟΥ ΣΙΩΤΗ (1931-1994)

Η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης μαζί με την Ελληνική Εταιρεία Διεθνούς Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων οργάνωσαν στις 31 Μαρτίου 1994 πνευματικό μνημόσυνο του Γιάγκου Σιώτη. Στην εκδήλωση αυτή μίλησαν οι καθηγητές Χρήστος Ροζάκης και Αργύρης Α. Φατούρος. Ως ελάχιστος φόρος τιμής στον χαμένο συνάδελφο, οι ομιλίες τους δημοσιεύονται στην Επιθεώρηση.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΟΖΑΚΗΣ

Είναι ορισμένες σκέψεις που γίνονται απ' όλους, φαντάζομαι, όσο δυσάρεστες και αν είναι, ή όσο μακάβριες και αν ακούγονται. Πολλοί από εμάς θα έχουν σκεφτεί το θάνατο προσφιλούς προσώπου, φίλου ή συνεργάτη, σε στιγμές που τίποτε δεν τον προοιωνίζει, και ενδεχομένως τη στάση τους, την κατάσταση τους, τα συναισθήματά τους σε μια τέτοια περίπτωση. Για τον Γιάγκο Σιώτη δεν είχα ποτέ σκεφτεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ούτε όταν είχα προειδοποιηθεί για την κατάσταση της υγείας του. Ήταν τέτοια η φυσική δύναμή του, τέτοια η αίσθηση ζωής που απέπνεε απ' όπου περνούσε, ώστε μου είχε αποκλείσει κάθε ενδεχόμενο να τον σκέφτομαι διαφορετικά απ' ό,τι ο ίδιος ήθελε: ως ένα φαινόμενο ζωτικότητας και έντονης παρουσίας, γεμάτον ιδέες, πρωτοβουλίες και προτάσεις.

Αυτό που, τελικά, σε έκανε να αποσείεις την εικόνα του φθαρού από τη σκέψη σου για τον άνθρωπο ήταν, κυρίως, οι ιδέες του και η ευρηματικότητά τους. Αυτή η αίσθηση που σου μεταδίδεται από την επιβολή των ιδεών πάνω σου, και που κάνουν τον εκφορέα τους ένα υποκείμενο διαχρονικό. Αυτό που σου επιβάλλεται, τελικά, είναι η ιδέα, και όχι η υλική οντότητα που την κομίζει και την εκφράζει. Κι αν υπάρχει κάτι που θα θυμάμαι από τον Γιάγκο είναι οι ιδέες του. Οι ιδέες για όλα όσα των απασχολούσαν, είτε αυτό ήταν η επιστήμη του είτε η χώρα του, η Ελλάδα — για την οποία ιδιαίτερα πονούσε και στεναχωριόταν για τις συνεχείς απο-

τυχίες της —, είτε η δικτατορία του '67 είτε η Ευρώπη και η ολοκλήρωσή της.

Ευτύχησε, βέβαια, να συστηματοποιήσει τις ιδέες του και να τις οργανώσει δεξιοτεχνικά μέσα από λαμπρές σπουδές. Στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου παίρνει, το 1950, τον πρώτο του τίτλο, και συνεχίζει στο Ινστιτούτο Ανωτέρων Διεθνών Σπουδών της Γενεύης, απ' όπου παίρνει τη licence και το διδακτορικό του.

Οι σπουδές στη Γενεύη πρέπει να έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στη δομή της σκέψης του Σιώτη: ο ειδικός διακλαδικός χαρακτήρα της παιδείας που το ίδρυμα αυτό έδινε και δίνει στους φοιτητές του παρέχει μια συνολική εικόνα των συγγενών επιστημών, χωρίς να θυσιάζει ιδιαίτερα την εμπάθυσή τους. Αυτό είναι, εξάλλου, φανερό στη διδακτορική διατριβή του, για την εφαρμογή του Δικαίου του Πολέμου σε ένοπλες συρράξεις μη διεθνούς χαρακτήρα, όπου το αντικείμενό της διερευνάται από τρεις χωριστές, αλλά και έντεχνα αλληλοσυνδεόμενες σκοπιές: την ιστορία, τις διεθνείς σχέσεις και τη νομική. Και είναι αξιοπρόσεκτο ότι ένας πολιτικός επιστήμονας, όπως ήταν ο Σιώτης, κατόρθωσε να ολοκληρώσει μια διατριβή, της οποίας το επίκεντρο ήταν η δικαιοσύνη προστασία ανθρωπιστικού χαρακτήρα, σύμφωνα με το άρθρο 3 των συμβάσεων της Γενεύης του 1949· χωρίς ούτε να θυσιάζει την απαραίτητη νομική προσέγγιση, αλλά ούτε και να φτάσει σε εικονολογικές συζητήσεις, στις οποίες συνήθως παρασύρονται οι νεήλυδες στη νομική επιστήμη, που μεταναστεύουν από «κοινωνιολογίζουσες» πειθαρχίες. Η διδακτορική διατριβή του Σιώτη είναι ένα υπόδειγμα δουλεμένου, πραγματιστικού λόγου, με ακρίβεια, σαφήνεια και αναλυτικό πλούτο σκέψης.

Η δεύτερη μεγάλη μελέτη του, για το θεσμό της Διεθνούς Γραμματείας, αποτελεί πια το εισιτήριό του για τον κόσμο των διεθνών σχέσεων, και ιδιαίτερα των διεθνών οργανισμών, περιλαμβανομένων των περιφερειακών και, κατά συνέπεια, των ευρωπαϊκών. Η μελέτη αυτή αποτελεί πια ένα ώριμο έργο (βρισκόμαστε στις αρχές της δεκαετίας του '60) που αποκορυφώνει τις χαρακτηριστικές ιδιότητες, οι οποίες ήταν ήδη παρούσες στη διδακτορική διατριβή του Σιώτη: η ιστορία, ως επιστημονικό εργαλείο, χρησιμοποιείται όχι για να καταλήξει στο στερεότυπο της αέναης επανάληψης, αλλά ως σκέλος του διαλόγου ανάμεσα στο χρονικό τρίπτυχο (παρελθόν, παρόν, μέλλον), που θα απολήξει στην παραγωγή νέων σκεπτικών καρπών· η θεωρία χρησιμοποιείται, κι εδώ, ως η πα-

νταχού παρούσα γενίκευση που διευκολύνει και συστηματοποιεί τη σκέψη χωρίς να την υποδουλώνει στο δογματισμό· η προσέγγιση παραμένει πολυκλαδική· ενώ η προβλεψιμότητα του έργου μπορεί πια, σήμερα, να ελεγχθεί και να διαπιστωθεί ο βαθμός της: είναι αξιόλογο ότι ο Σιώτης προβλέπει, στα πρώτα ακόμα βήματα του θεσμού της Γραμματείας στον μεταπολεμικό κόσμο, την τάση πολιτικής ανεξαρτητοποίησης της Γραμματείας, και το ρόλο που ο γραμματέας έχει και μπορεί να παίξει στην κίνηση των μηχανισμών ενός διεθνούς οργανισμού.

Τα δύο μεγάλα αυτά έργα ακολουθούν μελέτες για την πολυμερή διπλωματία, τον ΟΗΕ, την Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη, το Κυπριακό, αλλά και τη συμπεριφορά των ευρωπαϊκών οργανισμών απέναντι στην ελληνική δικτατορία. Η καθαρά ευρωπαϊκή περίοδος, στα γραπτά του Σιώτη, αρχίζει, πάντως, αργότερα σε μια φάση ζωής που θα μας καλύψει ο κ. Φατούρος.

Δεν είναι, όμως, μόνο το συγγραφικό έργο· και ίσως αυτό, μάλιστα, να είναι το λιγότερο. Ο Σιώτης διακρίνεται πολύ γρήγορα ως ακαδημαϊκός δάσκαλος· στο Ινστιτούτο της Γενεύης περνάει ταχύτατα όλες τις βαθμίδες ακαδημαϊκής ανόδου για να αναγορευτεί, το 1967, τακτικός καθηγητής του.

Είχα την τύχη να παρακολουθήσω μαθήματα του Σιώτη στη Γενεύη από το 1971 ως το 1973. Η σκηνική παρουσία του ήταν εντυπωσιακή: ήταν όλος ζωντάνια, καθαρότητα ιδεών, χιούμορ, αμεσότητα, βαθύτατη σχέση επαφής με τους φοιτητές. Υπήρξε σπάνιο χάρισμα που μπορούσε να επιβληθεί και να πείσει το ακροατήριό του, χωρίς κανενός είδους αυταρχικότητα (που είχε, πάντως, σε ορισμένες άλλες εκδηλώσεις της ζωής του), χωρίς καμιά προσπάθεια να επιβάλει την αυθεντία του με μέσα άλλα εκτός από την προσήνεια και τη λογική. Πιστεύω ότι από όλους τους ρόλους που έπαιξε στη ζωή του – και έχω παρακολουθήσει αρκετούς απ' αυτούς –, ο καλύτερός του ήταν ο ρόλος του δασκάλου. Του πήγαινε φυσικά· και γι' αυτό εντυπωσιάστηκα όταν πληροφορήθηκα την απόφασή του να εγκαταλείψει το Πανεπιστήμιο και να επιστρέψει στην Ελλάδα.

Και αυτή η απόφασή του, που, βέβαια, μπορεί εύκολα να αιτιολογηθεί από το άσβεστο πάθος του για την Ελλάδα και τον πόθο του να συμβάλει στη μεταδικτατορική αναγέννησή της, φαντάζει ακόμα πιο σοβαρή (και μοιραία), αν αναλογιστεί κανείς ότι οι ενασχολήσεις του δεν είχαν περιοριστεί στη διδασκαλία του, αλλά α-

γκάλιαζαν και άλλες δραστηριότητες που τον έφεραν στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής και της συμμετοχής στα διεθνή «κοινά». Η συμμετοχή του στο Ίδρυμα Garpegie για τη Διεθνή Ειρήνη του επέτρεψε, λ.χ., να μετάσχει, σε εξαιρετικά πρώιμο στάδιο των διεθνών εξελίξεων, στη δυτική προσπάθεια προσέγγισης Ανατολής-Δύσης και στον αγώνα της αποδοχής από τις ανατολικές κοινωνίες των βασικών αρχών δημοκρατίας και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Αλλά, όπως είπα και πριν, το μεγάλο μεράκι του ήταν η Ελλάδα. Και το μεγάλο πλήγμα που δέχτηκε, στη νεότητά του, ήταν η πτώση της στα χέρια των δικτατόρων, των Απριλιανών. Σε όλη τη διάρκεια της επταετίας, ο Σιώτης είχε έντονη και καθημερινή την πίκρα για τον ευτελισμό της χώρας του. Αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος του χρόνου του στον αγώνα εναντίον της δικτατορίας, κι όλα τα πνευματικά και υλικά εφόδια που διέθετε για να πείσει τους Ευρωπαίους, τους Αμερικανούς, για μια πιο δυναμική στάση απέναντι στους δικτάτορες. Το γραφείο του, αλλά, κυρίως, το σπίτι του στο Dardagny ήταν ένα κέντρο συντονισμού του αντιδικτατορικού αγώνα, και ένα καταφύγιο για όλους όσους υπέφεραν από το στρατιωτικό καθεστώς και ζητούσαν αρωγή απ' αυτόν. Η χαρά του εξάλλου από την πτώση της δικτατορίας ήταν τέτοια που τον εμπόδισε να δει έγκαιρα τις δομικές αδυναμίες του τόπου του, τον ομφάλιο λώρο που συνδέει τον αυταρχισμό και τον πολιτικό πρωτογονισμό της δικτατορίας με την κοινωνία και την πολιτική στην ελληνική ζωή: κι είναι αυτή που τον έκανε να πιστέψει ότι η πτώση του αιματοβαμμένου καθεστώτος θα μπορούσε, σχεδόν αυτόματα, σχεδόν μυστικά, να φέρει την Ελλάδα εκεί που αυτός ήθελε: στο επίπεδο μιας προχωρημένης, ανεπτυγμένης δυτικής κοινωνίας, ισότιμο μέλος της ευρωπαϊκής οικογένειας.

Αυτές οι ψευδαισθήσεις του «αυτοματισμού» δεν άργησαν, βέβαια, να διαλυθούν για τον Σιώτη — αλλά και για πολλούς Έλληνες της διασποράς, που στρατεύτηκαν στην ιδέα της επιστροφής και της προσφοράς των υπηρεσιών τους στη νέα, δημοκρατική Ελλάδα. Ο δρόμος για τη δημοκρατία — κι όχι απλώς την ελευθερία —, την κοινωνική ολοκλήρωση, και την ανάπτυξη αποδείχτηκε πολύ πιο δύσβατος από ό,τι ορισμένοι τον περίμεναν. Κι αν ο ελληνισμός σημείωσε αρκετές επιτυχίες στα τελευταία είκοσι χρόνια της ζωής του, ωστόσο πολλά έχει ακόμα να ζηλέψει από τα ώριμα καθεστώτα προς τα οποία προσβλέπει για να ενσωματωθεί.

Ο Σιώτης δοκίμασε στο πετσί του τις ατέλειες του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος στην ελεύθερη μεταδικτατορική Ελλάδα. Οι ιδεοτυπίες του, ο παρεμβατισμός του, η τελειομανία του, οι αδογματίστες επιλογές του δεν ευδοκίμησαν στο πρώτο μεταδικτατορικό κλίμα της Ελλάδας. Αν και συνέβαλε σημαντικά στην ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, αν και οργάνωσε θεσμούς που αργότερα πέτυχαν —όπως το Κέντρο Διερμηνείας στην Κέρκυρα—, ωστόσο δεν κατόρθωσε να αφομοιωθεί στο μήκος κύματος της πρώτης περιόδου, που υπήρξε και η πιο σκληρή σε σχέση με τις σημερινές συνθήκες. Και έφυγε πικραμένος από την Ελλάδα, όπως έφυγε πικραμένος και από τη ζωή, αφού δεν μπόρεσε να δει τη χώρα του να ευδοκιμεί στους τομείς εκείνους και στις σχέσεις εκείνες στις οποίες ο ίδιος είχε επενδύσει τα ελληνικά όνειρά του.

ΑΡΓΥΡΗΣ Α. ΦΑΤΟΥΡΟΣ*

Στο πνευματικό τούτο μνημόσυνο του Γιαγκου Σιώτη, που οργανώνουν δύο επιστημονικές εταιρείες, είναι φυσικό η προσοχή να στρέφεται κατά πρώτο και κύριο λόγο στον πολιτικό επιστήμονα, τον ειδικό στις διεθνείς σχέσεις, τον πρώτο νομίζω Έλληνα που υπηρέτησε αυτή την επιστήμη από την αρχή, χωρίς να κατάγεται από άλλες επιστήμες.

Είναι φυσικά πολύ νωρίς για μια τελική αποτίμηση. Στο μνημόσυνο τούτο σήμερα δεν μπορούμε παρά να προσφέρουμε προσωπικές ματιές και αποσπασματικές απόψεις για το έργο του, ψηφίδες για τη σύνθεση ενός μελλοντικού μωσαϊκού. Ούτε είναι δυνατό να δοθεί εδώ μια ικανοποιητική εικόνα της ευρύτητας και της ποικιλίας της πολυδιάστατης συμβολής του στην επιστήμη. Θα περιοριστώ λοιπόν κατ' ανάγκη σε λίγες μόνο πλευρές, σε μερικά από τα θέματα και αντικείμενα που τον απασχόλησαν.

Θα μου επιτρέψετε όμως ν' αρχίσω όχι από τον επιστήμονα, αλλά από τον άνθρωπο, από την ανάμνηση του προσώπου. Είμαστε της ίδιας γενιάς με τον Γιαγκο, κι ας τον έβλεπα πάντοτε σοφότερο και ωριμότερο, είχαμε και άλλα κοινά, ώστε δεν μπορώ ν' αποφύ-

* Στη γραπτή απόδοση της ομιλίας διατηρήθηκε το προφορικό της ύφος, προστέθηκαν όμως οι απαραίτητες υποσημειώσεις.

γω την ανάμειξη του προσωπικού στοιχείου, δικού του και δικού μου.

Τον Γιάγκο τον είχα ήδη διαβάσει, είχα ήδη ακούσει στους κύκλους της επιστήμης του στις Ηνωμένες Πολιτείες για τον νέο έλληνα συγγραφέα με το λαμπρό μυαλό και τις πρωτότυπες ιδέες, όταν τον πρωτογνώρισα στη Γενεύη κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Με εντυπωσίασε η αφοσίωσή του στον αγώνα εναντίον της, το πείσμα αλλά και η πρωτοτυπία με την οποία πολεμούσε. Το «πείσμα» άλλωστε, το πάθος, η «λύσσα» για την οποία μιλάει ο Μιχάλης Παπαγιαννάκης στο πρόσφατο ωραίο σημείωμά του για τον τιμώμενο,¹ η αταλάντευτη επιμονή του μέχρι την επίτευξη του σκοπού, ήταν βασικό στοιχείο του χαρακτήρα του και της προσωπικότητάς του, στα ιδιωτικά όσο και στα δημόσια θέματα. Ας θυμηθούμε μόνο πως κατάφερε να υπερνικήσει μια ασθένεια που άλλους θα τους είχε θέσει μόνιμα στο περιθώριο της δράσης.

Όταν έγινε η δικτατορία, ο Γιάγκος ήταν ήδη εγκατεστημένος, επαγγελματικά και προσωπικά, εκτός Ελλάδας. Είχε βέβαια κρατήσει οικειότητα και συνεχή στενή επαφή με τα ελληνικά πράγματα, αλλά από κάποια απόσταση, χωρίς άμεση συμμετοχή. Τα μόνα δημοσιεύματά του στα ελληνικά την εποχή εκείνη που μπόρεσα να βρω ήταν δύο συμβολές στις αξέχαστες *Εποχές*, μία το 1965 για το Κυπριακό² και η δεύτερη το 1966 για τη διεθνή κατάσταση στην Αφρική.³ Η δικτατορία της 21ης Απριλίου τον αναστάτωσε. Την είδε νομίζω εν μέρει σαν προσωπική προσβολή, σαν επίθεση όχι μόνο κατά του ελληνικού λαού αλλά και εναντίον του δικού του οράματος της πατρίδας, σαν προσπάθεια εξαφάνισης της ελπίδας που είχε μείνει στην καρδιά των νέων της μετεμφυλιακής εποχής, ελπίδας που ήταν εξίσου έντονα παρούσα σε εκείνους που είχαν αφήσει τον τόπο τους για δέκα ή είκοσι χρόνια και τον κοιτούσαν από την «Εσπερία».

Αφιερώθηκε λοιπόν ολόψυχα στον αγώνα κατά της δικτατορίας. Χρησιμοποίησε χωρίς φειδώ την επιστημονική και προσωπική φήμη που είχε οικοδομήσει με δύο σχεδόν δεκαετίες επιστημο-

1. Μιχ. Παπαγιαννάκης, «Μνήμες από το Γιάγκο Σιώτη», *Ευρωπαϊκή Επικαιρότητα*, χρ. 7ος, τχ. 21, 1 Φεβρουαρίου 1994, σ. 3.

2. Ι. Σιώτης, «Το Κυπριακό εξ αφορμής ενός βιβλίου» [βιβλιοκριτικό άρθρο για το βιβλίο του Γ. Τενεκίδη για την Κύπρο], *Εποχές*, τχ. 25, Μάιος 1965, σ. 57-62.

3. Γ. Σιώτης, «Η ενότητα της Αφρικής (Μερικές σκέψεις)», *Εποχές*, τχ. 36, Απρίλιος 1966, σ. 303-309.

νικού έργου, τις προσωπικές του γνωριμίες, αλλά και το οργανωτικό του ταλέντο, την επινοητικότητα του, την πρωτοτυπία που μέχρι τότε είχε δείξει στην καλλιέργεια της επιστήμης του. Η δράση του στο περιθώριο των οργάνων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, των οποίων τη στάση απέναντι στη χούντα προσπαθούσε, σε μεγάλο βαθμό με επιτυχία, να επηρεάσει, τον έφερε πιο κοντά στις πολιτικές διεργασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης καθώς και στην κοινοτική γραφειοκρατία. Υποπτεύομαι πως η ενασχόλησή του με την Κοινότητα τα επόμενα χρόνια οφείλει πολλά στις εμπειρίες του της εποχής εκείνης. Γενικότερα, είναι δύσκολο να μη θεωρήσει κανείς την αντιδικτατορική του δράση ως καθοριστική σε μεγάλο βαθμό του βίου και του έργου του στα χρόνια που ακολούθησαν.

Με το πέρασμα του χρόνου, κατά τα τέλη της επταετίας –ξεχνάμε σήμερα πόσο μακριά, ατελείωτα, ήσαν τα επτά εκείνα χρόνια, πόσο είχαμε αρχίσει να συλλογιζόμαστε και να συγκρίνουμε με τρόπο τις δεκαετίες της ισπανικής ή της πορτογαλικής δικτατορίας – έστρεψε την προσοχή του στην οργάνωση συναντήσεων, με τη μορφή μαθημάτων ή σειράς διαλέξεων των Ελλήνων του εξωτερικού, των «διανοουμένων» της Δυτικής Ευρώπης, αν μου επιτραπεί η χρήση της κακοπαθιασμένης αυτής λέξης. Τα συνέδρια αυτά ήταν αφιερωμένα στην ανάλυση της κατάστασης βέβαια αλλά και σε γενικότερη πατριδογνωσία, στη γνώση της ταυτότητας και της ιστορίας του τόπου μας.

Έχω στα χέρια μου ένα πολυγραφημένο κείμενό του, γραμμένο το Δεκέμβριο του 1973, που είχε ετοιμάσει για μια από αυτές τις συναντήσεις και αρχίζω μ' αυτό την περιδιάβαση στο ύστερο έργο του. Το θέμα της εισήγησης είναι η μελλοντική εξωτερική πολιτική της Ελλάδας – «Θέσεις για μια σοσιαλιστική εξωτερική πολιτική» είναι ο τίτλος – και βρίσκουμε ήδη σε αυτό μοτίβα που θα τονιστούν και αναπτυχθούν εκτενέστερα σε άλλα κείμενα.

Το κεντρικό δίδαγμα της διάλεξης είναι η αναπόφευκτη ένταξη της Ελλάδας στην Ευρώπη. Τη θέση αυτή στηρίζει πρώτα ο συγγραφέας στις οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες:

«Ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδος», γράφει, «ανοίγει προοπτικές ένταξής μας στον κοινωνικο-οικονομικό χώρο των αναπτυσσόμενων ευρωπαϊκών χωρών. Η Ελλάδα ανήκει οικονομικά στην άμεση περιφέρεια της βιομηχανικά αναπτυσσόμενης Ευρώπης και το πέρασμά της στο χώρο του “κέντρου” είναι πια θέμα χρόνου».

Δε βλέπει όμως την εξέλιξη αυτή σαν μια οικονομική αναγκαιότητα και μόνο. Τη βλέπει και ως λαϊκό αίτημα. Δύο είναι, κατ' αυτόν, οι «βασικές επιδιώξεις [...] του ελληνικού λαού στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής», αφενός η «ολοκλήρωση της εθνικής ανεξαρτησίας» (ιδιαίτερα σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες) και αφετέρου «η συμμετοχή στις διαδικασίες για την ενοποίηση της Ευρώπης». Η δεύτερη αυτή επιδίωξη θεμελιώνεται εν μέρει στη «γενική διαπίστωση» ότι «οι λαοί και οι δημοκρατικές δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης στάθηκαν συμπαραστάτες των σκληρών του αγώνων [εναντίον της δικτατορίας]». Και η ανάλυση του συγγραφέα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εθνική ανεξαρτησία της χώρας μας, με την πληρέστερη έννοια του όρου, μπορεί να γίνει σεβαστή στα πλαίσια του σημερινού διεθνούς συστήματος μόνο αν η Ελλάδα συμμετάσχει στις διαδικασίες ενοποίησης των χωρών που συμμερίζονται τα δημοκρατικά ιδεώδη του λαού μας.

Ακούγονται ίσως παράξενα στ' αυτιά μας, μοιάζουν ρομαντικές στην καλύτερη περίπτωση, οι θέσεις αυτές, αυτές τις μέρες όταν, ως μέλος πια της Ενωμένης Ευρώπης, η Ελλάδα αντιμετωπίζει τους συνεταίρους της – και αντιμετωπίζεται από αυτούς – με δυσπιστία, αν όχι δυσφορία. Θα είχε πολλά να ειπεί ο Γιάγκος Σιώτης για τα πρόσφατα γεγονότα και για τις θέσεις και πράξεις των πρωταγωνιστών. Τα έλεγε άλλωστε, από όσο ξέρω, μέχρι την τελευταία του στιγμή. Αλλά θα ήταν εκτός τόπου μια παρέκβαση που θα προσπαθούσε να αναλύσει τις απόψεις τού 1973 υπό το φως πρόσφατων εξελίξεων και καταστάσεων. Ας σημειώσω μόνο ότι οι τελευταίες δεν ακυρώνουν τις πρώτες.

Άρχισα την αναφορά μου στο έργο του Σιώτη από ένα κείμενο που δεν είναι τυπικό του όλου έργου του, έστω κι αν είναι πολύ χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Πιο τυπικές του έργου του είναι οι πολυάριθμες επιστημονικές του μελέτες που κινούνται στην περιοχή της διεθνούς οργάνωσης και γενικότερα των διεθνών σχέσεων. Όπως ο Χρήστος Ροζάκης επισημαίνει, ο Γιάγκος Σιώτης καλλιέργησε την επιστήμη των διεθνών σχέσεων και την πολιτική επιστήμη κατά πρώτο λόγο ως θεωρητικός, όχι ως σχολιαστής της επικαιρότητας. Δεν αρκέστηκε ποτέ στο να περιγράφει απλώς τα φαινόμενα. Ακόμη και εκείνα τα γραπτά του που ασχολούνται με επίκαιρα θέματα και εξελίξεις θεμελιώνονται σε θεωρητικές βάσεις και δεδομένα και στόχο έχουν όχι μόνο να φωτίσουν διά της θεωρίας τα

γεγονότα, αλλά και να προαγάγουν την ίδια τη θεωρία.

Σε δύο κεντρικά στοιχεία της θεωρητικής προσέγγισης του Σιώτη, διαφορετικού χαρακτήρα το ένα από το άλλο, θα εστιάσω τις παρατηρήσεις μου. Αφενός τη χρησιμοποίηση της έννοιας της ολοκλήρωσης, και αφετέρου τη μελέτη της διεργασίας λήψης αποφάσεων στους διεθνείς οργανισμούς.

Κεντρική έννοια στο έργο του της δεκαετίας του 1970 είναι η έννοια της *intégration* ή *integration*, που την αποδίδουμε συνήθως στα ελληνικά ως ενοποίηση, ολοκλήρωση ή, κάποτε, ενσωμάτωση. Ο όρος έχει σχεδόν μονοπωληθεί πρόσφατα από τους μελετητές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ή Ένωσης, έχει όμως μακρά ιστορία στην πολιτική επιστήμη, τόσο στη μελέτη των επιμέρους πολιτειών και κοινωνιών όσο και στις διεθνείς σχέσεις. Το περιεχόμενό του ορίζεται εκεί πολύ ευρύτερα. Ακολουθώντας αυτές τις γενικότερες (και παλαιότερες) θεωρητικές προσεγγίσεις, ο Σιώτης χρησιμοποιούσε τον όρο σε ευρύτατη έννοια, δεχόμενος ότι διεργασία ολοκλήρωσης υπάρχει σε κάθε περίπτωση όπου η διαμόρφωση συναίνεσης (και όχι η σύγκρουση ή αντιπαράθεση) τείνει να γίνει το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των σχέσεων μεταξύ φορέων στο δεδομένο σύστημα.⁴ Πρόκειται λοιπόν για διεργασία που είναι παρούσα, έστω και σε διαφορετικό βαθμό, σε κάθε διεθνές σύστημα ή υποσύστημα.

Ο Σιώτης ήξερε πολύ καλά ότι οι θεωρητικές επιλογές έχουν πρακτικές συνέπειες. Η θεωρία και η πράξη, η πολιτική πράξη, συνδέονται πάντοτε στενά στο έργο του. Είχε έντονη τη συνείδηση των κατευθύνσεων στις οποίες η κάθε θεωρητική προσέγγιση οδηγεί και έκανε τις επιλογές του με τα δεδομένα αυτά υπόψη του.

Έτσι, στην περίπτωση του ευρύτερου ορισμού της ολοκλήρωσης που ανέφερα, ήξερε ότι η χρησιμοποίηση αυτού του πλαισίου αναφοράς του έδινε τη δυνατότητα να εντάσσει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μέσα στα ευρύτερα σύγχρονα φαινόμενα της διεθνούς οργάνωσης. Μπορούσε επιπλέον να αναλύει παράλληλα τόσο τη δυτικοευρωπαϊκή διεργασία ενοποίησης όσο και τις ευρύτερες ευρωπαϊκές εξελίξεις – χωρίς δηλαδή ν' αποκλείει από την ανάλυσή του την Ανατολική Ευρώπη, όπως μέχρι πρόσφατα ήταν ο κανόνας για όσους μελετούσαν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Από την

4. Βλ. «The Secretariat of the United Nations Economic Commission for Europe and European Economic Integration: The First Ten Years», *International Organization*, 19 (1965), σ. 177-202, ιδιαίτερα σ. 178.

αρχή της επιστημονικής συγγραφικής του σταδιοδρομίας έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις όψεις εκείνες της διεθνούς οργάνωσης, στην πολιτική αλλά και στην οργανωτική της διάσταση, που συμπεριελάμβαναν ολόκληρη την τότε διχασμένη Ευρώπη. Ήταν έτοιμος ένας από τους λίγους διεθνολόγους που, αρχίζοντας από την εποχή της ύφεσης και ακόμα περισσότερο μετά το 1989, ήταν έτοιμοι ν' αντιμετωπίσουν την προβληματική μιας μοναδικής Ευρώπης, από τον Ατλαντικό μέχρι τα Ουράλια.

Σε αυτή τη λογική εντάσσεται και το ενδιαφέρον του για τη λειτουργία και το ρόλο της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη, με ιδιαίτερη έμφαση στη Γραμματεία της.⁵ Σε αυτό το θέμα έχει αφιερώσει σειρά μελετών, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι τα τέλη της επόμενης δεκαετίας.⁶ Πέρα από την περιγραφή και ανάλυση της διάρθρωσης της Επιτροπής και της θέσης της στο σύστημα των Ηνωμένων Εθνών και στο διεθνές και ευρωπαϊκό πολιτικό περιβάλλον, οι μελέτες προχωρούν σε λεπτομερή ανάλυση της λειτουργίας της, καλύπτοντας θέματα όπως η προετοιμασία των συνεδριάσεων των επιτροπών, η κατανομή του προσωπικού ανά εθνικότητες, ο ρόλος του Εκτελεστικού Γραμματέα, χωρίς να παραμελείται το γενικότερο πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κινήθηκε η Επιτροπή και οι μεταβολές του. Ειδικά προβλήματα όπως ο μακρόχρονος αποκλεισμός της Ανατολικής Γερμανίας εξετάζονται λεπτομερέστερα.⁷

Η συνεχής εμπειριστατωμένη αυτή μελέτη της Επιτροπής δίνει στον Σιώτη τη δυνατότητα να θίξει, σε πιο πρόσφατη μελέτη, θέματα όπως οι δυνατότητες συμβολής της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη στη λειτουργία της τότε πρόσφατα ιδρυθείσας ΔΑΣΕ.⁸

5. Η σχέση αυτή φαίνεται καθαρά στις ωραίες σελίδες που αφιερώνει στην επιμονή του Gunnar Myrdal, Εκτελεστικού Γραμματέα της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη κατά τα πρώτα κρίσιμα χρόνια της, να μη δεχθεί ότι η διαίρεση της Ευρώπης σε Δυτική και Ανατολική ήταν τελική και μόνιμη. Βλ. στο ίδιο, σημ. 4, σ. 182-184.

6. Βλ. τις μελέτες που αναφέρονται εδώ, στις σημ. 4, 7, 8 και 9, καθώς και «Some Problems of European Secretariats», *J. Common Market Studies*, 1963· «Les Commissions économiques régionales des Nations Unies» (με τον M. Fagen), στο *Régionalisme et universalisme dans le droit international contemporain* (Société française pour le droit international, Colloque de Bordeaux), Pedone, Παρίσι 1977, σ. 167-188.

7. Βλ. «The United Nations Economic Commission for Europe in the Emerging European System», *International Conciliation*, αρ. 561 (Ιανουάριος 1967), 72 σελ.

8. Βλ. «The United Nations Economic Commission for Europe in the Perspec-

Τέλος, στην τελευταία από τις σχετικές μελέτες, η Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη εντάσσεται σε ευρύτερο φάσμα διεθνών οργανισμών των οποίων εξετάζεται η συμβολή, παρελθούσα και μέλλουσα, στην ανάπτυξη συνεργασίας Ανατολής-Δύσης στην Ευρώπη.⁹

Οι μελέτες αυτές είναι χαρακτηριστικές των ενδιαφερόντων και των μεθόδων του Σιώτη. Τη θεωρητική του προσέγγιση, στην πιο αμιγή της μορφή, όπως είχε διαμορφωθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1970, περιέγραψε ο ίδιος σε ένα δοκίμιο που αποτελούσε το «πρώτο κεφάλαιο» ενός βιβλίου που ποτέ δεν είδε το φως της δημοσιότητας και που, από ό,τι φαίνεται, δεν ολοκληρώθηκε.¹⁰ Κύριος στόχος είναι η μελέτη της διεργασίας λήψης αποφάσεων στο πλαίσιο πολυμερών διεθνών οργανισμών, οργανισμών μέσα στους οποίους κανένα μέλος, κανένας φορέας δεν έχει μόνος το δικαίωμα και την ικανότητα να επιβάλλει τις απόψεις του και να κυριαρχήσει πάνω στα άλλα μέλη. Η διεργασία αυτή διαφέρει σημαντικά, στα κύρια χαρακτηριστικά της, τόσο από τη λήψη αποφάσεων στο εσωτερικό ενός κράτους όσο και από τη διμερή σχέση μεταξύ κρατών. Η ανάλυση των τυπικών θεσμικών δομών δεν αρκεί, εφόσον οι δομές εξουσίας συχνά διαφέρουν.

Καίριο στοιχείο της προσέγγισης είναι η έντονη κριτική της διάσταση, φανερό άλλωστε σε όλο το έργο του Σιώτη.

«Η μελέτη της διεθνούς οργάνωσης», γράφει, «ξέφυγε πολύ αργοπορημένα από τη στείρα κυριαρχία του διεθνούς δικαίου, των ουτοπιστών ιδεολόγων και της απλής περιγραφής [...] Όσο για τους λειτουργιστές και νεο-λειτουργιστές, ο θεωρητικός στοχασμός τους διατηρεί υπερβολικά πολλά δεοντολογικά στοιχεία, ώστε τα έργα τους δεν καταλήγουν πραγματικά στην οικοδόμηση ερμηνευτικών υποδειγμάτων...».¹¹

tive of the Conference on Security and Co-operation in Europe», στο *Studia Diplomatica*, 27 (1974), σ. 791-816.

9. «Organized All-European Co-operation: The Role of Existing Institutions», (με τον E. Chossudovsky), στο N. Andren - K.E. Birnbaum (επιμ.), *Beyond Detente: Prospects for East-West Co-operation and Security in Europe*, Sijthoff, Leyden 1976, σ. 159-184.

10. «Théorie des relations internationales et étude de la décision dans les systèmes institutionnalisés», στο Ph. Braillard, *Théories des relations internationales*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1977, σ. 341-353.

11. Στο ίδιο, σ. 342-343.

Σε άλλη μελέτη της ίδιας περίπου εποχής, εξέτασε το ρόλο του λειτουργισμού στους διεθνείς οργανισμούς,¹² εστιάζοντας τη μελέτη του στη σημασία του ως ιδεολογίας που άμεσα ή έμμεσα εμπνέει τη λειτουργία των οργανισμών. Με την εξαντλητική, εκπληκτικής πυκνότητας, επισκόπηση ενός ευρύτατου φάσματος οργανισμών έδειξε ότι, παρά την παρουσία λειτουργιστικών στοιχείων σε μερικούς οργανισμούς καθώς και μερικών εμπνευσμένων λειτουργιών ανάμεσα στους διευθύνοντες τις γραμματείες (μνήμη του Gunnar Myrdal, που για μία δεκαετία διηύθυνε την Οικονομική Επιτροπή του ΟΗΕ για την Ευρώπη και τον οποίο ο Σιώτης εθαύμαζε¹³), η τελική σημασία του λειτουργισμού, τόσο ως πρόθεσης όσο και ως επιτεύγματος, είναι στην πραγματικότητα άκρως περιορισμένη.

Η όλη προσέγγιση του Σιώτη, όπως την περιγράφει στο θεωρητικό του δοκίμιο (για να ξαναγυρίσουμε προς στιγμήν σε αυτό), είναι ιδιαίτερα απαιτητική. Δεν ικανοποιείται με ημίμετρα, με τα «σχεδόν» και με την καλλιέργεια του εφικτού. Είναι απαραίτητη, σημειώνει, η μελέτη όλων των συστημικών παραγόντων που επηρεάζουν τις αποφάσεις στο πλαίσιο των πολυμερών οργανισμών. Αλλά και τις αποφάσεις τις ορίζει ευρύτατα, δεν του αρκούν τα τυπικά, νομικά κριτήρια, ούτε οι εύκολες ποσοτικές αναλύσεις. Όχι μόνο η υιοθέτηση μιας απόφασης με ψηφοφορία ή με συναίνεση αλλά και η απόρριψη μιας πρότασης, ή η αποφυγή υιοθέτησής της, σε τελικό ή και σε πρώιμο στάδιο, είναι όλες περιπτώσεις αποφάσεων, έστω κι αν είναι μερικές φορές πολύ δύσκολη η μελέτη και σύγκριση των περιπτώσεων.¹⁴

Είναι φανερός από όλα αυτά ο τρόπος δουλειάς του Σιώτη: η επιλογή της θεματικής και οι παράγοντες που την επηρεάζουν, η γενικότερη προσέγγιση που παντρεύει τη λεπτομερή ανάλυση με τη θεωρητική τοποθέτηση, η εξάντληση της βιβλιογραφίας αλλά και η προσωπική κατεύθυνση και θέση. Στις μελέτες του ο Γιάγκος Σιώτης συνδυάζει την εμπειρική ανάλυση με τη θεωρητική ερμηνεία αλλά και με την άμεση πολιτική θεώρηση. Αρνείται τον ελεφάντι-

12. «Functionalism and International Secretariats: Ideology and Rhetoric in the UN Family» (με τον Th. Weiss), στο A.J.R. Groom - Paul Taylor (επιμ.), *Functionalism. Theory and Practice in International Relations*, University of London Press, Λονδίνο 1975, σ. 173-189.

13. Βλ. πιο πάνω, σημ. 5.

14. Βλ. πιο πάνω, σημ. 10, σ. 349-352.

νο πύργο της αποκλειστικά θεωρητικής ενασχόλησης αλλά και την απλή λογιστική της αποκλειστικά εμπειρικής μελέτης. Και καλύπτει τη διττή αυτή προσέγγιση με την ευαίσθητη αντίληψη των πολιτικών πραγμάτων και σχέσεων.

Τη διεθνή οργάνωση τη βλέπει στο σύνολό της αλλά δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις λεπτομέρειες που επιτρέπουν, ή μάλλον διασφαλίζουν, την επιτυχή λειτουργία της, για τη λάτρα αν θέλετε των διεθνών γραμματειών, τη διοικητική τους δράση, τον άκρωσ πολιτικό και ενίοτε δημιουργικό χαρακτήρα της οποίας δεν παύει να τονίζει. Δεν αρκείται όμως στη μελέτη των διεθνών γραμματειών αλλά συμμετέχει στην οργάνωση και συγγραφή μιας μνημειώδους μελέτης του σκέλους εκείνου των εθνικών γραφειοκρατιών που βρίσκεται πιο κοντά στις διεθνείς γραμματείες, δηλαδή των μονίμων αντιπροσωπειών στους διεθνείς οργανισμούς.¹⁵ Η εμμονή του αυτή στους μηχανισμούς και στις διαδικασίες της λειτουργίας των διεθνών γραμματειών, ώστε όχι μόνο να προαχθεί η γνώση τους, αλλά και να ενταχθούν σε ένα θεωρητικό σχήμα και να καταδειχθεί ο γενικότερος ρόλος τους, στάθηκε ιδιαίτερα πολύτιμη σε μια περιοχή όπου η ανεκδοτολογία και η «πρακτική» (δηλαδή αντι-θεωρητική) προσέγγιση κυριαρχούσαν μέχρι πρόσφατα και ίσως κυριαρχούν ακόμη.

Πίσω και κάτω από τις θέσεις αυτές υπάρχει προφανώς μια θεμελιώδης τοποθέτηση, μια αξιολογική και πολιτική εκτίμηση, από την οποία ξεκινάει η όλη στάση και τοποθέτηση του συγγραφέα: η οργάνωση της διεθνούς κοινωνίας, η ολοκλήρωσή της, κατά την ορολογία του, παρ' όλες τις δυσκολίες και τις ελλείψεις της, είναι ο μόνος τρόπος για να μπορέσει η διεθνής κοινότητα να προχωρήσει προς την ειρηνική διαβίωση. Ο Σιώτης δε δέχεται ότι η κλασική μέθοδος λειτουργίας της διεθνούς κοινωνίας, που βασίζεται στην αλληλενέργεια των εγωιστικών εθνικισμών των κρατών, δίνει δυνατότητες καλύτερων λύσεων. Δεν αγνοεί και δεν παραβλέπει τα προβλήματα — η ματιά του είναι πάντα διεισδυτική και ρεαλιστική, φθάνοντας μερικές φορές μέχρι τη σκληρότητα, αν και όχι τον κυνισμό. Αγωνιστής για όσα πίστευε, «σταυροφόρος», όπως τον αποκαλεί ο Αντώνης Παπαγιαννίδης,¹⁶ ο Σιώτης ήταν ταυτόχρονα

15. «Les missions permanentes accréditées à Genève et à la CNUCED», στο *Les missions permanentes auprès des organisations internationales*, τ. 2, Dotation Carnegie pour la paix internationale, Bruylant, Βρυξέλλες 1973, σ. 273-320.

16. Α. Δ. Παπαγιαννίδης, «Σταυροφόρος ή Δον Κιχώτης της ευρωπαϊκής έ-

βαθύτητα και έντιμα ρεαλιστής, δεν άφηνε ποτέ τις προτιμήσεις του, πολιτικές ή άλλες, να τον τυφλώνουν.

Το όραμά του αυτό για τη διεθνή κοινωνία ο Γιάγκος Σιώτης πολύ νωρίς μετέφερε και εφάρμοσε σε μία και μόνη ήπειρο, την Ευρώπη, μολονότι το πλαίσιο αναφοράς του πάντα έμεινε ο κόσμος.¹⁷ Η μελέτη και κατανόηση των παγκόσμιων διεθνών οργανισμών που λειτουργούν στην ευρωπαϊκή ήπειρο, μαζί με το οξύ πολιτικό του αισθητήριο (και, όπως παραπάνω σημειώθηκε, πιθανότατα οι εμπειρίες του κατά τη διάρκεια του αντιδικτατορικού αγώνα), τον οδήγησαν στην ενασχόληση με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, στη στενή έννοια της λέξης τώρα, την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, τους θεσμούς της, το ρόλο της, τη λειτουργία και τα προβλήματά της.

Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι διείδε πολύ νωρίς την ανάγκη ένταξης της Ελλάδας στη διεργασία της οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης που προχωρούσε, με αργά τότε βήματα, στην Ευρώπη. Την ίδια περίπου εποχή, τις αρχές του 1974, παρουσιάζει μια εισήγηση σ' ένα συνέδριο όπου εξετάζει τον πολιτικό ρόλο της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στη διέυρυσή τους.¹⁸ Είναι η εποχή που η Κοινότητα λιμνάζει. Μόνο το Δικαστήριο προάγει ενεργά την ολοκλήρωση, ενώ τόσο το Συμβούλιο όσο και η Επιτροπή, με διαφορετικούς τρόπους και για άλλους λόγους στην κάθε περίπτωση, βρίσκονται σε αδιέξοδο και αδυνατούν να προωθήσουν τη διεργασία της ολοκλήρωσης. Στο σύντομο κείμενό του ο Σιώτης καταγράφει τους στόχους που θα έπρεπε να έχει η Επιτροπή και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να τους πετύχει, περιγράφει τον πολιτικό και τον πρακτικό της ρόλο και τις δραστηριότητες που θα έπρεπε ν' αναλάβει. Το ύφος είναι σαφές και κάποτε έντονο. Σημειώνει, λ.χ., ότι η απειλή παραίτησης δεν έχει μέχρι τώρα χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά από την Επιτροπή. Και τονίζει ότι η τεχνοκρατική εικόνα της Επιτροπής, η έλλειψη μιας

νταξης της Ελλάδος», *Ευρωπαϊκή Επικαιρότητα*, χρ. 7ος, τχ. 21, 1 Φεβρουαρίου 1994, σ. 3-4.

17. Πρβλ. «International Multilateral Food Aid: A Critical Appraisal» (δακτυλογραφημένο κείμενο ανακοίνωσης του 1980, που φαίνεται ότι τελικά δεν τυπώθηκε)· «The Future of United Nations Institutions and the Emerging New International Order», *Annals of International Studies* (1978), σ. 107-119.

18. «Rapport», στο *La Commission des Communautés Européennes et l'élargissement de l'Europe*, Editions de l'Université Libre, Βρυξέλλες 1974, σ. 285-290.

πιο «επιθετικής» στρατηγικής στις σχέσεις της με τα άλλα κοινοτικά όργανα, στερούν την Επιτροπή από τη δυνατότητα να κινητοποιήσει τους υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Η ενασχόλησή του με τα προβλήματα της ελληνικής ένταξης στις Κοινότητες¹⁹ του δίνει έναυσμα για μια σειρά από μελέτες, άλλες δημοσιευμένες και άλλες όχι, με θέμα την επέκταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης προς το Νότο, τις δυνατότητες και τις επιπτώσεις της.²⁰ Η γνώση του ευρύτερου διεθνούς περιβάλλοντος, η αίσθηση της συγκεκριμένης πολιτικής συγκυρίας σε καθεμιά από τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες αλλά και η μεθοδολογική επάρκεια δίνουν στις αναλύσεις του ένα βάρος που τέτοιες επίκαιρες αναλύσεις σπάνια έχουν.

Με την πάροδο του χρόνου επιτείνεται η ένταση, η ανυπομονησία θα έλεγα, που διακρίνει κανείς στα γραπτά του. Το ύφος της γραφής του στο τέλος της δεκαετίας του 1970 γίνεται εντονότερο, πρακτικότερο, πιο συγκεκριμένο. Και οι δραστηριότητές του αλλάζουν χαρακτήρα. Σε άμεση συνέχεια της αντιδικτατορικής του δράσης, ο Σιώτης μετά τη μεταπολίτευση εισέρχεται όλο και περισσότερο στην πολιτική πράξη, ως σύμβουλος και μέλος διπλωματικών αποστολών της Ελλάδας και συμμετέχοντας στις διαπραγματεύσεις για την ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Ωσπου τελικά κάνει το μεγάλο βήμα και περνάει στην αντίπερα όχθη, την όχθη της πολιτικής δράσης, μέσα όμως από τους θεσμούς και τις διαδικασίες που τόσο διαφωτιστικά και αποτελεσματικά είχε μελετήσει τόσα χρόνια. Γίνεται διεθνής υπάλληλος στην Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, διευθυντής του γραφείου Αθηνών

19. Βλ. μεταξύ άλλων, «La situation internationale de la Grèce et la demande hellénique d'adhésion aux Communautés», στο *La Grèce et la Communauté. Problèmes posés par l'adhésion*, Institut d'Etudes européennes, Editions de l'Université de Bruxelles, Βρυξέλλες 1977, σ. 41-62· «La Grèce sur le chemin de l'Europe», *Mélanges Fernand Dehousse*, Fernand Nathan, Παρίσι 1979, σ. 73-85, και «Greece and the European Communities» (δακτυλόγραφο), 39 σελ., 1980.

20. Βλ. μεταξύ άλλων «The European Economic Community and its Emerging Mediterranean Policy», στο F.A.M. Altling von Geusau (επιμ.), *The External Relations of the European Community: Perspectives, Policies and Responses*, Lexington Books, Lexington 1974, σ. 69-83· «L'Europe communautaire et la Méditerranée: les cheminements tortueux d'un "grand dessein"», *Etudes internationales*, 9 (1978), σ. 57-74, και από τις αδημοσίευτες μελέτες, κατά κανόνα εισηγήσεις σε συνέδρια, «The Prospects for Southern Europe», 30 σελ., 1975· «Community Policy in Southern Europe», 25 σελ., 1977· «From Nine to Twelve: Shaping the Enlarged European Community» (με τον Α. Tovias), 30 σελ., 1978.

πρώτα και μετά στέλεχος της Γραμματείας στον τομέα των τηλεπικοινωνιών. Η επιλογή του αυτή εκφράζει μια έλλειψη ικανοποίησης με την επιστημονική πράξη, σε αντιπαράθεση με την πολιτική και θεσμική δράση που πολλοί από εμάς έχουν νιώσει, έστω κι αν τελικά αντέδρασαν διαφορετικά.

Σε αυτή τη ριζική μεταβολή απασχόλησης εντάσσεται και μια άλλη δραστηριότητα του Σιώτη τα χρόνια εκείνα, λίγο πριν από την είσοδό του στη Γραμματεία της Επιτροπής. Όπως όλοι ξέρουμε, για τρία περίπου χρόνια, από το 1979 μέχρι και το 1981, ανέλαβε την οργάνωση και διεύθυνση του ΚΕΜΕΔΙ, του κέντρου για την κατάρτιση μεταφραστών και διερμηνέων στην Κέρκυρα. Μοιάζει παράδοξη εκ πρώτης όψεως η ενασχόληση αυτή, αλλά έχει τη λογική της. Συνδέεται πρώτ' απ' όλα με την πεποίθηση του Γιάγκου ότι η εκπαίδευση και κατάρτιση μεσαίων ειδικευμένων στελεχών είναι μία από τις καιρίες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και διοίκησης. Παράλληλα, η διασφάλιση της επικοινωνίας με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες περνάει εν μέρει από την αναγκαία μετάφραση και διερμηνεία. Η προβληματική κατάσταση των ελληνικών πανεπιστημίων δεν ήταν ίσως άσχετη με την προσπάθεια. Ο ενθουσιασμός και η ενεργητικότητα με την οποία ο Γιάγκος Σιώτης είχε αναλάβει αυτό το έργο έπειθαν άλλωστε όσους η λοιπή επιχειρηματολογία δεν ικανοποιούσε.

Η στροφή του όμως προς την πράξη έχει και μιαν άλλη, μακροχρόνια συνέπεια, μόνιμη δυστυχώς, όπως αποδείχτηκε, που δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε. Μας στέρησε το *magnum opus* ή καλύτερα τα *magna opera* που είχαμε κάθε λόγο να περιμένουμε πως θα έγραφε καθώς πια είχε φτάσει την ηλικιακή ωριμότητα (την επιστημονική την είχε από καιρό). Με τη συνέπεια και το πείσμα που τον χαρακτήριζαν, από τη στιγμή που διάλεξε τη δράση, ουσιαστικά έπαψε να δημοσιεύει επιστημονικές μελέτες, αρνούμενος το ρόλο του ερασιτέχνη διεθνούς υπαλλήλου που είναι ταυτόχρονα και ερασιτέχνης συγγραφέας. Τα γραπτά του της εποχής αυτής, υπομνήματα και μελέτες, μένουν στα αρχεία της Επιτροπής Ε.Κ. και κάποτε θα έπρεπε να μελετηθούν.

Με τη δράση του από το 1981 και έπειτα, από όταν έγινε διεθνής υπάλληλος, δε θ' ασχοληθώ εδώ. Όχι γιατί νομίζω πως δεν έχει σημασία. Το αντίθετο μάλιστα. Από όσα ξέρω, θα έλεγα ότι η δραστηριότητά του αυτή τον εκφράζει, ως άνθρωπο, ως πολίτη, ως επιστήμονα, στον ίδιο βαθμό με το συγγραφικό του έργο των

προηγούμενων δεκαετιών. Αλλά τη δράση του αυτή δεν τη γνωρίζω παρά αποσπασματικά και ανεκδοτολογικά. Είναι επιπλέον πολύ δύσκολη η περιγραφή της σε ένα πλαίσιο σαν το αποψινό.

Θα μπορούσα ν' αναφερθώ σε πολλά ακόμη, ιδιαίτερα στους εθνικούς του αγώνες – τα καταφέραμε πάλι και έχουμε υποβαθμίσει το νόημα του όρου. Πατριώτης και αγωνιστής, ο Γιάγκος έγραψε και δούλεψε για το Κυπριακό, για την Ελλάδα, για το έθνος, που ποτέ δεν το ξεχώρισε από το λαό.²¹ Αλλά θα 'πρεπε τότε ν' αρχίσει νέο μακρύ κεφάλαιο, με τη δική του θεματική και τις δικές του ιδιομορφίες, και δεν το τολμώ.

Φθάνω έτσι στο τέρμα της αποψινής μου ανάμνησης του Γιάγκου Σιώτη. Είναι δύσκολο να βρεθεί σωστός τρόπος για την κατάληξη μιας τέτοιας ομιλίας. Αρμόζει ίσως να τελειώσει κανείς απότομα και δίχως μεταβατικές προτάσεις, έτσι καθώς απότομα και ξαφνικά τερματίστηκε πρόωρα ο βίος και το έργο του Γιάγκου. Θα τον θυμόμαστε με θαυμασμό και αγάπη.

21. Βλ. π.χ. πιο πάνω, σημ. 2, και «Chypre et les Grandes Puissances, 1955-1968», *Revue Française de Science Politique*, 1969, σ. 1238-1246· «L'enseignement supérieur en Grèce à l'heure européenne», *Cadmos*, 2 (1979).

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο

20 ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
1974-1994

Αθήνα 7, 8, 9 Δεκεμβρίου 1994

ΘΕΜΑ: ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΟΦΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ-
ΤΗΤΕΣ ΤΗΣ Γ' ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑ-
ΪΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

Όπως φαίνεται και από τον αριθμό των προτάσεων που υποβλή-
θηκαν (περισσότερες από πενήντα), το ενδιαφέρον για το συνέδριο
της Εταιρείας είναι ιδιαίτερα έντονο. Πρέπει να σημειωθεί ότι η α-
ξιολόγηση όλων των προτάσεων έγινε σε «τυφλή» βάση από μέλη
της Επιστημονικής Επιτροπής της *Ελληνικής Επιθεώρησης Πολι-
τικής Επιστήμης*. Με βάση την αξιολόγηση των προτάσεων, η
Οργανωτική Επιτροπή του συνεδρίου διαμόρφωσε το ακόλουθο
οργανωτικό πλαίσιο για το Συνέδριο.

ΤΕΤΑΡΤΗ 7 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1994

Κήρυξη Έναρξης Συνεδρίου: Πασχάλης Κιτρομηλίδης

ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Η ποιότητα της σύγχρονης δημοκρατίας

Πρόεδρος: Θάνος Βερέμης

Jose Maria Maravall

Claus Offe

Gøsta Esping Andersen

Νικηφόρος Διαμαντούρος

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Κόμματα και εκλογές

Πρόεδρος: Ηλίας Νικολακόπουλος

ΠΕΜΠΤΗ 8 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1994**ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ**

Κοινωνία, κράτος και πολιτικές ταυτότητες

Πρόεδρος: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Εξωτερική πολιτική

Πρόεδρος: Θεόδωρος Κουλουμπής

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 9 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1994**ΠΡΩΪΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ**

Ιδεολογία και κουλτούρα

Πρόεδρος: Χρήστος Λυριντζής

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Αναζητήσεις, προοπτικές. Νέα προβλήματα

Πρόεδρος: Νίκος Μουζέλης

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Το συνέδριο έχει επισήμως τεθεί υπό την αιγίδα της Προεδρίας της Δημοκρατίας.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ 1994

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΕΠΕ

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΕΕΠΕ

Στις 31 Μαΐου 1994 έγινε η Τακτική Γενική Συνέλευση των μελών της Εταιρείας. Η Γενική Συνέλευση, στην οποία προσήλθαν 45 μέλη, ασχολήθηκε, σύμφωνα με την ημερήσια διάταξη, με τον απολογισμό του απερχόμενου Διοικητικού Συμβουλίου και με την εκλογή νέου.

Ο πρόεδρος Ν. Διαμαντούρος ενημέρωσε τα μέλη για τη δράση της Εταιρείας κατά την περίοδο 1992-1994. Ακολούθησε συζήτηση για τη μελλοντική δράση της ΕΕΠΕ. Η Γενική Συνέλευση ενέκρινε τη δράση και τον οικονομικό απολογισμό του απερχόμενου Δ.Σ. και τελείωσε τις εργασίες της με τις αρχαιρεσίες για την εκλογή νέου Διοικητικού Συμβουλίου.

Μετά τη συγκρότησή του σε σώμα, η σύνθεση του νέου Δ.Σ. της ΕΕΠΕ έχει ως εξής:

Πρόεδρος	Νικηφόρος Διαμαντούρος
Αντιπρόεδρος	Δημήτρης Χαραλάμπης
Γραμματέας Α΄	Μιχάλης Σπουρδαλάκης
Γραμματέας Β΄	Διονύσης Γράβαρης
Ταμίας Α΄	Αικατερίνη Γιαννακάκου
Ταμίας Β΄	Βασιλική Γεωργιάδου
Τακτικά μέλη	Αλέξης Ηρακλείδης Θεόδωρος Κουλουμπής Άλκης Ρήγος
Αναπληρωματικά μέλη	Γεράσιμος Μοσχονάς Δέσποινα Παπαδημητρίου Καλλιόπη Σπανού

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

**ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ,
ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ,
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
1973-1990**

**ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ
ΡΕΥΜΑΤΩΝ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου ή σε μορφή Text (ASCII).

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, Th. Couloumbis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis

Executive Secretary C. Lyrintzis, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Mouzelis, A.-Y. D. Metaxas, G. Mavrogordatos, A. Macridimitris, Maro Padelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki, D. Charalabis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1200 Dr. Subscriptions: Individuals 2400, Foreign 3000, Institutions 5000, Students 2000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms Th. Theodosopoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 36 09 001, Fax 36 09 004

JOHN H. GOLDTHORPE

CLASS AND POLITICS IN ADVANCED INDUSTRIAL SOCIETIES

The article begins with a brief discussion of analyses which argue (a) that class cleavages and conflict cannot be considered as an «engine of history» in the late twentieth century and (b) that class is irrelevant in everyday life and, especially, to electoral behaviour and politics in liberal democracies.

The author takes issue with various adherents to the «decline of class politics» thesis and argues that the major problems in these analyses stem from their inadequate conceptualization of class and from their crude treatment of political parties. These conceptual inadequancies result from (a) the dichotomous conceptualization of class, i.e., working class versus non-working class and (b) a lop-sided emphasis and focus on parties of the left rather than of the whole ideological spectrum. In turn, these problems make it difficult to identify organizational changes at the party level and to assess their influence on voting patterns related to class.

After carefully examining a number of empirical country studies (France, Ireland, the Netherlands, Sweden, the United Kingdom, and the United States), the author proceeds convincingly to challenge these analyses on the basis of their theoretical and/or technical assumptions. The article concludes that class remains an important factor in the operation of democratic politics,

while stressing that it is not, and never has been, the sole factor determining the social and political behaviour of voters.

PETROS PIZANIAS

HEADLESS SUBJECTS: A VOYAGE THROUGH POLITICAL STRUCTURE GUIDED BY SUBJECTIVITY

The fundamental causes of the current crisis of the Greek political system are traced to the relations between social actors, government, political parties, and the state. The article undertakes an analysis of these relationships in the light of both their historical development and their current dynamics. The social and political practices of collective subjects linked to each of these four actors serve as the criteria for determining the nature of the malfunctions characteristic of the Greek political system.

To the extent that *all* the central institutions of the Greek political system become involved in this crisis, the latter appears to lack an identifiable epicenter. The outcome of this development is the devaluation of politics and its substitution by the attempts of the political parties to satisfy numerous and sharply contradictory, particularistic desires expressed by a heterogeneous mosaic of professional and other groups in Greek society. In the process, the relation between the state and social actors becomes privatized and results in a diffusion of anomie.

The combined outcome of the crisis of its various manifestations is an exacerbation of social inequality in Greece. This is especially the case to the extent that the notion «might is right» becomes the single operative principle of the Greek social formation. The attempt to satisfy the totality of expressed desires in terms of a particularist logic only serves to intensify inequalities. The resulting vicious circle not only adversely affects social dynamics but, in addition, contributes to the elimination of institutional differentiation and to a leveling process which virtually negates the social content of the concept of equality.

MARILENA KOPPA

POLITICAL POWER AND MINORITIES IN THE BALKANS IN THE POST-COMMUNIST ERA

The article analyzes the nature of the minority problem in the Balkans and examines the special relationship which these minorities establish with their respective political centers after the end of the Cold War.

She then goes on to review the major policy choices open to the political élites in Albania, Bulgaria, Croatia, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, and Serbia in dealing with their respective minorities. Conversely, she

also looks at the strategies employed by these minorities in their effort either to find a new balance within the newly formed political system or, to lead the relationship with the dominant ethnic group to a rupture. The article concludes with an examination of the implications of these conflicting policies for the stability of their political systems.

VASSILIOS TH. KONDYLIS

**NEUTRALITY - FORMS OF POLITICIZATION, RIGHTS,
AND OBLIGATIONS OF CIVIL SERVANTS.
A HISTORICAL APPROACH TO THE PROBLEM
(FRANCE, GREAT BRITAIN, AND THE UNITED STATES)**

The study of (a) the development of the civil service in France, Great Britain, and the United States, from the 19th century until the First World War, and (b) the complex phenomenon of their politicization reveals strong currents of opposition to politicization within the respective political systems and support for the protection of political neutrality in the civil service. This protection took the form of the pursuit of improvements in the management and efficiency of the civil service, the recognition of fundamental civil rights for civil servants, and the guarantee of political neutrality in administrative life.

To this end, French legislator and the judiciary took some timid steps, while their British and American counterparts embarked upon the difficult task of depoliticizing the civil service. Ironically, these initiatives have resulted in the political sterilization of the British and American civil services and the full enjoyment of civil rights by French civil servants.

THEODORE CHADJIPADELIS - COSTAS ZAFIROPOULOS

**VOTING FLOWS AND PARTY LOYALTY IN THE 1992
BY-ELECTION IN THE SECOND ATHENS ELECTORAL DISTRICT**

This article examines electoral behavior on the basis of party loyalty. What we seek to measure is the transition probability of the voting in consecutive electoral contests. Aggregate election results for the 1990 and 1992 elections are used as the basis for estimating the extent of the voting flow. The unit of analysis is the second Athens electoral district, which is the largest electoral district in Greece. Our analysis makes use of electoral results in each municipality included in the second Athens district. In other words, we regard the municipality as a compact subset of the district. Two types of criteria are used in the analysis: socioeconomic status and the percentage of the vote attained by each of the major political parties in the preceding election.

DEMETRIOS N. MOSCHOS

ORTHODOX CHRISTIANITY AS AN ASPECT OF MODERN GREEK CULTURE: SOME CRITICAL OBSERVATIONS

The article constitutes a critical to the argument of Thanos Lipowatz [*GPSR* 2, (October 1993)], which causally links Orthodox Christianity with the premodern character of political institutions in contemporary Greek society. According to Lipowatz, the notion of the «passive change» of the world as well as the «totalitarianism» of the medieval community in the East were the intellectual and cultural products of Orthodox Christianity.

In contrast to these views, this article argues that Orthodox Christianity served as a counterweight to the totalitarian, Roman-Hellenistic, imperial idea and gradually gained political power through church council structures. Through the labour ethics of monasticism and the social criticism of the Church Fathers, Orthodox Christianity came to conceive of the process of change in the world as «active» rather than «passive».

Lipowatz's contention that Christian love interpreted in a neoplatonic-gnostic manner prevented the development of «legal structures» runs counter to the fact that Eastern Orthodox Christian ontology fought persistently against the neoplatonic notion of the «cosmic bond» between God and nature, on the ground that the relation between God and man is free. This view also made it possible for the Byzantine Church to allow for certain forms of radical criticism against social or political views.

Given the view of the world and of the relationship between man and God held by Orthodox Christianity, any attempt to identify its ideas with *particular* political practices or institutions (whether negative or positive) tends to create a false impression, to set up a straw man, and to ignore the fact that the acceptance of criticism on the part of Orthodox Christianity makes for its adherents to deal with things political.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Θεωρία - ανάλυση και πολιτική

Εκδόσεις Θεμέλιο

ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΘΕΩΡΙΑ, ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμέλεια:

Η. ΓΕΤΙΜΗΣ - Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ - Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ

Γράφουν:

Ε. ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ • Π. ΓΕΤΙΜΗΣ • Δ.
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ • Π. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ • Γ.
ΚΑΥΚΑΛΑΣ • Χ. ΚΟΚΚΩΣΗΣ • Ν. ΚΟΝΣΟΛΑΣ
Α.-Φ. ΛΙΓΟΠΟΥΛΟΣ • Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ • Δ.
ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ • Θ. ΠΑΠΑΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ •
Γ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ • Η. ΠΑΣΚΟΒΙΤΗΣ • Ν.
ΠΟΥΛΩΡΙΑΔΗΣ • Κ. ΡΑΝΟΣ

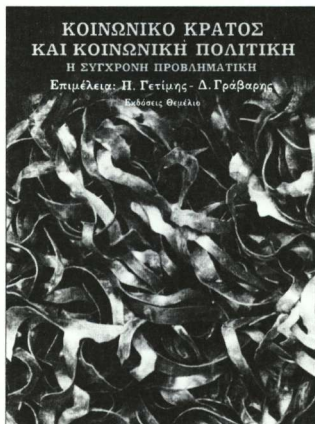
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ

Επιμέλεια:

Η. ΓΕΤΙΜΗΣ - Δ. ΓΡΑΒΑΡΗΣ

Γράφουν:

Μ. ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ • Π. ΓΕΤΙΜΗΣ • Δ. Ν.
ΓΡΑΒΑΡΗΣ • ΑΠ. ΔΕΔΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ • Ε.
ΖΑΜΠΕΤΑ • Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ • Χ. ΚΟΚΚΩΣΗΣ •
Ν. ΚΟΜΝΗΝΟΣ • Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ • Ξ.
ΠΕΤΡΙΝΩΤΗ • Β. ΡΗΓΑ • Ι. ΣΑΓΙΑΣ • Θ.
ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ • Μ. ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ •
Ο. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ • Ν. ΤΑΤΣΟΣ • Γ. Ν.
ΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ

Επιμέλεια: Π. Γετίμης - Δ. Γραβάρης

Εκδόσεις Θεμέλιο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

Τα βιβλία της «γνώσης»

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΞΕΧΩΡΙΖΟΥΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

**ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ
ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ**

Εισαγωγή: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Μετάφραση: ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

47 — ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ — 47

ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ

Εισαγωγή
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Μετάφραση
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΩΡΓΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΤΟΜΟΣ Α'

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ»

Μετά τὰ θεμελιώδη
πολιτικά ἔργα
τοῦ Χόμπς καὶ τοῦ Λόκ
ἡ «Φιλοσοφικὴ καὶ
Πολιτικὴ Βιβλιοθήκη»,
μὲ ἰδιαίτερη ὑπερηφάνεια,
παρουσιάζει γιὰ πρώτη
φορὰ στὴν ἑλληνικὴ
γλώσσα τὴ μνημειώδη
πραγματεία τοῦ
Μοντεσκιέ, τῆς ὁποίας
ἡ σημασία ἐκτείνεται
ταυτόχρονα σὲ πολλὰ
ἐπίπεδα.

εκδόσεις «γνώση»

Ἰπποκράτους 31, 106 80 Ἀθήνα - Τηλ. 36 20 941, 36 21 194. Fax 3605910

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ 1994

Σ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

ΕΥΡΩΠΗ - ΤΟΥΡΚΙΑ

2 τόμοι

- Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις

Η στρατηγική των κειμένων

- Ιδεολογία και Ρητορεία

*Οι αντιλήψεις των τουρκικών πολιτικών
δυνάμεων για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*

1957-1993

Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ

Η Πόλη

και η Ευρωπαϊκή εννοποίηση

Αναζητώντας μια νέα,

*Αριστοτελική προσέγγιση στη διαδικασία
της πολιτικής ολοκλήρωσης*

Σ. ΒΑΛΑΝΤΕΝ

Μακεδονικό και Βαλκάνια

1991-1994

Η αδιέξοδη πορεία της ελληνικής πολιτικής

Ν. ΜΟΥΖΕΛΗΣ

Ο Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη

Λ. ΚΥΡΚΟΣ

Το αδιέξοδο βήμα του εθνικισμού

Η αλήθεια για το Μακεδονικό

β' έκδοση

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός,

Κοινωνικό Κράτος. 1973-1990

Ανάλυση και κριτική

των χαρακτηριστικών ρευμάτων

Π. ΓΕΤΙΜΗΣ - Δ. ΓΡΑΒΑΡΗΣ (επιμ.)

Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική

Η σύγχρονη προβληματική

Π. ΓΕΤΙΜΗΣ - Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ

Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ (επιμ.)

Αστική και περιφερειακή ανάπτυξη

Θεωρία, ανάλυση και πολιτική

Ι. ΤΣΙΒΑΚΟΥ (επιμ.)

Δράση και σύστημα

Σύγχρονες προσεγγίσεις

στη θεωρία των οργανώσεων

Α. ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ

Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι

1900-1940

Κοινωνική και οικονομική προσέγγιση

Ε. ΖΑΜΠΕΤΑ

Η εκπαιδευτική πολιτική

στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

1974-1989

ΧΡ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η Διασπορά στον Ελληνικό Κινηματογράφο

ΓΙΑΣΑΡ ΚΕΜΑΛ

- Χρώματα της Ζωής και της Γραφής

Συζήτηση με τον Alain Bosquet

(μετάφραση Μ. Κουρούκλη)

- Η Θυμωμένη Θάλασσα

μυθιστόρημα

(μετάφραση Π. Αμπατζής)

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

1964-1994

30

ΧΡΟΝΙΑ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΑΥΤΟ ΤΟ ΧΕΙΜΩΝΑ ΑΝΑΖΗΤΗΣΤΕ ΤΑ ΠΑΡΑΚΑΤΩ ΟΝΟΜΑΤΑ: EMERSON • BUTLER • HEADINGTON • HOWTHORNE • ΑΡΕ • ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ • LESAGE • ΣΤΑΜΕΛΟΣ • ΡΑΪΖΗΣ • ΤΟΥΣ ΤΙΤΛΟΥΣ: ΔΟΚΙΜΙΑ • Η ΚΟΙΝΗ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΜΟΙΡΑ • ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ • ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΜΕ ΤΑ ΕΦΤΑ ΑΕΤΩΜΑΤΑ • Η ΑΛΒΑΝΙΑ ΚΑΙ Η ΗΠΕΙΡΟΣ • Η ΓΛΩΣΣΑ ΩΣ ΑΣΙΑ • Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ • ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ • Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΖΙΛ ΜΠΛΑΣ • ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ • Η ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ • ΣΕΙΡΕΣ: «ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ» • «ORBIS LITERÆ» • «ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΕΠΙΣΤΗΜΟ» • «ΙΣΤΟΡΙΑ - ΕΡΕΥΝΑ» • «ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ» •• ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

MD0006025865